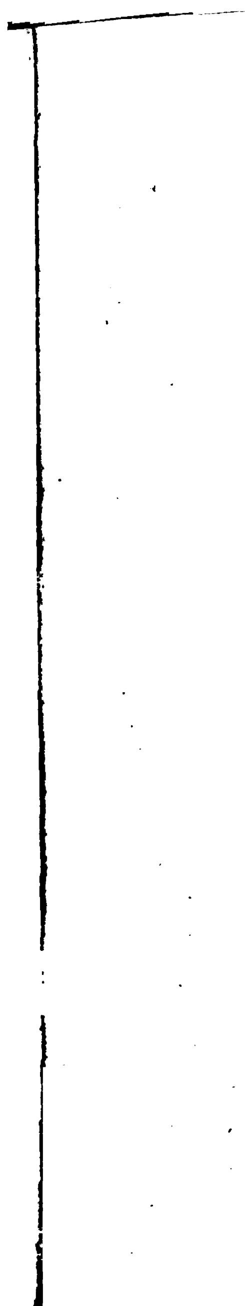

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

DE VLUGT NAAR EGYPTE.

KERK-HISTORISCH JAARBOEKJE.

UITGEGEVEN DOOR

DE VEREENIGING TOT BEOEFENING VAN DE GESCHIEDENIS
DER CHRISTELIJKE KERK IN NEDERLAND,

ONDER LEIDING

VAN

W. MOLL,
Hoogleeraar te Amsterdam.

NIEUWE REËKS.

Tweede Jaargang

1865.

SCHOONHOVEN,
S. E. VAN NOOTEN

VOORREDE.

Ten gevolge van verschillende omstandigheden ziet tot onze spijt deze jaargang eerst heden het licht. Moge de late verschijning niet veroorzaken, dat het boekje onopgemerkt voorbij ga! Het vinde even als de vorige jaargangen vele lezers; het roepe of verheldere hun edele levensbeelden voor den geest; maar bovenal wekke het menige goede gedachte!

Ook nu brengen wij onzen warmen dank aan onzen vriend, Prof. W. Moll, voor den raad en de hulp, waarmede hij ons ter zijde stond.

De Redactie:

AMSTERDAM, Juni 1865.

J. C. POOL.

W. R. POOLMAN.

H. C. LOHR.

INHOUD.

I. KALENDER.

II. LEVENSGESCHIEDENISSEN, ENZ.

KALENDER.

JANUARI.

1 ZOND.	Immanuël.
2 M.	Johannes Anastasius Veluanus, hervormer in Gelderland. Merkw. dag [1 Jan.] 1550.
3 D.	Karel Rijckewaert, predik. te Utrecht, gest. [1 Jan.] 1650.
4 W.	Johannes Busch, kloosterhervormer, merkw. dag [6 Jan.] 1419.
5 D.	Gerard Geldenhauer van Nijmegen, hoogleeraar te Marburg, gest. [10 Jan.] 1542.
6 V.	Driekoningen.
7 Z.	Fénélon, aartsbisschop van Kamerijk, gest. 1715.
8 ZOND.	Johannes Clericus, hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. 1736.
9 M.	Adriaan VI, paus. Merkw. dag 1521.
10 D.	Paulus van Thebe, eerste kluizenaar, gest. 340.
11 W.	Jean Claude, predikant te Parijs, gest. [13 Jan.] 1687.
12 D.	Johannes à Lasco, hervorm. v. Polen, gest. [13 Jan.] 1560.
13 V.	Menno Simons, hervormer der Wederdoopers, gest. 1561.
14 Z.	Hilarius, bisschop van Poitiers, gest. 368.
15 ZOND.	Ludovicus Capellus, hoogleeraar te Leiden, geb. 1534.
16 M.	George Spalatin, hofprediker van den keurvorst van Saksen, gest 1545.
17 D.	Antonius, vader der monniken, gest. 356.
18 W.	Jodocus Heringa, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1840.
19 D.	De Heidelbergsche catechism. verschijnt in het licht, 1563.
20 V.	Fabianus (bisschop te Rome) en Sebastianus (hoofdman te Rome), martelaars in 250 en 304.
21 Z.	Franciscus Gomarus, hoogleeraar te Leiden, gest. 1641.
22 ZOND.	Matthias Claudius, schrijver van den „Wandsbecker bode," gest. [21 Jan.] 1815.
23 M.	Joh. Becius, predikant te Dordrecht, gest. [26 Jan.] 1626.
24 D.	Symeon en Hanna.
25 W.	Paulus' bekeering.
26 D.	Polycarpus, bisschop van Smyrna, mart. 169.
27 V.	Johannes Crysostomus, bisschop te Konstantinopel, gest. 407.
28 Z.	Karel de Groote, keizer, gest. 814.
29 ZOND.	Franciscus van Sales, stichter van de broederschap des kruizes, gest. 1622.
30 M.	Vrede, na den tachtigjarigen oorlog te Munster geteekend, 1648.
31 D.	Hans Sachs, dichter van geestelijke liederen te Neurenberg, gest. 1576.

FEBRUARI.

1	W.	Ignatius, bisschop van Antiochië, martelaar 116.
2	D.	Jesaïa.
3	V.	Ansgarius, apostel van het Noorden, gest. 865.
4	Z.	Rabanus Maurus, bisschop van Mentz, gest. 856.
5	ZOND.	Philip Jacob Spener, hoofd der Piëtisten, gest. 1705.
6	M.	Amandus, bisschop van Tongeren, gest. 679.
7	D.	David Friedrich Schleiermacher, hoogleeraar te Berlijn, gest. [2 Febr.] 1834.
8	W.	Rhijnvis Feith, dichter, gest. 1824.
9	D.	George Cassander, irenisch katholiek godgeleerde, gest. [3 Febr.] 1566.
10	V.	Friedrich Christoph Oetinger, prelaat in Wurtemberg, gest. 1782.
11	Z.	Hugo van St. Victor, monnik te Parijs, gest. 1141.
12	ZOND.	Johanna Gray, nicht van Hendrik VIII, koning van Engeland, onthoofd 1554.
13	M.	Jean de Labadie, Waalsch predikant te Middelburg, gest. 1674.
14	D.	Christiaan Frederik Schwartz, zendeling in Hindostan, gest. [12 Febr.] 1798.
15	W.	Het concilie te Bazel wordt een algemeen concilie, 1432.
16	D.	Petrus Dathenus, hervormer in Nederland, gest. 1590.
17	V.	Patricius Hamilton, eerste martelaar in Schotland, 1528.
18	Z.	Luther, hervormer in Duitschland, gest. 1546.
19	ZOND.	Lodewijk Gerard van Renesse, hoogleeraar aan de illustre school te Breda, gest. 1671.
20	M.	Pestalozzi, opvoedkundige, gest. [17 Febr.] 1827.
21	D.	Jacob Spreng, prior van een Augustijner-klooster te Antwerpen, begunstiger der Hervorming, gest. [18 Febr.] 1546.
22	W.	Didymus, leeraar aan de godgeleerde school te Alexandrië, gest. 395.
23	D.	Barthold Ziegenbalg, zendeling in Tranquebar, gest. 1719.
24	V.	Ethelbert.
25	Z.	Matthias.
26	ZOND.	Edict van Nantes afgekondigd 1599.
27	M.	Berthold Haller, hervormer te Bern, gest. 1536.
28	D.	Martinus Bucerus, hoogleeraar te Straatsburg, gest. 1551.

MAART.

1 W.	Johannes Henricus Janssonius, predikant te Groningen, gest. 1780.
2 D.	Johannes Wesley, hoofd der Methodisten, gest. 1791.
3 V.	Kunegunde, de moeder der armen, gemalin van keizer Hendrik II, gest. 1039.
4 Z.	George Wishart, martelaar in Schotland, [1 Maart] 1546.
5 ZOND.	Perpetua en Felicitas, martelaressen te Karthago 202.
6 M.	Fridolijn, apostel der Allemannen, gest. omstr. 550.
7 D.	Thomas van Aquino, scholastisch godgeleerde, gest. 1274.
8 W.	Cyrillus en Methodius, apostelen der Slaven, omstr. 875.
9 D.	Eduard Poppius, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. 1624.
10 V.	De veertig martelaars te Sebaste in Armenië, omst. 320.
11 Z.	Matthias Flacius Illyricus, hoogleeraar te Wittenberg, gest. 1575.
12 ZOND.	Gregorius de Groote, bisschop van Rome, gest. 604.
13 M.	Wilhelm Hosens, martelaar te Brugge, [11 Maart] 1566.
14 D.	Friedrich Gottlieb Klopstock, dichter, gest. 1803.
15 W.	Thomas Cranmer, aartsbisschop te Canterbury, martelaar, 1556.
16 D.	Zacharias Ursinus, schrijver van den Heidelbergschen catechismus, gest 1583.
17 V.	Patricius, apostel van Ierland, gest. 460.
18 Z.	Alexander, bisschop van Jeruzalem, gest. 251.
19 ZOND.	Maria en Martha.
20 M.	Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht, gest. 1822.
21 D.	Benedictus van Nursia, stichter van de monnikenorde der Benedictijnen, gest. 543.
22 W.	Caspar Olevianus, hoogleeraar te Heidelberg, gest. [25 Maart] 1587.
23 D.	Thorwaldsen, Deensch beeldhouwer, gest. [24 Maart] 1844.
24 V.	Florens Radewijns, medestichter van de broederschap des gemeenen levens, gest. 1400.
25 Z.	Johannes Brinckerinck, gest. [26 Maart] 1419.
26 ZOND.	Ludger, apostel der Friezen, gest. 809.
27 M.	Rupertus, apostel der Beijeren, gest. 718.
28 D.	Johannes van Goch, abt te Mechelen, gest 1475.
29 W.	George Calixtus, hoogleeraar te Helmstadt, gest. 1656.
30 D.	Johannes Heermann, predikant te Köben, gest. 1647.
31 V.	Ernst de Vrome, hertog van Saksen-Gotha, gest. 1675.

APRIL.

1	Z.	Ambrosius, bisschop van Milaan, gest. 397.
2	ZOND.	Jung Stilling, Duitsch schrijver, gest. 1817.
3	M.	Huibert Duifhuis, Nederlandsch hervormer, gest. 1581.
4	D.	Simon Episcopius, eerste hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. 1643.
5	W.	Verzoekschrift der Edelen aan de Landvoogdes overhandigd 1566.
6	D.	Albrecht Durer, kunstschilder, gest. 1528.
7	V.	Olof Peterson, hervormer in Zweden, gest. 1552.
8	Z.	Johannes de Mey, predikant te Middelburg, gest. 1678.
9	ZOND.	Thomas van Westen, apostel van Lapland, gest. 1727.
10	M.	Jacob Trigland, predikant te Amsterdam, gest. [11 April] 1654.
11	D.	Leo de Groote, bisschop van Rome, gest. 461.
12	W.	Joachim Camerarius, vriend van Melanchton, geb. 1500.
13	D.	Justinus de martelaar, te Rome onthoofd 166.
14	V.	GOEDE VRIJDAG.
15	Z	Johannes Mauburnus, kloosterhervormer, gest. 1503.
16	ZOND.	PASCHEN.
17	M.	Benjamin Franklin, Noord-Amerikaansch schrijver, gest. 1790.
18	D.	Regnerus Praedinius, rector der latijnsche school te Groningen, gest. 1559.
19	W.	Philippus Melanchton, hervormer in Duitschl., gest. 1560.
20	D.	Johannes Bugenhagen, generaal-superintendent te Wittenberg, gest. 1558.
21	V.	Martinus Chemnitz, superintendent te Brunswijk, gest. [18 April] 1586.
22	Z.	Origenes, leeraar aan de Catecheten-school te Alexandrië, gest 254.
23	ZOND.	Adalbert, apostel der Pruissen, gest. 997.
24	M.	Wilfried, apostel der Friezen, gest. 709.
25	D.	Marcus.
26	W.	Herman Muntinghe, hoogleeraar te Groningen, gest. 1824.
27	D.	Otto Catelinus, martelaar te Gent, 1554.
28	V.	Friedrich Myconius, superintendent te Gotha, gest. 1546.
29	Z.	Philippus à Limborch, hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. [30 April] 1712.
30	ZOND.	Catharina van Siëna, het sieraad van de orde der Dominikanen, gest. 1380.

MEI.

1 M.	Philippus en Jacobus.
2 D.	Athanasius, bisschop van Alexandrië, gest. 373.
3 W.	Ansfried, bisschop van Utrecht, gest. 1010.
4 D.	Monica, moeder van Augustinus, gest. 388.
5 V.	Frederik de Wijze, Keurvorst van Saksen, gest. 1525.
6 Z.	Johannes Ludovicus Vives, vriend van Erasmus, gest. 1540.
7 ZOND.	Johannes van Miggrode, hervormer op Walcheren, gest. [9 Mei] 1627.
8 M.	Cornelius Jansenius, hoofd der Jansenisten, gest. [6 Mei] 1638.
9 D.	Gregorius, bisschop van Nazianze, gest. 390.
10 W.	Carolus Niëllius, een der eerste Remonstrantsche predikanten. Merkw. dag 1623.
11 D.	Johan Arndt, generaal-superintendent te Celle, gest. 1621.
12 V.	Meletius de Groote, bisschop van Antiochië, gest. 381.
13 Z.	Johannes Cele, rector te Zwolle, gest. [9 Mei] 1417.
14 ZOND.	Pachomius, abt van Tabenna, gest. 348.
15 M.	Nicolaas Lodewijk, Graaf van Zinzendorf, hoofd der Hernhutters, gest. [9 Mei] 1760.
16 D.	Dirk Willemsz., martelaar 1569.
17 W.	Casper van der Heyden, hervormer in Zuid-Nederland, gest. 1586.
18 D.	Thomas Chalmers, Engelsch prediker, gest. [31 Mei] 1847.
19 V.	Alcuinus, abt van Tours en Ferrières, gest. 804.
20 Z.	Bernardinus van Siëna, Franciskaner monnik, gest. 1444.
21 ZOND.	Johann Michaël Sailer, bisschop te Regensburg, gest. [20 Mei] 1832.
22 M.	Constantijn de Groote, eerste christen keizer, gest. 337, en Helena, zijne moeder.
23 D.	Gïerolamo Savonarola, martelaar te Florence, 1498.
24 W.	Joachim Neander, dichter van Evangelische kerkliederen, gest. [31 Mei] 1680.
25 D.	HEMELVAARTSDAG.
26 V.	Beda de Eerwaardige, presbyter te Jarrow, gest. 735.
27 Z.	Johannes Calvin, hervormer in Zwitzerland, gest. 1564.
28 ZOND.	Lanfrancus, aartsbisschop te Canterbury, gest. 1089.
29 M.	William Penn, beschermer der Kwakers, gest. 1718.
30 D.	Hiëronymus van Praag, voorlooper der Herv., mart. 1416.
31 W.	Guido de Bres, hervormer in Zuid-Nederland, martelaar 1567.

JUNI.

1 D.	Johann Friedrich Oberlin, predikant in het Steinthal, gest. 1826.
2 V.	Photinus en Blandina, martelaars te Lyon 177.
3 Z.	Jelle Faber de Bouma, hervormer in Friesland, gest. [2 Juni] 1564.
4 ZOND.	PINKSTEREN.
5 M.	Bonifacius, apostel der Duitschers, gedood 755.
6 D.	Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg, gest. 1134.
7 W.	Paul Gerhard, dichter van Evangelische Kerkliederen, gest. 1676.
8 D.	August Hermann Francke, stichter van het weeshuis te Halle, gest. 1727.
9 V.	Columba, apostel van Schotland, gest. 597.
10 Z.	Hendrik Eemkens, martelaar 1562.
11 ZOND.	Barnabas.
12 M.	Renata, hertogin van Ferrara, gest. 1575.
13 D.	Isaäc le Fèbvre, lid van het Parlement te Parijs en martelaar, gest. 1702.
14 W.	Eerste haagpreek, bij Oudenaarde, door Herman Modet, 1566.
15 D.	Basilius de Groote, bisschop van Caesarea, gest. 379.
16 V.	Johannes Tauler, domprediker te Straatsburg, gest. 1361.
17 Z.	Bruno, apostel der Slaven, 1106.
18 ZOND.	Pamphilus, presbyter te Caesarea, gest. 309.
19 M.	Concilie van Nicaea geopend, 325.
20 D.	Johann George Hamann, de magus van 't Noorden, gest. 1788.
21 W.	Johannes Drusius, hoogleeraar te Franeker, geb. [28 Juni] 1550.
22 D.	Paulinus, bisschop van Nola, gest. 431.
23 V.	Jacobus Hinlopen, predikant te Utrecht, gest. 1803.
24 Z.	Johannes de Dooper.
25 ZOND.	De Augsburgsche geloofsbelijdenis overhandigd 1530.
26 M.	Arnoldus Geesteranus, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. [28 Juni] 1658.
27 D.	Martinus Lydius, hoogleeraar te Franeker, gest. 1601.
28 W.	Irenaeus, bisschop te Lyon, martelaar 202.
29 D.	Petrus en Paulus.
30 V.	Claudius, bisschop van Turijn, gest. 839.

JULI.

1 Z.	Hendrik Voes en Johannes Esch, martelaars te Brussel, 1523.
2 ZOND.	Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius, mede-oprigter van het „Christo Sacrum" te Delft, gest. [4 Juli] 1838.
3 M.	Otto, apostel van Pommeren, gest. 1139.
4 D.	Festus Hommius, predikant te Leiden, gest. [5 Juli] 1641.
5 W.	Anselmus, aartsbisschop te Canterbury, gest. 1109.
6 D.	Johannes Huss, voorlooper der Hervorming, mart. 1415.
7 V.	Efraïm de Syriër, diaconus te Edessa, gest. 378.
8 Z.	Kiliaan, bisschop van Würzburg, gest. 689.
9 ZOND.	Dirk Rafelsz Kamphuizen, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. 1626.
1 0M.	Willem I, prins van Oranje, vermoord 1584.
11 D.	Balthasar Bekker, predikant te Amsterdam, gest. 1698.
12 W.	Desiderius Erasmus, gest. 1536.
13 D.	August Neander, hoogl. te Berlijn, gest. [12 Juli] 1850.
14 V.	Johannes Fidenza Bonaventura, bisschop van Ostia, gest. 1274.
15 Z.	Jeruzalem door de kruisvaarders veroverd 1099.
16 ZOND.	Johannes Charlier Gerson, kanselier te Parijs, gest. [12 Juli] 1429.
17 M.	Herman Alexander Roëll, hoogleeraar te Franeker, gest. [12 Juli] 1718.
18 D.	Godfried van Bouillon, aanvoerder van den eersten kruistogt, eerste koning van Jeruzalem, gest. 1100.
19 W.	Louise Henriëtte, docht. v. Frederik Hendrik, gest. 1667.
20 D.	Petrus Lombardus, bisschop van Parijs, gest. 1164.
21 V.	Elias.
22 Z.	Maria Magdalena.
23 ZOND.	Johannes de Klerk, martelaar [22 Juli] 1525.
24 M.	Thomas a Kempis, supprior van het klooster op den Agnietenberg bij Zwol, gest. [25 Juli] 1471.
25 D.	Jacobus.
26 W.	Angelus Merula, pastoor te Heenvliet, martelaar 1557.
27 D.	Raymund Palmaris, vroom handwerker te Piacenza, gest. 1200.
28 V.	Johann Sebastian Bach, organist te Leipzig, gest. 1750.
29 Z.	De Staten-Vertaling goedgekeurd door de Staten-Generaal 1637.
30 ZOND.	William Wilberforce, bevrijder der slaven, gest. [29 Juli] 1833.
31 M.	Jan Arentsz en de eerste openbare preek der Hervormden te Amsterdam 1566.

AUGUSTUS.

1	D.	Afschaffing der slavernij in de Engelsche koloniën 1834.
2	W.	Martelaars onder Nero, 64.
3	D.	Johannes Florentius Martinet, predikant te Zutphen en natuurkundige, gest. [4 Aug.] 1795.
4	V.	Dominicus Guszman, stichter van de monnikenorde der Dominikanen, gest. 1221.
5	Z.	De Salzburgers, belijders en martelaars, 1731.
6	ZOND.	Jodocus van Lodenstein, predikant te Utrecht, dichter van geestelijke liederen, gest. 1677.
7	M.	Nonna, moeder van Gregorius Nazianzenus, gest. 374.
8	D.	Hiëronimus van Alphen, dichter van hervormde kerkliederen, geb. 1746.
9	W.	Gutzlaf, apostel der Chinezen, gest. 1851.
10	D.	Nicolaas de Cusa, kardinaal en kloosterherv., gest. 1464.
11	V.	Gregorius, kerkvoogd van Utrecht, gest. 776.
12	Z.	De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgerigt 1784.
13	ZOND.	Hartmann Beijer, prediker te Straatsburg, gest. [11 Aug.] 1577.
14	M.	Aanvang van den beeldenstorm in Vlaanderen 1566.
15	D.	Maria, de moeder des Heeren.
16	W.	Johannes de Standvastige, keurvorst van Saksen, beschermer van Luther, gest. 1532.
17	D.	Carolus Gallus, hervormer in Gelderland, geb. [16 Aug.] 1530.
18	V.	William Ellery Channing, prediker te Amerika. Merkw. dag [1 Aug.] 1842.
19	Z.	Blaise Pascal, bestrijder der Jesuïten, gest. 1662.
20	ZOND.	Bernhard, abt van Clairveaux, gest. 1153.
21	M.	Geert Groote, stichter der broederschap des gemeenen levens, gest. [20 Aug.] 1384.
22	D.	Hendrik van den Corput, predikant te Dordrecht, gest. 1601.
23	W.	Casper de Coligny, hoofd der Hugenooten, verm. 1572.
24	D.	Bartholomeüs.
25	V.	Frederik Schenk van Tautenburg, een-en-zestigste bisschop van Utrecht, gest. 1580.
26	Z.	Ulfilas, Apostel der Gothen, gest. 388.
27	ZOND.	Alexander van Hales, scholastisch godgeleerde te Parijs, gest. 1245.
28	M.	Augustinus, bisschop van Hippo in Afrika, gest. 430.
29	D.	Wernerus Helmichius, predikant te Utrecht, gest. 1608.
30	W.	Huig de Groot, rechtsgeleerde en godgeleerde, gest. [28 Aug.] 1645.
31	D.	Jeruzalem verwoest 70.

SEPTEMBER.

1	V.	Timotheüs.
2	Z.	Mamas, martelaar te Caesarea, 274.
3	ZOND.	Johannes Hoornbeek, hoogleeraar te Utrecht, gest. [11 Sept.] 1666.
4	M.	Johannes Uytenbogaert, de vader van het Remonstrantisme, gest. 1614.
5	D.	Hans Bret, martelaar 1576.
6	W.	Matthias Weibel, 1854.
7	D.	Hannah More, godsdienstige schrijfster, gest. 1833.
8	V.	Johannes Henricus van der Palm, hoogleeraar te Leiden, gest. 1840.
9	Z.	Johannes Brenz, hervormer in Wurtemberg, gest. [11 Sept.] 1570.
10	ZOND.	Johannes Grevius, predik. te Heusden. Merkw. dag 1619.
11	M.	Johannes Bogerman, voorzitter der Synode te Dordrecht, gest. 1637.
12	D.	Jacob Cats, volksdichter, gest. 1660.
13	W.	Willem Farel, hervormer te Genève, gest. 1565.
14	D.	Cyprianus, bisschop van Carthago, martelaar 258.
15	V.	Jan de Bakker (Pistorius), martelaar 1525.
16	Z.	Hans de Ries, doopsgezind predikant, gest. [14 Sept] 1638.
17	ZOND.	Johannes Hendrik Bullinger, predikant te Zurich, gest. 1575.
18	M.	August Gottlieb Spangenberg, bisschop te Hernhut, gest. 1792.
19	D.	Maeyken Boozers, martelares [18 Sept.] 1564.
20	W.	Het Nieuwe Testament door Luther vertaald, uitgegeven 1522.
21	D.	Mattheüs.
22	V.	Johannes Agricola, leerling en vriend van Luther, gest. 1566.
23	Z.	Gijsbert Bonnet, hoogleeraar te Utrecht, geb. 1723.
24	ZOND.	Paul Rabaut, prediker in de woestijn, gest. [25 Sept.] 1795.
25	M.	Augsburgsche godsdienstvrede gesloten 1555.
26	D.	Johan Casper Lavater, predikant te Zurich. Merkw. dag 1799.
27	W.	Vincentius di Paula, kardinaal, vriend der armen, gest. 1660.
28	D.	Anna van Broekhuysen, martelares [27 Sept.] 1568.
29	V.	Michaëlis.
30	Z.	Hiëronymus, presbyter te Bethlehem, gest. 420.

OCTOBER.

1	ZOND.	Remigius, apostel der Franken, gest. 545.
2	M.	Paschier de Fijne, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. 1661.
3	D.	Caspar Coolhaes, voorlooper van Arminius. Merkw. dag 1574.
4	W.	Franciscus van Assisi, stichter van de monnikenorde der Franciscanen of Minderbroeders, gest. 1226.
5	D.	Gerard Brandt de Oude, predikant te Amsterdam, gest. 1685.
6	V.	Bruno, apostel der Pruissen, gest. 1008.
7	Z.	Johan Wessel Gansfort, voorlooper der Hervorming, gest. 1489.
8	ZOND.	Bruno I, aartsbisschop van Keulen, gest. [11 Oct.] 966.
9	M.	Justus Jonas, ambtgenoot en vriend van Luther, gest. 1555.
10	D.	Jacobus Arminius, hoogleeraar te Leiden, geb. 1560.
11	W.	Ulrich Zwingli, hervormer in Zwitserland, gesneuveld 1531.
12	D.	Elias Anne Borger, hoogleeraar te Leiden, gest. 1820.
13	V.	Theodorus Beza, hoogleeraar te Genève, gest. 1605.
14	Z.	Elisabeth Fry, vriendin der gevangenen, gest. [13 Oct.] 1845.
15	ZOND.	Sara Martin, vriendin der armen, gest. 1843.
16	M.	Cornelia Woutersz, martelares, 1535.
17	D.	Hedwig, echtgenoot van Hendrik I, hertog van Silezië, gest. 1243.
18	W.	Frederik van Heilo, donatus in het Regulieren-Klooster bij Haarlem, gest. [11 Oct.] 1455.
19	D.	Johannes Brugman, reizend prediker, gest. 1473.
20	V.	Jeremias Bastingius, hoogleeraar te Leiden, gest. [19 Oct.] 1598.
21	Z.	Herman Herberts, predikant te Gouda. Merkw. dag 1590.
22	ZOND.	Hermannus Witsius, hoogleeraar te Leiden, gest. 1708.
23	M.	Cornelis Cooltuyn, Nederlandsch hervormer, gest. 1567.
24	D.	Franciscus Junius, hoogleeraar te Leiden, 1602.
25	W.	Ewaldus Hollebeek, hoogleeraar te Leiden, gest. [24 Oct.] 1796.
26	D.	Johannes de Capristrano, volksprediker, gest. 1426.
27	V.	Rudolphus Agricola, voorlooper van Erasmus, gest. [28 Oct.] 1485.
28	Z.	Simon en Judas.
29	ZOND.	Dirk Volkertsz. Coornhert, een der voorloopers van Arminius, gest. 1590.
30	M.	Wilhelmus à Brakel, predik. te Rotterdam, gest. 1711.
31	D.	Hervormingsdag.

NOVEMBER.

1 W.	Allerheiligen.
2 D.	Allerzielen.
3 V.	Johan Albrecht Bengel, leeraar aan de kloosterschool te Denkendorff in Wurtemberg, gest. [2 Nov.] 1752.
4 Z.	Johannes Coccejus, hoogleeraar te Leiden, gest. 1669.
5 ZOND.	Mozes.
6 M.	Daniël.
7 D.	Willebrord, bisschop van Utrecht, gest. 739.
8 W.	Nederlandsch Bijbelgenootschap opgerigt 1814.
9 D.	Sixtinus Amama, hoogleeraar te Franeker, gest. 1629.
10 V.	Anna Hendricks, martelares 1571.
11 Z	Gijsbert Voetius, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1676.
12 ZOND.	Livinus, aartsbisschop van Vlaanderen, mart. 633.
13 M.	De synode te Dordrecht geopend 1618.
14 D.	Petrus Martyr Vermili, hervormer te Zurich, gest. 1562.
15 W.	Johannes Keppler, sterrekundige, gest. 1630.
16 D.	Gustaaf Adolf, koning van Zweden, gesneuveld 1632.
17 V.	Caspar Creuziger, Luthers medehelper aan de bijbelvertaling, gest. [16 Nov.] 1548.
18 Z.	Gerlach Peterse, broeder des gemeenen levens, gest. 1411.
19 ZOND.	Wed. Wendelmoet Klaesdochter van Monnikendam, martelares [20 Nov.] 1527.
20 M.	John Williams, apostel op de eilanden der Zuidzee, verm. 1839
21 D.	Columbanus, monnik in Ierland, gest. 615.
22 W.	John Knox, hervormer in Schotland, gest. [24 Nov] 1572.
23 D.	Clemens, bisschop van Rome, gest. 102.
24 V.	Johannes Oecolampadius, hervormer te Bazel, gest. 1531.
25 Z.	Pieter Lozeleur de Villiers, hofprediker van Prins Willem I, gest. 1590.
26 ZOND.	Gerhard Tersteegen, dichter van Evangelische liederen, geb. [25 Nov.] 1697.
27 M.	Soetgen van den Houten, martelares 1560.
28 D.	Nicolaas Grevinchoven, een der eerste Remonstrantsche predikanten. Merkw. dag 1623.
29 W.	Johannes Clarisse, hoogleeraar te Leiden, gest. 1846.
30 D.	Andreas.

DECEMBER.

1	V.	Eligius, bisschop van Nyon, gest. 659.
2	Z.	Johannes Ruysbroeck, prior van het klooster te Groenendaal bij Brussel, gest. 1381.
3	ZOND.	Franciscus Xaverius, apostel van Indië, gest. 1552.
4	M.	Gerhard Zerbold van Zutphen, broeder des gemeenen levens, gest. 1398.
5	D.	Sebold Fulco Jean Rau, hoogleeraar te Leiden, gest. [1 Dec.] 1807.
6	W.	Nicolaus, bisschop van Myra, gest. omstr. 350.
7	D.	Johannes Theodorus van der Kemp, zendeling in Afrika, gest. 1811.
8	V.	Frederik Adolf Lampe, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1729.
9	Z.	Abraham.
10	ZOND.	Cornelis Musius, biechtvader in het St. Agatha-klooster te Delft. Merkw. dag 1572.
11	M.	Hendrik van Zutphen, martelaar 1524.
12	D.	David.
13	W.	Christiaan Fürchtegott Gellert, dichter van Evangelische liederen, gest. 1769.
14	D.	Samuël.
15	V.	Jan Gerritsz, martelaar 1564.
16	Z.	Philippus van Marnix, heer van St. Aldegonde, gest. [15 Dec.] 1598.
17	ZOND.	Clemens, bisschop van Alexandrië, gest. 220.
18	M.	Johan Gottfried von Herder, Hofprediker te Weimar, gest. 1803.
19	D.	Nederlandsch zendeling-genootschap opgerigt 1797.
20	W.	Catharina van Bora, echtgenoot van Luther, gest. [21 Dec.] 1552.
21	D.	Thomas.
22	V.	Ludovicus de Dieu, predikant te Leiden, gest. 1642.
23	Z.	Lucas Egeling, predikant te Leiden, gest. [21 Dec.] 1825.
24	ZOND.	Heilige avond.
25	M.	KERSFEEST.
26	D.	Stephanus.
27	W.	Johannes de Evangelist.
28	D.	Alexander Hegius, rector der school te Deventer, gest. [27 Dec.] 1498.
29	V.	Johann von Staupitz, abt van het Benedictijner klooster te Salzburg, gest. [28 Dec.] 1524.
30	Z.	Jacques Saurin, Waalsch predikant te 's Gravenhage, gest. 1730.
31	ZOND.	John Wycliffe, voorlooper der Hervorming, gest. 1384.

LEVENSGESCHIEDENISSEN, ENZ.

AUGUSTINUS.

Van de dagen van haar ontstaan af heeft de Protestantsche kerk zich schuldig gemaakt aan onbillijkheid. Gelijk meestal sproot deze zonde ook hier voort uit eenzijdigheid, en in den aanvang waren beide haar licht te vergeven. Dat hare stichters den bijbel bekendheid, invloed en gezag hergaven, en hiermede, naar de gebruikelijke uitdrukking, het licht weder plaatsten op den kandelaar, was iets zoo belangrijks en verblijdends, dat de jonge gemeente voor niets oog of oor had dan voor het herwonnene. Had zij bij verloop van tijd en voortgang van ontwikkeling zich met haren schat mogen afzonderen, en de oogen gesloten houden voor eenig teeken van leven door den geest des grooten Meesters gewekt? — Buiten de wolke van getuigen, in de schrift vermeld, wilde zij er van geen weten, althans zij vroeg naar geen andere. Zij vond den naam uit van bijbel-heiligen, en droeg op hen over, wat de Roomsche kerk van tal van anderen verhaalde.

Deze laatsten werden, als kerk-heiligen, door haar in den ban gedaan; zij zag geen reden ter wereld, om over die menschen nog een woord te spreken; hunne levensgeschiedenis

was immers met logens doorweven. Had zij niet overvloedig genoeg aan de kennis der mannen, wier woorden woorden Gods waren, bewaard in de heilige schriften, daarin vereeuwigd, bevattende een volledige aanwijzing van den weg ter zaligheid?

Deze laatste spreekwijze kenmerkt en verklaart heel deze richting. Over haar nog een enkel woord, en dan niets meer, want langzamerhand wordt het gebied, waarop we ons waagden, zeer gevaarlijk. In waarheid, de Protestantsche gemeente over haar geheel genomen heeft allengs naar niets anders leeren vragen dan naar de aanwijzing van den weg ter zaligheid, zonder daarbij verlangend uit te zien naar een middel ter opwekking, ter ondersteuning bij het bewandelen van dien weg. Haar ontbrak de vaste overtuiging, dat zij loopen moest. Een geest van lijdelijkheid was in haar gevaren, en verlamt nog hare krachten; haar spreken was over toeeigenen en aannemen, haar roemen in een voor haar volbracht werk. Dit heeft haar krank gemaakt, dit is haar ten vloek geworden; zij heeft geen poging aangewend, om tot nieuw leven te komen, en als men haar spreekt van de waarlijk godsdienstige naturen, uit elke eeuw onzer jaartelling, van hunnen strijd, van hunnen arbeid, van hunne overwinning, dan verstaat zij dit woord niet. Zij deinst terug voor het ijdel droombeeld van crypto-catholicisme; zij waant aanstonds, dat er een nieuwe vereering van de oude afgewezene heiligen der roomsche kerk wordt georganiseerd. En toch zij zelve is in een nieuwe vervallen, en geen bedoelen van dien aard leeft in ons hart. De mannen en vrouwen uit de dagen van voorheen, die den christelijken geest niet bedroefd, maar gediend hebben, behooren zeker niet als heiligen beschouwd en vereerd te worden — doch met wat regt wordt deze benaming op Petrus of Paulus, op Johannes of Jacobus toegepast? — Allen

te zamen behooren beschouwd en gekend te worden, opdat er wasdom worde gegeven aan deze eenig ware, eenig christelijke overtuiging: godsvrucht is de schat, die aan den akker moet worden ontwoekerd. 1)

Dus voortgaande, zouden wij op onze beurt gevaar loopen onbillijk te worden. De waarheid wordt nooit geheel verduisterd; zij is het niet in de Protestantsche gemeente. Al voerde een lijdelijk roemen en loven den boventoon, er verhieven — er verheffen zich stemmen, die voor het hoogste leven des menschen toepassing eischen van de edele waarheid: zelfontwikkeling schenkt wezenlijk bezit. De namen der kerkhervormers werden om nog een andere reden genoemd, dan om door hen God te loven; men hield ze elkander voor ter navolging van hunnen arbeid. Nevens die namen bekwam een en ander burgerrecht op onze kansels. En onder deze behoort de naam, die aan het hoofd van dit opstel wordt gelezen. Toch is die naam, zoo dikwijls hij genoemd wordt in de gemeente, veeltijds niet meer dan een klank, die onbegrepen blijft, of kwalijk verstaan wordt. Hij wordt uitgesproken in éénen adem met de namen van Paulus en Luther, en hij moge recht op die plaats hebben, daar komt hij niet tot zijn volle recht, daar leeren wij zijn hooge beteekenis voor ons arbeidend, strijdend, godsdienstig leven niet verstaan. Is het beter geworden sinds Scheffer zijn penseel wijdde aan de afmaling van het oogenblik uit Augustinus' leven, waarin de vrome moeder haren zoon wedergevonden had, en met hem, der aarde als ontvlucht, een wijle de onzichtbare wereld toebehoorde? Wien het niet vergund is, het tafereel zelf te zien, vindt vergoeding in den arbeid van den graveur; maar hoe menigeen heeft de plaat

---

1) *Matt.* XIII : 44.

ter hand genomen, zonder iets te verstaan van de vele, overstelpende gedachten, ons van het papier als tegenstroomende. O! kunstgevoel, hoe weinigen koomt ge bij hunne wedergeboorte te stade! Ontrolde aan aller oog een traan, omdat het hart gevoelde, bij het zien van die moeder en dien zoon? Hoe ware het mogelijk, als niet allen van dit tweetal de geschiedenis kenden! Toch werden de gedachten, in het tafereel levend, vertolkt, toegelicht, 1) maar de plaats, waar het geschiedde, gedoogde geen volledige levensbeschrijving. Ook al ware zij gegeven, grooter zou het aantal zijn van hen, die er onbekend mede bleven dan van de belangstellenden, die ze in zich opnamen, en wisten te waardeeren. Dit pleite voor mijn poging, om in ons jaarboekje eenige bladzijden te wijden aan het verhaal van Augustinus' leven. Niets meer zal ik wagen, al kost het opoffering te over, hier alleen te verhalen. Moge het mij gegeven worden naar den wensch mijns harten, eens iets meer te doen! Voor heden ontvange men dit stukje met welwillendheid, en leze het met de gedachten aan den strijd en den arbeid, waarin geen enkel christen mag achterblijven, navolgende Augustinus, zich met hem uitstrekkende naar de bereiking van het doel, dat Jezus ons allen voorhoudt.

Waaruit heb ik mijn verhaal geput? Ik zou de vraag niet opwerpen, ware het niet, dat ik te spreken had over mijn eenige bron, die Augustinus zelf ons aan de hand doet. Voor mij open ligt het boek, eens voor een deel bij ons ingeleid onder den titel van: „de biecht voor God van een groot man". Het was een korte vertaling van Augustinus' beroemde Confessiën. De hollandsche titel kenmerkt het boek naar waarheid. Het is een onvergelijkelijk geschrift, een psalm, een lang

---

1) In het *Scheffers album* leverde Prof. Moll een bijschrift bij de plaat.

gebed, dat niet verveelt, maar tot aan het einde de frischheid behoudt van een openbaring van een werkelijk religieus gemoed. In dat boek leide Augustinus zijn binnenste geheel open; het bevat een gestreng gericht over zijn leven; niets wordt verheeld, niets vergoelijkt. Toen hij het schreef, bestuurde heilige geest zijn hand. Overal straalt de ware religieuse zin door, die, waardoor de denkende geest een oogenblik wordt beleedigd — evenals doòr uitspraken, *Lukas* XII : 6 en 7 te lezen — maar die straks zijne rechten herneemt op den veelzijdig ontwikkelden mensch, wiens gevoel en smaak gelijkelijk met zijn denkvermogen tot wasdom zijn gekomen. Een ootmoedig gestemd hart wordt tot deze Confessiën aangetrokken, en deze uitspraak is op haar de grootste lofspraak. Als de christenheid van haar hartstochtelijk streven naar het bezit van werkelijkheid een weinig zal bekomen zijn; als de liefde tot de dogmatiek, tot het leerstellige zal plaats hebben gemaakt voor liefde tot den geest, die levend maakt; als veler oogen zullen geopend worden voor de waarheid van des Meesters woord: de reinen van hart zien God en leven; zelfverloochening is de weg tot zelfvolmaking en deze het einddoel van het ware streven, dan zal Augustinus' boek in veler handen komen, en met den psalmbundel, het Johannes-evangelie, menig ander geschrift uit den nieuwtestamentischen bundel, of daar buiten, de lievelings-lektuur uitmaken van eenvoudigen en nederigen van hart, wier levensspreuk is geworden deze schoone uitspraak van den edelen biechteling: „mijn hart is onrustig binnen in mij, totdat het rust heeft gevonden in U!"

Dit woord zij ons motto; verhalen we onder zijnen invloed van den man, die het te boek stelde, nadat een veel bewogen leven hem dus had doen spreken! 1)

---

1) Prof. C. Bindemann gaf in 1844 het eerste deel van zijn werk,

Te Thagaste, in Afrikas gewest Numidië gelegen, zag Augustinus den 13den November van het jaar 353 het levenslicht. Zijn vader, Patricius geheeten, was aldaar lid van de regering, doch mocht niet gerekend worden tot de vermogende inwoners der stad. Tot kort vóór zijn dood bleef hij der heidensche godsdienst getrouw, of liever bleef zijn hart gesloten voor den invloed der godsvrucht. Naar de beschrijving, die Augustinus zelf van het karakter zijns vaders geeft, was deze een zinlijke natuur, een der velen, die Paulus, in zijn beroemd woord: de natuurlijke mensch begrijpt niet de dingen, die des geestes Gods zijn 1), voor oogen had. Zulk een gemoedsbestaan laat zich verdragen met goedhartigheid, die in Patricius wordt geloofd. Voor 't overige heeft hij aan de opvoeding zijns zoons geen geringe schade gedaan. Zeker is het te prijzen, dat hij, ofschoon niet bemiddeld, geen opofferingen te groot achtte, om den jongen Augustinus, wiens uitstekende aanleg niet lang verborgen bleef, een geleerde opleiding te verschaffen. Is de klacht, die Augustinus, bij het dankend vermelden van deze daad zijns vaders, over vele andere, zeer vermogende vaders aanheft: dat zij hun geld niet besteden voor de geestesontwikkeling hunner zonen, is die klacht niet meer gegrond in onze dagen, waarin allerlei inrichtingen verrijzen, die het aankomende geslacht kennis van vele zaken verschaffen, maar hun voor eenige letterkundige oefening tijd en smaak benemen? Toch is het terugdenken aan den zorg zijns vaders voor zijne opvoeding den later

---

Der heilige Augustinus, waarvan elf jaar later het tweede deel verscheen. Zijn boek is een schoone reproduktie van den inhoud der Confessiones. Hetzelfde moet gezegd worden van Karls Braunes op kleiner schaal aangelegd geschrift: *Monnika und Augustinus*, Grimma 1846.

1) 1 *Cor.* II : 14.

schrijvenden biechteling niet een oorzaak van onverdeelde vreugde. Kon hij blind wezen voor de noodlottige bedoeling des vaders, straks den zoon een bron van velerlei ellende geworden? Mocht hij, behoudens allen eerbied voor Patricius, de bekommering zijns harten voor God niet bloot leggen in de woorden: „het was mijn vader goed, als ik slechts geleerd werd, zoodat ik kon schitteren; of ik mij al verder verwijderde van U, eenig ware God, heer van uwen akker, mijn hart, baarde zorg noch verdriet!"

Eere aan zijne moeder! Al wat in de Confessiën van Monnika wordt meêgedeeld, boezemt ons voor haar de grootste hoogachting in. Wij leeren haar kennen als een geestrijke, arbeidzame vrouw, wier hoogste eer in waarachtige vroomheid bestond. Opgevoed in een gezin, welks hoofden christenen waren, onder het oog eener zeer menschkundige dienstbode, ontwikkelde zich haar uitnemend talent op de gelukkigste wijze. Met Patricius in den echt verbonden, bleek het, hoezeer zij doordrongen was van de overtuiging, dat zachtmoedigheid en vredesgezindheid der christinne voegen. Zij verdroeg de beleedigingen, haar op allerlei wijzen door haren man aangedaan, met het meeste geduld, maar liet niet na, gebruik te maken van de oogenblikken, waarin zijn drift was bedaard, hem dan zachtkens te vermanen en er hem aldus van te overtuigen, dat zij, wel verre van ongevoelig te zijn voor zijn verkeerdheden, daardoor zeer bedroefd werd, en zij niets vuriger wenschte, dan dat ook zijn hart mocht gelouterd worden door den geest van Christus, die haar onder alles kracht gaf. Zoo gedroeg zij zich ook in den omgang met hare vriendinnen, wier oneenigheden — nog zijn ze in het onderling verkeer aan de orde; waarom stellen de menschen er ook meer prijs op, maatschappelijk dan christelijk te we-

zen? — zij trachtte bij te leggen door verzoenende woorden, terwijl zij ook in haar gemoed een zin trachtte te planten, als die, welke in Christus Jezus was. 1)

Maar al den rijkdom van haar geest en hart stelde zij dienstbaar aan de volbrenging van het groote werk, waartoe God haar als moeder riep. De opvoeding harer kinderen — ze had, behalve Augustinus, die Aurelius was genaamd, nog meer zonen — ging haar zeer ter harte. Niets meer verlangde zij, dan dat zij in hen den grondslag mocht leggen van een waarlijk vroom leven. Zag zij hiervan bij hen de sporen, dan was zij blijde; maar nog eens leed ze de smarten die zij haar bij hunne geboorte hadden aangedaan, als zij bemerkte dat ze van den rechten weg afweken. Een kind van vele tranen is haar Augustinus geworden; maar, die zij het laatst om hem schreide, waren tranen, door dankbare vreugde aan haar oog ontlokt.

Wij volgen Augustinus niet in de beschrijving zijner eerste levensjaren; zij beslaat een gedeelte van zijn boek, dat het meest geleden heeft onder den invloed der dogmatiek. Een geliefkoosd thema, de erfzonde, behandelt hij hier met afmattende uitvoerigheid, al wordt meerendeels de religieuse beteekenis van het probleem op den voorgrond gezet. Opmerking echter verdienen sommige trekken der schilderij. Vooreerst zijn afkeer van leeren; hij beklaagt er zich over, dat men hem klappen gaf, als hij zich onwillig toonde bij het gedwongen eerste onderwijs, omdat hij er het nut niet van inzag, en te speelsch van aard was. Niets was hem liever, dan in een of anderen wedstrijd de overwinning te behalen, of straks te mogen luisteren naar allerlei verhalen, waarbij

1) *Phil.* II : 5.

hem de oogen konden schitteren. Zal dat kind later in het groote strijdperk des levens een rustig toeschouwer kunnen blijven? — Het hangt af van de opvoeding. Juist, maar zijn opvoeding zal zijn onstuimige geaardheid niet weinig aanwakkeren. Tot op zijn zeventiende jaar behield hij zijn vader!

Zijn levendige fantasie, die hem behagen had doen scheppen in de verhalen, waarmede zijn eerste opvoeders hem bezig hielden, vond straks voedsel in de vreemde en nieuwe wereld, waar Vergilius hem binnenleidde. Waarom school er in zijne onbekendheid met de taal, waarin Homerus dichtte, zulk een zwaar beletsel, om hem in het genot van diens scheppingen nog meer vreugde te doen smaken? Hij klaagt er over, zoo als hij vroeger had geklaagd over de ellende van het: „één en één is twee, twee en twee is vier"; alle dwang was hem hinderlijk, naauwgezette en vlijtige arbeid een ergernis. Men verklare het uit de kracht zijns geestes, reeds vroeg nevens zijne verbeelding veelvermogend. Hij had van sommigen vernomen, dat er Een was, die, al vertoonde hij zich niet aan onze zintuigen, toch alles van ons hoorde en wist, en ons te hulp kwam — en hij bad tot God, dat hij bewaard mocht blijven voor klappen in de school. Toen zijn gebed niet werd verhoord, was hij er misnoegd over, en besloot maar niet verder aan dien Eenen te denken. Zijn geheele aandacht werd bezig gehouden met de voortbrengselen der Romeinsche letterkunde, waarin hij behagen schepte, en met de overige werkzaamheden, die hem vaak meer last dan lust opleverden. Later beschuldigde hij deze wijze van opvoeding, haar de ongodsdienstigheid wijtende, waaraan hij, en velen met hem, in zijn jeugd was prijs gegeven, haar de oorzaak noemende van de heerschappij, die het vleesch op hem geoefend had,

door dat zij de knapen bekend maakt met allerlei fabelachtige toestanden, en hunne hartstochten opwekt door de aanschouwelijkheid der voorstelling. Die aanklacht moge ongegrond of billijk geacht worden, daarover komt ons geen oordeel toe; het zij ons genoeg op te merken, dat Augustinus door eigen ervaring tot haar werd gebracht. Hij deed deze ervaring op in de jaren, die onmiddelijk op den kinderlijken leeftijd volgden.

Wellicht ware dit, althans voor een deel, voorkomen, indien het godsdienstig gevoel meer bij hem was ontwikkeld geworden. Zeer zeker heeft hij niet zonder vrucht den omgang met zijn vrome moeder genoten; zelfs verklaart hij, dat hij den naam zijns Zaligmakers als met de moedermelk heeft ingezogen en zoo goed in zijn hart bewaard, dat nooit iets, wat buiten dien naam omging, ware het nog zoo geleerd en beschaafd en schoon, hem geheel meêsleepte. Ook is er, mijns inziens te recht, opgemerkt, dat iemand, die als Augustinus later de edelste gevoelens in verband brengt met de herinneringen uit zijne kindschheid, in die jaren diepen indruk moet hebben ontvangen van de onzichtbare dingen. Maar zijn levendige geaardheid kreeg in dit een en ander geen genoegzame beteugeling. Te schitteren en de eerste te zijn in spel en letterkundige oefeningen, aangetrokken te worden tot de voorstelling der heftigste toestanden, gaarne een of ander schouwspel bij te wonen, in de eenzaamheid de vertooners in houding en gebarenspel na te bootsen — waar dit alles wordt aangetroffen, daar winnen de zinnen het op den geest, en openbaart zich een karaktertrek, die tot groote behoedzaamheid dringt. Bedenk er bij, dat de liefde voor de waarheid bij den jongen Augustinus niet altijd even sterk was, dat hij zich allerlei kwaad veroorloofde, om toch maar

zijn lust te kunnen opvolgen, en ge wettigt niet gansch en al Patricius vreugde over zijns zoons vlugheid en geestesgaven.

De maatschappelijke betrekking, die Patricius bekleedde, was meer eervol dan voordeelig. Zelf verstoken van geldmiddelen, bezwaarde hem zijn gering inkomen niet weinig, en besloot hij althans een zijner zonen voor den vloek van fatsoenlijke armoede te bewaren. Reeds is opgemerkt, dat hij, hiertoe Augustinus bestemmende, dit niet deed zonder opoffering. Het onderwijs, dat zijn zoon gedurende langen tijd moest genieten, eischte betaling, zonder dat het in den aanvang eenige rente opleverde. Daarbij kwam, dat Thagaste geen inrichting bezat, waar de aanstaande leeraar in de welsprekenheid — daartoe zou Augustinus worden opgeleid — naar behooren kon worden gevormd. In zijn geboortestad legde hij dan ook niet meer dan de grondslagen, waarop het gebouw zijner kennis werd opgetrokken, eerst te Madaura, een stad zuidwestelijk van Thagaste gelegen, daarna en voornamelijk te Carthago.

Over zijn verblijf te Madaura bewaart Augustinus in zijn Confessiën het stilzwijgen; het moet slechts van korten duur zijn geweest, maar is daarom niet zonder gevolgen gebleven voor zijn verder leven. In een ander zijner werken 1) verhaalt hij, dat hij te Madaura de optochten en omgangen, ter eere der goden, met opmerkzaamheid en verrukking gadesloeg. Een eenvoudig, men zou geneigd zijn er bij te voegen: een onschuldig bericht; doch men zou zich zeer vergissen. Dat er ter eere der goden optochten werden gehouden, bewijst dat te Madaura de heidensche godsdienst nog heerschende was; wij weten dit ook van elders, maar al wie ook maar een

---

1) *De Civitate Dei*, lib. II, c. 4.

weinig bekend is met de zeden der toenmalige heidensche eeredienst, huivert bij het denkbeeld, dat een jongeling haar met verrukking beschouwde. De balletten, de bouffes en operettes onzer dagen, hoe verderfelijk ook, zijn kleinigheden, vergeleken bij de feestelijke gewoonten van dien tijd; zij waren werkelijk een graf voor zedelijkheid en reinheid, te gevaarlijker, omdat de rand verborgen was onder tal van schoone bloemen. Augustinus werd bekoord door den schijn, en ademde met volle teugen de onzuivere lucht in, die de gezindheden van zijn binnenste verpestte.

Dus keerde hij naar zijn geboortestad weder, rijker in kennis, maar rijker ook in lust naar zingenot. Zijn zestienjarige leeftijd deed hem het laatste niet schuwen. Een krachtig, vroeg ontwikkeld lichaamsgestel, een vurige geaardheid, een verontreinigde verbeelding, gevoed door de wellustige tooneelen, die de Latijnsche dichters hem hadden geschetst in keur van taal, die de werkelijkheid hem had te bewonderen, te genieten gegeven in aanlokkelijken vorm, die de geest des tijds liefhad en waaraan deze zich hechtte, een gedachten-wereld, die zich bewoog om het eenige middelpunt: een schitterende toekomst, een loopbaan, rijk in roem en glans, hem door zijn vader voorgespiegeld, door zijn moeder niet ontraden, 1) een ontwakende overmoedige bewustheid van gave en talent, een vlugge geest geschikt om tot de diepte der dingen door te dringen, ja daartoe nopende, een gewaande vrijbrief tot zondigen, vergoelijkt met den naam van jeugdige zwakheid, in het geloof aan de reinigende macht van den doop, hem nog niet toegediend, maar naar de gewoonte dier dagen uit-

1) Zij achtte voor haar zoon de studie een middel tot zijn hoogere vorming.

gesteld tot later, omdat de gedoopte christen minder staat mocht maken op vergeving van zonden dan de ongedoopte — dit alles ontneemt ons het recht van verwondering over zijn zamenzijn te Thagaste met jonge lieden, die in brooddronkenheid en wellust de beste jaren huns levens vernielden. Zal van onze zijde het oordeel hard kunnen zijn? Treedt niet in de plaats der veroordeeling de waarschuwing? — Augustinus ontbeerde de laatste niet; minder fijn van vormen was die tijd dan de onze, maar bij menigeen won hij het op den onzen in goede uitkomst. Monnika, de vrome moeder, die den zoon had, gadegeslagen, en geen kleine oorzaak van bekommering had gekregen, Monnika nam den hartstochtelijken jongeling onder vier oogen, en zocht hem af te manen van het kwaad, dat de rust van het huisgezin verstoord, en haar huis vaak beleedigd had. Te vergeefs: de wilde stroom bruischte voort, de zonden van zijn tijd en volk — het afgeleefde, ontzenuwde, bandelooze volk, dat zijn ondergang zóó nabij was — hielden hem met onverbreekbare banden gevangen. Toch sluimerde er op den bodem zijns harten iets anders, de Augustinus van later school reeds in den dop; wederom gelde hier zijn levendige herinnering als bewijs, en vergunne men mij daarvan één blijk te geven. In het vierde hoofdstuk van het tweede boek der Confessiën deelt hij een zijner euveldaden uit dien tijd mede, en in de volgende hoofdstukken bejammert hij haar, omdat zij de openbaring was van zulk een slechten gemoedsaard. Het feit — 't betrof het leêgstelen van een volgeladen perenboom, door hem in gezelschap van andere jonge lieden in de laatste uren van den nacht bedreven — het feit bleef hem levenslang bij. De dartele baldadigheid, die hem tot deze daad, waaruit geen gewin voor hen ontsproot, daar zij allen vruchten in overvloed konden

krijgen, had gedreven, de lust aan kwaad doen, die daarin aan den dag kwam, hinderde hem later. Toen hij zijn boek schreef, stond het bedrijf hem zóó klaar voor den geest, als geschiedde het op datzelfde oogenblik. Wel een bewijs, dat hij had medegedaan, meer verleid door de omstandigheden, door den kring, waarin hij zich bewoog, dan door zijn geheel inwendig zijn. Hij doorzag de laagheid van den diefstal, door dat hij een bewustzijn had van iets hoogers, en de aanleg in hem leefde, om daartoe te geraken.

Langs hoevele, hoe donkere wegen zou hij de bereiking nabijkomen! Geheel de gezichtseinder was met zulke zware wolken bedekt; wanneer zou het licht der zon weder vrij kunnen schijnen? Eerst een onweder, eerst een ontlading van den benaauwenden dampkring; maar dan ook dag, dan heldere dag!

Omstreeks dezen tijd, zijn zeventiende levensjaar, verloor hij zijn vader. Patricius, die als heiden had geleefd, stierf als christen; althans hij was gedoopt, na onderwijs te hebben ontvangen. Monnika strekte dit ter vertroosting; mogen wij het er niet voor houden, dat, waar deze vrouw zich verblijdt over de aanwezenheid van christelijke gezindheid, deze ook werkelijk zal bestaan hebben. Waarom het ergste vermoed? Waarom gesmaald op dien doop? Waarom gemompeld van sterfbed-bekeering? Zij was toen, zoo goed als zij het nu is, dikwerf een bespotting van de heilige bedoeling van Jezus; maar laat ons niet oordeelen; is dan de geest aan tijd gebonden? Wij gelooven in zijn eeuwig voortleven; is het onmogelijk, dat de geboorte-ure van zijn leven aan de stervensure voor de aarde grenst?

Augustinus verloor veel in Patricius. Zou hij zijne studiën kunnen voortzetten? Monnika was aanstonds besloten, om het mogelijke te doen, ten einde haar zoon tot de eens ge-

kozen bestemming zou kunnen geraken. Maar het mogelijke was hier niet voldoende, en ongetwijfeld zou Augustinus te Thagaste op een of andere wijze in zijn onderhoud hebben moeten voorzien, ware het niet, dat een zeer vermogend inwoner zijner geboortestad, de aldaar alom gevierde Romanianus, hem het noodige had verschaft tot voortzetting zijner studiën.

Aldus geholpen, bleef hij voortgaan op den eens ingeslagen weg, doch verlegde dien van Thagaste naar Carthago. In deze stad, vroeger na fellen strijd door Rome overheerd en verwoest, onder Augustus' bestuur herbouwd, door keizer Hadrianus bevoordeeld, toen met Alexandrië wedijverende om den derden rang onder de steden van het Romeinsche gebied, in deze stad bloeide christendom en heidendom, en door den geest van het laatste bezield, de wetenschap van die dagen. De schandelijke eeredienst van Astarte, uit Phoenicië afkomstig, wier gruwelen geen beschrijving gedogen, werd ten aanschouwe van een talrijke menigte gevierd. — Het zedenbederf was op huiveringwekkende wijze toegenomen, en Augustinus liet zich ook in dezen maalstroom medeslepen. Een oogenblik van ernstig nadenken werd hem gegeven; uit een ongeoorloofde verbintenis met een meisje, wier naam hij nergens meêdeelt, werd hem een zoon geboren. Hij noemde hem Adeodatus (van God gegeven), en weifelde geen oogenblik in zijn voornemen, om voor moeder en zoon te zorgen. Hierin is hij getrouw gebleven, ten behoeve van beiden met meer lust zijn studiën opvattende. Er was dus in zijn veelbewogen hart, te midden van zoovele onheilige gedachten, nog plaats gebleven voor betere gezindheid. Mogen we mede niet iets afleiden uit den naam, dien hij zijnen zoon gaf? Ja! het was een naam, in Africa in zwang; maar zou Augustinus hem ge-

dachteloos hebben gegeven? Ik geloof het niet: zou de stem, die binnen in hem naar God riep, altijd hebben gezwegen? Van waar dan die droeve gemoedstemming, waaraan hij voortdurend ten prooi was, die hem heendreef naar den schouwburg, ten einde daar zich te verdiepen in het leven en lot van hen, wier tragiesch bestaan Griekenlands dichteren de stof had geleverd voor hunne meesterstukken. Hij had het treurspel lief, en 't was, omdat in zijn leven het tragiesch moment niet ontbrak. Die oogenblikken, waarin zijn hart, met medelijden en schrik vervuld, al de ellende gevoelde van zijn toestand, waarin het, gebogen onder de martelende bewustheid van zijn onvermogen, reeds het verlangen gevoelde naar kracht ten goede, die oogenblikken, waarin zich Monnikas invloed gelden deed, waren als de lichtende streepen, die in den ochtend de voorboden zijn van den naderenden dag. Tot hiertoe had hij met de gemakkelijkheid, aan zijn grooten aanleg eigen, velerlei kennis opgedaan, maar de werkzaamheid van zijn geest was luttel geweest; bedwelmd door het zingenot, een slaaf der omstandigheden, had hij zijn ijdel hart gesteld op de wereldsche dingen, zonder zich bezig te houden met een van de groote vraagstukken van 's menschen geest. De ure was nabij, waarin zijn geest zich hierin zou gaan verdiepen.

Zooals is opgemerkt, dreef hem de zorg voor zijn zoon en diens moeder tot grooter werkzaamheid. Het was zijn doel, te schitteren door welsprekenheid, en met opgewektheid nam hij de werken van Romes grootsten redenaar, Cicero, ter hand. Vooral boeide hem diens boek, *Hortencius* getiteld, welk geschrift voor ons is verloren gegaan. Naar de beschrijving, die hij van den inhoud geeft, was het een pleidooi ten gunste der wijsbegeerte, tot wier beoefening het opwekte.

Wonderbaar was de indruk, dien het op zijn gemoed maakte. Hij getuigt, dat dit boek hem met andere wenschen en begeerten vervulde; dat het hem bracht tot de bede aan God om het bezit van wijsheid. Zij was hem voorgespiegeld als het hoogste goed, terwijl haar uitnemende waarde op deze wijze werd beschreven. — Als wij dag en nacht wijden aan de beschouwing der wijsheid, en er zorg voor dragen dat het oog van onzen geest niet dof wordt, als wij dus leven in de wijsbegeerte, dan gewordt ons een schoone hoop. Is ons gevoelen en denken sterfelijk en broos, dan zal, na de volbrenging onzer aardsche werkzaamheid, ons afscheid zacht, het vervliegen van ons leven niet zwaar, een ingaan in levensrust gelijk zijn. Is echter, naar het oordeel van de grootsten der oude wijsgeeren, onze geest eeuwig verwant aan het goddelijke wezen, dan volgt dat de geest, hoe meer hij vervuld is geweest met de liefde tot onderzoek naar de waarheid, hoe minder besmet met de fouten en dwalingen der menschen, des te lichter naar den hemel zal terugkeeren. Willen we derhalve rustig sterven of uit dit huis, zonder oponthoud, in een ander en beter overgaan, dan moeten wij tijd en moeite besteden aan de beoefening der wijsheid. 1)

Deze woorden maakten diepen indruk op Augustinus. Zij richtten zijnen geest op iets, wat hem ontbrak. Hij mocht veel kennis hebben verkregen, de rust en kalmte waarvan in Ciceros beschrijving sprake was, kon hij niet zijn deel noemen. Het groote vraagstuk van eeuwig leven werd aangeroerd; had hij het tot hiertoe op zijde geschoven? Was dit geschied met volle toestemming van zijn binnenste? Had hij er vrede bij gehad,

---

1) Augustinus deelt de plaats mede in zijn werk: *de Trinitate*, lib. XIV, c. 19, aangehaald door Bindemann a. a. o. Th. I. S. 33, 34.

dat de onderdrukte gedachte aan eeuwig leven hem te gelijk gedwongen had, aan God niet te denken? Reeds is opgemerkt, dat de groote denkbeelden niet geheel waren gewischt uit zijnen geest. Nu traden zij helder aan het licht; hij leide Ciceros geschrift uit zijn hand, met het ernstige voornemen om naar het bezit van wijsheid te zullen jagen, en — Monnikas geest betoonde zich machtig in hem — hij tastte naar den Bijbel, en las.

Maar dit heiligdom betreedt men niet dan ongeschoeid. Hoe menigeen heeft het hoofd gebogen over deze bladen, hoe menigeen kreukt ze nog tusschen zijn vingeren en wordt mismoedig en ongeduldig, omdat hij de taal van het boek niet verstaat — heillooze invloed van den geest eener wereld, die van gedaante spoediger dan van aard verwisselt, die een bondgenoot vindt in de mannen, bewaarders van dezen schat, maar geen kenners, en daarom geen uitdeelers! Bij Augustinus vertoonde zich de werking van den eersten invloed. Hij wilde wijsheid leeren uit den bundel van Hebreeuwsche en christelijke geschriften, maar vond haar niet, omdat zij, in den zin, waarin hij haar zocht, daarin niet voorhanden is. Later van deze gebeurtenis gewagende, getuigde hij zelf, dat hem de gezindheid ontbrak, die tot recht verstand der heilige schrift wordt gevorderd. Hij beschouwde haar uit een letterkundig oogpunt, hij vergeleek haar stijl bij dien van Cicero, en legde haar onbevredigd ter zijde. Jafet mocht niet wonen in de tenten van Sem, zoolang hij met dezen wilde redeneren, naar de wijze van sophisten en rhetoren; ach! ook voor dogmatici is het binnenste van die tent gesloten; wanneer zal de tijd aanbreken, dat daar broederlijke zamenwoning zal wezen!

Augustinus' eerste poging, om wijsheid te leeren, mocht alzoo mislukt zijn, hij liet zich niet afschrikken. De bijbel

had hem niet bevredigd; de kerk, die dien bijbel bewaarde, kon hem evenmin helpen. Toch bleef zijn oog naar een redmiddel omzien, maar de liefde van zijn hart was niet onverdeeld. Wel wist hij, dat beteugeling der zinlijkheid een eerste voorwaarde was, wel bad hij tot God om zelfbeheersching, maar binnen in hem fluisterde een stem: niet te spoedig! niet te spoedig! De krankte der begeerlijkheid wilde hij nog niet geheel genezen hebben; de wet der zonden in zijn leden drong nog te sterk op gehoorzaamheid aan. Gelijk altijd verliep ook hier deze halfheid in bijgeloof. Dit is, ook in onzen tijd, de jammerlijke vrucht van halve wetenschap en halven ernst. Augustinus wierp zich in zijn armen, en kon dit te gemakkelijker doen, omdat zijn leeftijd de laatste stuiptrekkingen van het stervende heidendom, de wanhopige pogingen van een uitgediende godendienst aanschouwde. Ook hij leefde in een tijd van overgang — een aanrakingspunt te meer tusschen zijn tijd en den onzen — zou het ook zijn waarde hebben, dat kind van zijn tijd naauwkeurig te leeren kennen?

Het bijgeloof, waaraan hij zich overgaf, dat hij later verafschuwd en bestreden heeft, was het zoogenaamde Manichaeisme. Deze benaming, als allen op isme eindigende, weinig goeds voorspellende, was gevormd door den naam Manes, of Mani, die een Persiaan, uit den tijd van de herleving van Zoroasters godsdienst, toebehoorde. 1) Diens levensloop laten we hier onbesproken; wat hij leerde, deelen we met een enkel

1) D. i. omstreeks de tweede helft van de derde eeuw onzer jaartelling. Over de lotgevallen van bovengenoemden Manes wordt allerlei verhaald, zonder dat er genoegzame grond bestaat, om het ware van het valsche te scheiden. Beknopt en naauwkeurig deelt Hagenbach het wetenswaardige van hem mede in zijne *Vorlesungen über die Chr. Kirche der drei ersten Jahrhunderte.* 1e. Ausgabe. S. 272. ff.

woord mede. We betreden het gebied der oude oostersche godsdiensten, want Manes' leer was voor het grootste gedeelte naar Zoroasters zienswijze gevormd, terwijl hij mede uit Indiës geloofsleer en het christendom had geput. In hoofdzaak komt zij hierop neder: van eeuwigheid af bestaan er twee wezens, een goed en een slecht; beiden voeren heerschappij over een rijk, het eerste over een rijk van licht, het tweede over een rijk van duisternis. Beider gebied bestaat op zich zelf; in het eerste heerscht vrede, in het tweede voortdurende strijd. Maar de geesten van het rijk der duisternis ontdekken het rijk des lichts, en verzoenen zich met elkander, ten einde dit rijk te kunnen vermeesteren. Sommigen hunner overschrijden de grenzen van hun gebied, en rooven uit het andere rijk enkele geesten, verpersoonlijkte lichtstralen. Deze dringen in het rijk der duisternis door, verspreiden er licht en vervormen een gedeelte tot een welgeordend geheel. Dat is de wereld, wier grondstoffen uit den booze zijn, maar waarin het licht, op werktuigelijke (mechanische) wijze, haar ziel wordt. De vorst der duisternis vreest dat de gevangen wereldziel zal ontvlieden, en overreedt daarom de booze geesten, die hun aandeel in het licht hebben gekregen, dit aan hem af te staan, en hij schenkt het leven aan den eersten mensch, Adam, in wien het licht zich concentreerde. Deze is echter, door zijne afstamming, een dualistisch wezen; duisternis en licht strijden in hem; naast hem wordt Eva geplaatst, en zij worden de stamouders van het menschengeslacht, dat als zij, onderworpen is aan het dualisme. Het hooger beginsel in hem, het goede, het licht, wordt gevangen gehouden door de stof, de duisternis. Deze laatste doet hem zondigen, maar trots alle zonde, behouden zij hun hooger beginsel ongeschonden, doch niet vrij werkend, door de gevangenschap gebon-

den, onvermogend. Eerst als de wereldziel, die in al het geschapene verdeeld is, maar in den mensch haar grootste deel heeft, bevrijd is, zal voor den laatsten de toestand der volkomenheid mogelijk worden.

Die bevrijding heeft plaats, door dat de groote lichtgeest, de bewoner der zon, in Christus *schijnbaar* mensch wordt. Christus verdwijnt weder, maar laat de belofte achter, een paracleet, trooster, te zullen zenden. De trooster zal op alle pogingen van het licht, om bevrijd te worden, de kroon zetten; de trooster is Manes zelf.

Wie in hem gelooven en zijn voorschriften opvolgen, zullen eens komen tot geheele bevrijding van de banden der materie, en bewoners worden van het rijk des lichts. Zij behoeven slechts in de zon en de maan te vertoeven, en landen dan aan in het zuivere gebied van het licht, terwijl de anderen, die geen Manichaëers zijn, van lichaam naar lichaam verhuizen, zelfs in planten en dieren wonen moeten. Is het geheel toegebracht, dan zal de zichtbare schepping door vuur worden verteerd.

De voorschriften van Manes, waardoor het leven der zijnen werd geregeld, waren overeenkomstig zijn leer. Aller streven was, om zoo los mogelijk te worden van de heerschappij der stof. Zijn aanhangers waren verdeeld in drie klassen: wie tot de eerste behoorde, moesten hun mond wijden aan het rijk des lichts, zij mochten niets onbehoorlijks zeggen, vele spijzen, de meest voedzame, niet eten, en zich niet onttrekken aan veelvuldig vasten. De leden der tweede klasse gingen een schrede verder, en heiligden hunne handen, door weinig te arbeiden, arm te blijven, geen dier te dooden, geen vruchten te plukken, en te leven in bespiegeling en overpeinzing. De derde klasse verplichtte hare leden tot beteugeling van allen hartstocht,

tot kuischheid en den ongehuwden staat. Zij droegen den naam van uitverkorenen, terwijl de beide eerste klassen die der hoorders waren. De minstgevorderden arbeidden voor de hooger ontwikkelden. Verder hielden zij de wetenschap in eere; hadden eenige ceremoniën bij den overgang uit de verschillende klassen en eerbiedigden Manes als hun eenig hoofd. Zijn sterfdag werd jaarlijks feestelijk herdacht, omstreeks den tijd, waarin de christenen hun paaschfeest vierden. Hun bestuur bestond uit twaalf leeraars, twee en zeventig bisschoppen, uit priesters en diakenen.

Manes' volgelingen zorgden er voor, dat diens leer in geschriften verspreid werd. Andere heilige boeken erkenden zij niet. Van den bijbel hadden zij een afkeer; vooral van het oude testament, welks oplossing van de vraag: van waar het kwaad? door het verhaal van den zondenval in het paradijs, zij bespotten, wiens anthropomorphistiesche voorstelling van God hun ergerde, wiens mededeelingen van allerlei aard, vooral van Abrahams veelwijverij, hun een gruwel waren. Het nieuwe testament hielden ze voor onecht en vervalscht.

Wat nu de waarde van deze leer betreft, het ligt niet op onzen weg, daarover uit te wijden. Een enkel woord willen wij er toch van zeggen. De zienswijze is geboren uit den waargenomen strijd tusschen goed en kwaad, in en buiten den mensch. Zij verklaart die uit iets onverklaards, maar leert, tot haar eer, de overwinning van het goede. In de beschrijving van de wijze, waarop die overwinning zal plaats vinden, is zij onberedeneerd, onwijsgeerig. Dit is haar grootste fout; de rede heeft slechts voor een zeer gering deel op haar invloed; de fantasie oefende den meesten invloed. Zij verviel daardoor tot een volslagen pantheïsme, dat in elk voortbrengsel der schepping een deel der godheid zag. Buiten het geschapene

dichtte zij ook een rijk des lichts, maar de God van dat rijk neemt in geheel de voorstelling geen plaats in. Zeer zeker is de strekking ethiesch; maar de wijze, waarop zij haar doel tracht te bereiken, is van dien aard, dat zij verderfelijk wordt. De uitkomst leerde dan ook, dat de Manichaeërs overvloediger waren in woorden dan in daden, en velen te roekeloos een gebruik maakten van de grondwaarheid van het systeem, dat altijd de lichtnatuur in ons nog gevangen is onder de heerschappij der duisternis. Velen zondigden op gruwelijke wijzen, en gaven hiermede het voldingend bewijs, dat geen geloofsleer zedelijke kracht heeft, dan die, welke overeenkomstig onzen aanleg en uit den reinen mensch zelv' ontleend is. Er is in geen ander heil dan in den Zoon des menschen, die de reinen van harte zalig spreekt, wegens hunne gemeenschap met den Vader in den hemel!

Augustinus had den weg tot dien Vader nog niet gevonden, maar gevoelde toch behoefte aan eenige zekerheid. Den bijbel had hij van zich gestooten, de katholieke kerk schrikte hem af; was het wonder, dat zijne kennismaking met eenige Manichaeërs niet zonder gevolgen bleef? Destijds was de aanhang in Carthago sterk vertegenwoordigd, en telde onder zijn getrouwen mannen van wetenschap en ontwikkeling. Zij hadden zich geoefend in de kunst van redeneren, en bezigden vaak het scherpe wapen der ironie, om de meeningen van anderen bespottelijk te maken en hunne eigene in waarde te doen rijzen. Bij oppervlakkigen gelukt dit middel volkomen; dezen plegen zich van de waarheid van iets overtuigd te houden, omdat hun de onwaarheid van iets anders gebleken is. Augustinus was geen oppervlakkig mensch, maar in de zaken van godsdienst en wijsbegeerte nog zeer onervaren; op hem konden dus de Manichaeërs invloed oefenen, vooral omdat

sommigen hunner met hem vriendschap hadden gesloten, en hij van natuur zeer eerzuchtig was. In de omhelzing van hun leer zag hij een gewenscht middel, om onbedreven christenen, bij het verdedigen van hun geloof, zegevierend te weêrleggen. Maar van stonde aan had hij een oog voor de leemten en gebreken van het voor hem nieuwe stelsel, weshalve hij later naar waarheid verklaren kon, dat hij zich als hoorder had laten aannemen, niet zoozeer omdat hij geloofde wat men hem voorspiegelde, als wel omdat hij wenschte, dat het waar mocht zijn.

Middelerwijl had hij zijn studieën met kracht voortgezet, en zijn vlugge geest stelde hem in staat, vele vruchten te oogsten. De schrijvers, die zijn medeleerlingen niet verstonden, werden hem helder; zoo was hij de eenige, die Aristoteles' geschriften ter hand nam. Toegerust alzoo met veel kennis, zag hij den tijd te gemoet, waarin hij van leerling leeraar geworden, op zijn beurt zou kunnen onderwijzen, en zoo in de behoefte van zijn zoon en diens moeder voorzien. Welhaast brak daartoe het tijdstip aan, en niet willende in de stad, waarin hij al zijn onderwijs had genoten, een school openen, vertrok hij met zijn gezin uit Carthago, en vestigde hij zich in zijn geboorteplaats, Thagaste.

Monnika zag met diepe smart de terugkomst van haren zoon. Adeodatus en zijn moeder waren haar een ergernis, en zij deed zich verwijten over haar toestemming en meêwerking tot bevordering van Augustinus' verblijf in Carthago. Doch het meest werd zij bedroefd over de dwaling, waarin zich haar zoon als Manichaeër had begeven. Zij stortte vele tranen, en wilde in den aanvang haar geliefd kind niet zien; maar haar liefde was sterker dan haar zin voor waarheid; zij nam Augustinus met de zijnen onder haar dak, terwijl zij hoopte, door haar

tegenwoordigheid gunstig op den dwalende te kunnen werken.

Hierin vergiste zij zich. De twee-en-twintig-jarige jongeling beschouwde de tranen zijner moeder als bewijzen van hare zwakheid. Zucht naar roem en eer, hoogmoedige zelfverheffing verblindde hem. Een glansrijke loopbaan zag hij voor zich geopend. Zijn weldoener Romanianus prees hem over zijne kunde en begroette hem, bij zijne komst te Thagaste, als een sieraad van de kleine stad. Ter wille van Augustinus' talenten zag hij al het overige door de vingers. Dus deden ook vele inwoners der stad; tal van jongelieden hechtte zich aan den uitnemenden leeraar, die een aanvang had gemaakt met de verklaring der oude schrijvers. Zijne lessen werden druk bezocht, en naar de beschrijving, die er ons van gegeven wordt, verdienden zij dit ten volle. Maar ook buiten de gehoorzaal had hij zijn vrienden. Met dezen besprak hij de nieuwe leer, die hij omhelsd had, en won voor haar vele aanhangers. Men vermocht hem niet te wederstaan: allen waren onder den invloed van zijn krachtigen geest. Zoo rees zijne ster al hooger; in de oogen van anderen gold hij voor een priester der waarheid, in zijne eigene was hij haar tolk. Toch kende hij oogenblikken van minder bemoedigenden aard. De strijd in zijn binnenste mocht meestentijds sluimeren, nu en dan verhief hij zich. Het leven, die groote en geweldige opvoeder, bracht hem somtijds tot stilstaan, en één gebeurtenis vooral gaf hem ten prooi aan zijne vroegere onrust. Wij deelen haar in weinig woorden mede.

Onder zijne leerlingen, of juister, onder zijn vrienden was er een, met wien hij in zijn eerste jaren had verkeerd. Toen hij zich te Thagaste als leeraar nederzette, zocht deze zijn omgang, en luisterde naar zijne woorden met de grootste instemming en grenzeloozen eerbied. Hij liet zich overhalen tot aan-

neming van het Manichaeïsme en sprak zijn vriend en leermeester nooit in eenig opzicht tegen. Nu geviel het dat deze jongeling krank werd, en toen de ziekte klom, zoodat er alle vrees bestond voor zijn dood, diende men hem den doop toe, ofschoon Augustinus er zich tegen verzette. Tegen alle verwachting in, nam de krankheid een gunstige wending, en de nieuw-gedoopte scheen te zullen herstellen. Augustinus verblijdde zich hierover, maar liet niet na met den doop den spot te drijven. Doch de herstellende bleek van inzicht te zijn veranderd: hij verdroeg de bespotting niet, maar had den moed, den voormaals blindelings gehoorzaamden leeraar tegen te spreken. Augustinus verbaasde zich hierover en werd er wrevelig om, doch nam zich voor, de geheele herstelling zijns vriends af te wachten, niet twijfelende, of zijn invloed zou, als vroeger, machtig zijn. Ongelukkig echter werd hem de gelegenheid daartoe niet gegeven. Eensklaps stortte de kranke weder in, en weldra had de dood hem tot zijn slachtoffer gemaakt. De indruk, dien deze ongunstige afloop op Augustinus maakte, laat zich niet beschrijven. Grenzeloos was zijn smart, al de veerkracht van zijn geest scheen er door verlamd. De gedachte aan den dood vervolgde hem als een spooksel: in zijne onrust werd hij door duizend angsten bezwaard. Nergens vond hij rust; hij vermeed het gezelschap van menschen en dwaalde eenzaam om in de omstreken zijner geboortestad. Alles herinnerde hem den vriend, dien hij lief had gehad, die gestorven was in het geloof, waartegen zijn hart zich verzette. Wat hij zijne overtuiging noemde, vermocht het gemis aan geloof niet te vergoeden; hij treurde zonder troost, leefde zonder hoop, sidderde voor den dood. Zijn angst joeg hem voort; de stad, waarin hij met den gestorvene had geleefd en gedweept, werd hem on-

dragelijk, en hij besloot naar Carthago terug te keeren. In stilte maakte hij alles gereed voor zijn vertrek, en toen alles was geregeld, maakte hij zijne moeder met zijn voornemen bekend. Monnika had gehoopt dat de smart een vrucht der gerechtigheid bij haar zoon mocht werken, maar als zij hem gadesloeg, streelde zij zich niet meer met deze verwachting. Zij vreesde voor hem met nieuwe vrees, toen zij zijn plan vernam; zij bad hem, het te willen opgeven. Ook Romanianus verzette er zich tegen, maar toen het bleek dat Augustinus vast besloten was, liet hij af, en ondersteunde hij hem naar vermogen. Ook Monnika moest zich troosten; andermaal zag zij haar zoon vertrekken naar de stad, waar hij zoo veel verkeerds had geleerd; zij weende bitterlijk, maar ontving van een eenvoudig geestelijke de troostvolle verzekering, dat een kind van zooveel tranen niet verloren zou gaan. Die geestelijke had den jeugdigen man juist beoordeeld!

Toch zou er nog veel moeten gebeuren, alvorens Monnika haar vrees geheel kon afleggen. De tijd, dien Augustinus op nieuw in Carthago ging doorbrengen, zou hem echter tot den goeden weg meer nabij brengen dan daarvan afleiden. Nieuwe roem wachtte hem in de stad, waar hij reeds gunstig bekend stond. Alras zag hij vele toehoorders rondom zich verzameld; voor hen behandelde hij de redeneerkunst, en leerde hen, naar de geliefkoosde wijze van dien tijd, spreken over een of andere zaak. Dat hij puttede uit de volheid zijner kennis, redeneerde met orde en degelijkheid, ook met gloed en bezieling, een welsprekend leeraar geweest is, lijdt geen twijfel. Een bewijs voor de kracht zijner voordrachten is het volgende voorval. Een zijner vrienden uit Thagaste, Alypius geheeten, en aldaar zijn leerling, kwam destijds te Carthago, maar vermeed den omgang met hem, omdat zijn vader met Augustinus over

eenige zaak verschil had gehad. Alypius was een hartstochtelijk bezoeker van de renbaan, en Augustinus, die hem niet uit het oog verloor, zag het met smart. Doch de gelegenheid tot afmaning van deze verderfelijke lust deed zich niet voor; Alypius trad de gehoorzaal van zijn vroegeren leermeester en vriend niet binnen. Ten laatste echter overwon Alypius zijn wrevel, en begaf zich van tijd tot tijd onder Augustinus' toehoorders; zoo was hij daar ook aanwezig, toen deze, tot opheldering van eenige zaak, het beeld van de renbaan bezigde. Hij schilderde wat daar plach voor te vallen, en liet niet na scherpe woorden te richten tegen hen, die met vreugde de ellende van den worstelstrijd konden aanzien. Dit maakte op Alypius zulk een indruk, dat hij voortaan den circus vermeed, en de vriendschap met Augustinus hernieuwde.

Over Augustinus' onderwijs verder uit te wijden, gedoogt noch de mij verleende ruimte, noch het doel, dat we ons ter bereiking voorstelden. 1) Dat hij bij zijn voordrachten zich op manichaeïsch standpunt plaatste, is natuurlijk. Dit blijkt mede uit een geschrift over het schoone en passende, door hem destijds vervaardigd, maar later verloren gegaan. Hij deelt zijn inhoud ergens mede, en schrijft, dat hij uitging van de vraag: wat eigenlijk het schoone is, dat de dingen voor ons aantrekkelijk maakt! Hij onderscheidt tweeërlei: het ding op zich zelf, en het ding in betrekking tot iets anders, waartoe het dienen moet. Het eerste geeft hem deze definitie van schoonheid: harmonie van alle deelen; het tweede brengt hem tot

---

1) Wie over de rhetoren en hunne collegiën meer wil weten, leze het vierde deel van Dr. Riedels *Algemeene geschiedenis van de Romeinen*, Groningen 1852. — Kingsley vergunt ons in zijn keurig boek, *Hypatia*, een voorlezing van deze vrouwelijke wijsgeer bij te wonen. (Van de Holl. vert. Dl. I, bl. 154 vv).

het begrip van gepastheid, als het voorwerp werkelijk beantwoordt aan zijne bestemming. Beide zijn noodzakelijk tot vorming van een schoon geheel. Hij lichtte zijne bedoeling toe met vele voorbeelden, maar hij ondervond geen geringe moeijelijkheid, toen hij zich van de zichtbare dingen wendde tot de onzichtbare. Zijne manichaeïstische zienswijze veroordeelde elk anthropomorphisme, maar hij bevond, dat het niet mogelijk was, er zich geheel van te onthouden, en er fluisterde een stem binnen in hem: er bestaat niets dan wat de oogen kunnen zien. De losbandige alleenheerschappij van de fantasie en een overprikkeld ascetisme voerden hem het materialisme in de armen. „Tout comme chez nous!" roept iemand; en ik verzoek vriendelijk alle opmerking van dien aard te willen achterwege houden. Er is gelegenheid te over om parallelen te trekken tusschen onzen tijd en dien van Augustinus. Maar zouden wij daarmede aanvangen, waar was het einde? Daarom wij onthouden er ons voor heden geheel van, vooral ook omdat alleen een breedvoerige en grondige aanwijzing vermag te vrijwaren voor onbillijke veroordeeling van bestaande richtingen.

Augustinus schrikte terug voor dat uiterste. Nieuwe angsten baarde de ontdekking. Zijn binnenste weifelde op nieuw en sterker dan te voren. Het manichaeïsme bevredigde hem al minder en minder. Hij was te wijsgeerig, om in zijne fantasmata behagen te scheppen, te religieus van aard, om in zijne strekking te berusten, te veel mensch om zijne overdreven eischen te billijken. Daarbij werd hij in zijn geloof aan de kracht van deze leer geschokt door het gedrag van vele belijders. Hun leven in onthouding was dikwerf niet meer dan schijn: de ergste euveldaden werden door hen bedreven. Toch bleef hij voor Manes zelven nog grooten eerbied behouden, al vermocht hij zich niet te ontveinzen, dat er menige

bezwaren waren in te brengen tegen diens stelsel. Sprak hij over de bezwaren met Manichaeërs, zoo ontving hij gewoonlijk slechts ontwijkende antwoorden, terwijl een zijner vrienden, Nebudius genaamd, die een Johannes-natuur wordt genoemd, niet verzuimde hem te versterken in zijn bezwaren. Hierdoor nam zijne onzekerheid toe. Hij gevoelde groote behoefte aan een nadere aanwijzing van de verschilpunten tusschen hem en den christen, en begroette met vreugde de komst van zekeren Helpidius, die te Carthago redevoeringen hield tegen de Manichaeën. Deze bestreed vooral hunne verkeerde beschouwing van de schriften des nieuwen Testaments, en Augustinus voelde zich genoopt, daarover breedvoerig te spreken met eenigen zijner geloofsgenooten. Dezen wisten hem niets anders te zeggen, dan dat al die schriften vervalscht waren, doch de geleerde beoefenaar der oude schrijvers erkende gereedelijk in dit oordeel een machtspreuk van halve wetenschap. Hij had zich te veel bezig gehouden met de kritiek, om hier geen afwezigheid van kritiek te ontdekken. Toch bleef hij in het onzekere. Zijn dualisme hield hem gevangen. De stof, het vleesch kon hij zich niet anders voorstellen dan zondig; daarin zag hij niets anders dan de openbaring van het booze. Daarom bleef hem het fundamenteel dogma der kerk, de menschwording van Gods zoon in Jezus, een ergernis, een onwaarheid, een onmogelijkheid. Zoo vermocht hij geen schrede te vorderen op den regten weg, maar dwaalde af op zijpaden. Het manichaeïsme handelde druk over de hemellichamen, over de zon en de maan, en hij begon zich te verdiepen in de astrologie, de leer van den invloed der hemellichamen op het leven en het lot der menschen. In deze beschouwingen verward, schonk hij zijne aandacht aan de waarzeggerskunst en clairvoyance van zekeren Albizerius, destijds

buiten Carthago wonende en algemeen geroemd van wege zijne bijzondere gaven. Toen liep Augustinus werkelijk gevaar geheel te verdwalen; doch men waakte over hem. De stadhouder van Carthago, Vindizianus, een geleerd en scherpzinnig man, geacht om zijne medische kennis, bracht hem de ongerijmdheid der astrologie onder het oog, door hem te verhalen van twee menschen, die te gelijkertijd onder dezelfde constellatie waren geboren, maar wiens levensloop geheel verschillend was geweest. Ook wist hij hem te overreden, aan de clairvoyance niet zóóveel waarde te hechten, dat hij er een stelsel op bouwde. Hij wees hem op de onbeduidendheid van den waarzegger, die niet in staat was, eenige wetenschap aan te leeren, en had niet veel woorden noodig, om den wetenschappelijk gezinden man van zijn eerbied voor Albizerius af te brengen.

Maar zijn ongeloof aan de astrologie had hem al meer van het manichaeïsme vervreemd en bragt hem tot de ontdekking van verwantschap tusschen beiden. Het manichaeïsme zelf zou hem uitwerpen, en bevrijden, juist toen het een poging waagde, alle wankelenden te bevestigen. Een nieuwe periode van haar bestaan meende de gemeente te gemoet te snellen, toen zij in haar midden ontving haar welsprekenden woordvoerder, Faustus, bisschop te Mileve in Numidië. Op dezen man had men Augustinus opmerkzaam gemaakt, zoo dikwijls hij bezwaren opperde; men had hem verzekerd, dat alles voor hem zou opgehelderd worden, als hij Faustus slechts hoorde en met hem sprak. Faustus kwam, en Augustinus hoorde hem. Hij moest erkennen dat hij op aangename, liefelijke wijze wist te spreken, en zóó door overvloed als keus van woorden, door een welluidende stem de hoorders aan zich boeide. Maar Augustinus dorstte naar

waarheid; wat hielp hem iemand, die slechts een verzameling van kostbare bekers sierlijk wist te rangschikken? De kunstgrepen der oratorie — o! verfoeijelijk middel, bewust en onbewust gebezigd, om een oppervlakkige en onkundige menigte toestemming af te dwingen — de kunstgrepen der oratorie waren hem allen bekend; hij was er geheel van verzadigd; hem schenen de dingen niet beter toe, omdat zij beter werden gezegd, noch waar, omdat zij welsprekend werden voorgesteld; hem was het gebarenspel, hoe kunstig ook gespeeld, geen blijk van wijsheid. Hij zag verder dan de menigte, en gevoelde zich zeer teleurgesteld. Zou de uitkomst eener afzonderlijke zamenkomst met den alom gevierden redenaar beter zijn? — Nu eerst leerde Augustinus hem kennen, en geringschatten. Het bleek, dat de man eenige gemeenplaatsen uit Cicero en Seneca kende, en enkele verzen tot zijn dienst had, daarbij met sommige manichaeïsche schrijvers vertrouwd was, maar voor het overige schitterde door oppervlakkigheid en oefening in het spreken. Bittere ervaring voor Augustinus, maar heerlijk blijk tevens van de degelijkheid van zijn geest, deze bitterheid zijner ervaring! Eere den man die als jongeling het treurspel lief had, de wetenschap beminde, en niet geschroomd had, langs alle wegen de plaats van rust te zoeken, eere den man die ze langs de begane wegen niet had gevonden! Geen flikkering van ijdele woordenpraal en kunstig gebaar kon hem doen vergeten wat hij zocht en vroeg! O! beschamend zijn de Augustinussen voor de Faustussen; waarom ontbreken te onzent bij het te groot getal der laatsten de eersten te veel?

Augustinus' onrust nam na zijne kennismaking met Faustus steeds meer toe. Het verblijf in Carthago werd hem hinderlijk. Gedurig stuitte hij op de beleedigende oppervlakkigheid en onde-

gelijkheid zijner manichaeïsche vrienden. Ook gevoelde hij zich in dezen tijd meer dan vroeger gekrenkt door het ordeloos gedrag zijner studenten, die de gehoorzaal der leeraren met ruw geweld plachten binnen te stormen, en de voordracht een oogenblik te storen. Toen hij nog student was te Carthago, had hij zich reeds hieraan geërgerd. Van alle zijden alzoo verontrust besloot hij de stad te verlaten, en naar Rome te gaan. Daar bloeiden de wetenschappen onder de leiding van zekeren Hiërius, een man van veel naam, wien Augustinus zijn boven vermeld geschrift over het schoone en gepaste had opgedragen; daar heerschte onder de studerende jongelingschap meer orde en regelmaat; daar hoopte hij door beproeving van nieuwe geesten kalmte te vinden voor zijn eigenen. In alle stilte bereidde hij zijn vertrek voor, maar het bleef niet verborgen voor het scherpziend oog van Monnika, die haren zoon te Carthago was komen bezoeken. Over deze ontdekking werd zij bitter bedroefd; wederom van haar zoon te moeten scheiden, hem naar Rome, als naar een stad vol nieuwe oorzaken tot dwaling, te zien vertrekken, was haar een onduldbare gedachte. Dringend smeekte zij hem, van zijn voornemen af te zien en, mocht dit niet geschieden, haar toe te staan hem te vergezellen. Tot het een zoomin als tot het ander was Augustinus genegen. Hij trachtte zijne moeder gerust te stellen, en toen dit niet gelukte, nam hij zijne toevlucht tot list. Terwijl Adeodatus en diens moeder zich reeds op het schip bevonden, geleidde Augustinus Monnika met zachten dwang naar een der twee kapellen, die ter nagedachtenis van Cyprianus op het strand gebouwd waren. Daar zou zij den nacht doorbrengen en den volgenden morgen met haren zoon naar Carthago terugkeeren. Onderwijl zou deze nog eens naar het schip gaan, om van de reizigers af-

scheid te nemen. Monnika liet zich bepraten; maar toen den volgenden morgen de eerste stralen van het aanbrekend daglicht het strand beschenen, vielen zij op eene weenende moeder, die jammerend het schip nastaarde, waarop haar geliefd kind haar ontvloden was!

Naar Rome wendde zich Augustinus' levensweg. Wat de afgematte strijder er zocht, behoeft na het bovengemelde niet breedvoerig te worden aangewezen; wat hij er vond, is in weinig woorden verhaald. Zijn verblijf in de stad der Caesars, toen meer dan voor de helft van haar glans beroofd ten bate van Constantijn's stichting, toen niet meer dan een flaauwe schaduw van vroegere grootheid, toen reeds op weg om van een ander rijk, naar het heette het rijk van Christus, middelpunt en zon te worden, toen reeds onder de slagen der barbaren schuddende op hare grondvesten, maar toch altijd nog de stad der koningen, op wereldlijk als op intellectueel gebied, altijd behoudende de sporen van haar hoogen adel, — zijn verblijf in Rome levert, op zich zelf beschouwd, weinig belangrijks voor de geschiedenis van zijn leven. Alleen in de gevolgen werd het merkwaardig, en gaf het de aanleiding tot gewenschte oplossing van het raadsel, waaronder zijne ziel gebogen ging. Hij werd opgenomen in het huis eens Manichaeërs, en viel er, kort na zijne aankomst, in een zware krankheid. Ofschoon den dood nabij, verlangde hij niet naar den doop, waarover hij zich later een verwijt maakte. Gelukkig herstelde hij weder, en begon hij rond te zien in de nieuwe wereld. Hij vond er de oude gebreken, en deze verslimmerd. De Manichaeïsche gemeente te Rome was destijds, door een mislukte reformatorische poging van een harer leden, meer dan ooit verward. Augustinus onttrok zich aan haar, en wijdde zijne aandacht aan de laatste pogingen der Grieksche

wijsbegeerte, in de Akademisten hem voor oogen gesteld. Het is noodig noch aangenaam, mijne lezers lastig te vallen met een beschrijving hunner zienswijze. In korte trekken wordt zij dus gekenmerkt: de wijze kan niet tot zekerheid komen, maar wel tot een graad van waarschijnlijkheid, waardoor althans zijn leven wordt bepaald. Dat Augustinus meer uit wanhoop, dan uit ingenomenheid, aan deze leer het oor leende, is ieder duidelijk. Ook bleef hij niet lang onder haren invloed. Welhaast werd hij uit Rome geroepen en hij verheugde er zich over. De leergierigheid zijner Romeinsche toehoorders won het niet op die zijner Carthaagschen. Zij gingen aan een ander euvel mank, en 't was eer nog erger dan dat hunner kameraden van over de zee. Zij plachten den leeraar, dien zij eenigen tijd hadden gehoord, eensklaps te verlaten, om in de gehoorzaal van een ander hunne plaats te nemen, en zij onthielden den eersten zijn geld. Dus ook de omgeving, waarin Rome Augustinus plaatste, was niet geschikt, om hem rust te doen vinden. Altijd nog woelde en stormde het binnen in hem, en het vooruitzicht, dat ook hier geen redding zou dagen, allengs tot gewisheid geworden, matte hem zeer af. Verheugd was hij daarom over den roep naar elders, hem geworden. De prefect van Rome, Symmachus, ontving van zijn ambtgenoot te Milaan een schrijven, waarin hem werd verzocht een kundigen leeraar der welsprekendheid naar genoemde stad te zenden. Symmachus kende geen geschikter dan Augustinus, en deze greep het voorstel met beide handen aan. Naauw een half jaar was hij te Rome geweest, toen hij de stad verliet, en met zijn gezin naar Milaan vertrok.

Milaan! In aanzien en heerlijkheid moge deze stad voor Rome, de hoofdstad van het Westersche rijk, onderdoen, al kwam zij haar zeer nabij, vaak keizers binnen hare muren

huisvestende, in de geschiedenis van Augustinus' leven bekleedt zij den eersten rang. Milaan werd de plaats, waar de afgematte strijder rust vond, waar hij het nieuwe, rijke leven intrad, dat hem voor de bewustheid van het nageslacht zulk een hoog standpunt deed innemen; de plaats, waar de zonden en afdwalingen zijner jeugd een einde namen, en het goede beginsel, dat voortdurend in hem had geleefd, de opperheerschappij verkreeg. Mijne lezers verkeeren geen oogenblik in onzekerheid ten aanzien van de oorzaak dezer verandering ten goede. Wordt het Milaan uit dien tijd vermeld, dan komt de man ter sprake, die in meer dan één zin, het hoofd was van de christelijke gemeente, in die stad gevestigd; naast de gestalte van Augustinus verrijst die van Ambrosius, als van den getrouwen herder, die het dwalende schaap den afkeer benam van de goede weide, en hem daarin wonen deed met rust en met vrede. Merkwaardige figuur in de beeldengalerij der kerk, deze bisschop! Van staatsman geestelijk opperhoofd geworden 1), had hij het zwaard met den herderstaf verwisseld, en hield dien met vaste hand. Een geleerde opvoeding was hem ten deel gevallen, de gave van welsprekendheid verleend, zoodat zijn naam onder de leden der Milaansche gemeente groot was. Maar wat aan de gevierdheid van zijn naam den meesten luister bijzette, was de getrouwheid, waarmede hij de herderlijke plichten van zijn hoog ambt waarnam. Augustinus was later uitbundig in zijnen lof over deze werkzaamheid des bisschops: hij mocht het zijn, want hij had er zelf den zegen van ervaren. Te Milaan gekomen, vestigde hij zich als leeraar der welsprekendheid,

1) Zie: W. Moll, *Geschiedenis van het Kerkelijke leven.* Dl. I, bl. 113, vv.

maar bleef bij zijn voornemen, om Ambrosius te leeren kennen. Toen zich daartoe geen ongezochte gelegenheid opdeed, begaf hij zich naar den bisschop, en werd door dezen met de meeste voorkomendheid ontvangen. Augustinus werd overwonnen door de liefde van den gevierden man. Zij zette hem aan, om diens redenen te hooren; en hij mengde zich onder de luisterende schare, die het heiligdom vulde, als Ambrosius predikte. Hij kwam om te oordeelen, om deze nieuwe soort van welsprekendheid te leeren kennen en te toetsen. De professor in hem luisterde aanvankelijk, en hij werd niet teleurgesteld. Onwillekeurig rees de vergelijking tusschen Faustus en Ambrosius, en al won, in de schatting van Augustinus, de eerste het van den laatste, wat sierlijkheid van taal en oratorische bekwaamheid betrof, er was iets in des bisschops welsprekendheid, wat haar verre boven die der Manichaeërs verhief. Augustinus gevoelde zich in een nieuwe wereld geplaatst. De rede, die hij aanhoorde, opende zijn oog voor het boek, waaruit hij wist, dat Monnika haar geloof en haar vrede puttede, dat hij in den tijd, toen de strijd zijns binnensten aanving geweldig te worden, had ter hand genomen, maar terstond ter zijde gelegd, omdat hem de stijl ondragelijk was, waaraan hij gedacht had meermalen, als de Manichaeërs er niets dan spot voor over hadden, en hij in hun spot deelde, maar waaraan hij kon blijven denken als aan een middel, dat hij wel had veracht, maar nog nooit beproefd. Uit dat boek werd hem bladzijde na bladzijde verklaard, en het geschiedde op eene eigenaardige wijze. Ambrosius huldigde bij zijne uitlegging van den bijbel den regel: de letter doodt, maar de geest maakt levend. Hij hield zich niet aan den oorspronkelijken zin van woord of verhaal, hij gaf zich onbeschroomd over aan het gevaarlijke spel der allegorie, en verliep zich niet zelden in

de meest overdrevene mystiek. Maar tuschen deze wilde loten verhieven zich heerlijke bloemen, hoog op haren stengel. Altijd gaf hij de stichting haar eisch, en wist door juiste opmerkingen, diepzinnige wenken, zuivere ethiesche grondbeginselen zijn woord aan het geweten openbaar te maken. Onbewust ondervond de arme strijdende, wanhopende zwerveling den weldadigen invloed van deze gewijde welsprekendheid. Gekomen om te leeren kennen, hoe schoon de gevierde redenaar sprak, eindigde hij met te verstaan, dat het waar was, wat hij voordroeg. Men meene echter niet, dat plotseling alle bezwaren in zijn binnenste waren te boven gekomen. Nog lang zou het duren alvorens de in wetenschap ervaren, maar door allerlei hartstocht voortgedreven man zou nederknielen voor de doopvont in Milaans Kathedraal. Toch zou daar na veel zwervens de plaats zijner rust zijn. In dezen tijd zette hij den voet op het pad, dat daarop moest uitloopen. Vermoeid en afgemat van den langdurigen strijd, keerde hij zijn aangezicht naar de kerk, en klopte aan hare deur. De leeraar, die tal van hoorders om zich vereenigd zag, wenschte weder leerling te worden. Het mocht niet langer uitstel lijden: hij moest den grond leeren kennen, waarop Ambrosius stond, en hij liet zich opnemen onder het getal van de katechumenen der Milaansche gemeente.

Katechumeen, — katechisant, zouden wij zeggen, — katechumeen, hij, de vriend en vertrouwde van Griekenlands en Romes geestrijkste schrijvers, de beoefenaar der wijsbegeerte, niet enkel de tolk van de gevoelens van anderen, maar zelfstandig denker, de vroegere aanhangeling van een fantastiesch, pantheïstiesch leerstelsel, ascetiesch in zijne strekking, verderfelijk in zijn invloed, de loszinnige man, die de gestrengheid zijner studiën had gematigd in zoo menig, in zoo ongeoor-

loofd geneuchte, die aan den drang zijner driften had gehoor gegeven, en naar aanzien en eer gedorst, voor zich een naam begeerende, die beroemde namen in de schaduw zou stellen, — hij katechumeen! Onverklaarbaar ware het verschijnsel, indien wij niet overtuigd waren van de waarheid van het christendom, de waarheid, die schuilt en altijd gescholen heeft in elk zijner vervormingen. De leerstellingen van Ambrosius, den allegoriserenden prediker, den voorvechter van het gestrenge Athanasianisme, den man, die liederen vervaardigde ter eere van de drieëenheid, en het bisschoppelijk gezag handhaafde tegenover den keizer, de leerstellingen van Ambrosius waren zeer zeker niet een zuivere reproduktie van Jezus' leer. Neen! zij dekten niet volkomen des grooten Meesters eenvoudige, waarlijk verhevene gelijkenissen. Maar al wat deel heeft aan den geest van Christus, is het zijne, — troostvolle waarheid voor iedereen, voor onzen tijd niet het minst! verklaring van het vreemde verschijnsel, waarop we wezen, Augustinus als katechumeen naast Ambrosius ziende! Al wat deel heeft aan den geest van Christus, is het zijne, en al wat het zijne is, vindt den weg tot het menschenhart, als ten minste de toegang niet te zeer is versperd door allerlei kwade gewoonten. Hoezeer ook aan vele verslaafd, Augustinus' hart was het niet geheel aan alle. Heugenis had hij bewaard van de dagen zijner kindsheid, heugenis aan de uren, waarin zijne moeder hem verhaalde van Jezus en van God; heugenis aan de oogenblikken, die zijn gemoed hadden verkwikt, als hij te midden van zoovele schadelijke invloeden bij zich zelven het vermogen gewaar werd van den geest, die Monnika deed bidden en hopen. In Milaans hoofdkerk hoorde hij op nieuw de uitingen van dien geest. En hij werd overwonnen!

Zullen we nu breedvoerig den weg beschrijven, dien hij

heeft afgelegd, alvorens hij geheel was bevredigd? Mij dunkt, het ware te veel gevergd van het geduld mijner lezers. Wat mij betreft, ik heb, altijd met de bijvoeging: zoo goed mogelijk, mijn doel bereikt. We zouden Augustinus leeren kennen en gadeslaan in zijn strijd en arbeid, die hem tot rust heeft geleid. De voornaamste lotgevallen van zijn jeugdig zwervend leven zijn daartoe door ons besproken. In Milaan lieten wij hem aan de zorg van Ambrosius over, en wij zullen hem daar verlaten. De bisschop mocht de vreugde smaken, den geestrijken man op te nemen in den schoot der kerk. Toen was zijn trots gebroken, zijn kwade driften bezworen, zijn eerzucht gebreideld. Ook deze had de groote Overwinnaar der wereld geholpen en gered. De zin des kinds was de zijne geworden. Men stelle zich Monnikas vreugde voor! Wie een oogenblik van waar genot wil smaken, neme de vermelde vertaling van Augustinus' Confessiën ter hand, en leze daar de meest hartelijke betuigingen van de blijdschap eens zoons, wiens hart voor God is gewonnen en zijner moeder teruggegeven. En dan het oog op Scheffers uitnemend tafereel, en er kan winste worden opgedaan voor eigen geestelijk leven. Wij allen hebben meer of minder te doen met dezelfde vijanden, die Augustinus belaagden. Zij moeten worden bestreden, zullen wij ze overheeren. Geen Christusnaam, geen geloofsbelijdenis, geen regtzinnigheid of vrijzinnigheid, geen oude of nieuwe, geen orthodoxe of moderne zienswijze zal ons op zich zelve iets baten. Zoolang Augustinus door begrippen en leerstellingen wilde behouden worden, bleef hij van het behoud verwijderd. Wedergeboorte, zedelijke wedergeboorte, reiniging des harten, zelfverloochening, — ziedaar de eenige eisch, wiens vervulling de poorten van het rijk van Christus voor ons opent. Wordt aan dien eisch gehoor gegeven, dan is

het rijk van Christus in elke afdeeling der zichtbare kerk te vinden. Augustinus vond het in de orthodoxe kerk van zijne dagen. Haar lid geworden, heeft hij aan zijn denken de vrije vlucht benomen. Hij liet zich beperken binnen de grenzen van het zoogenaamd christelijk stelsel, en heeft, zijne oude lust andermaal opvolgende, het zijne er toe bijgedragen, om het gestrenge en welafgeronde gebouw der dogmatiek te bevestigen. Maar waar hij zich als denker aan ons vertoont, is hij meer te prijzen om den ijver en de naauwgezetheid, waarmede hij peinsde, dan om de uitkomsten, die hij verkreeg. Noch als Manichaeër, noch als Akademiker, noch als Platonist, noch als Christelijk theoloog heeft hij de steen der wijzen gevonden. Maar wie der voorgeslachten, wie der tijdgenooten is zoo gelukkig, wie zal het zijn in de eerstvolgende tijden? Niemand veroordeele Augustinus, dat hij in de dorre streken der dogmatiek zijne tente opsloeg. Was hij niet meer dan dogmaticus? Was hij niet de zoon geworden zijner moeder, die hij van nu af „de dienstmaagd des Heeren" noemde? Heeft hij niet zijne Confessiën geschreven? Is dat boek niet een psalm? Ja! een psalm gelijkende op die oude liederen van het Israël naar den geest, liederen, die wij in eere hersteld wenschten bij ons strijdend geslacht, weder aangeheven in hart en huis, nagezongen door onze dichters in hunne verzen, door onze redenaars in hunne toespraken, door heel de christenheid in haar leven! Maar geen psalm, of er is een strijdlied voorafgegaan; de godsvrucht is de schat, die aan den akker moet ontwoekerd worden. Moge Augustinus het ons op nieuw hebben geleerd!

Kampen, September 1864. H. C. Lohr.

CLEMENS ROMANUS,

EEN VREDESTICHTER UIT DE EERSTE EEUW.

Verwacht gij, lezer, misschien wel door het opschrift misleid, in deze bladzijde eene meer of min uitvoerige biographie van een' zachtmoedigen christen uit den ouden tijd — het zou oneerlijk zijn van den schrijver, indien hij niet aanstonds de bekentenis deed, dat bijna alles, wat hij van de levensgeschiedenis van dezen Clemens met zekerheid berigten kan, hierop neêrkomt, dat hij tegen het einde der eerste eeuw leefde, en eene aanzienlijke plaats bekleedde in de gemeente van Rome. „Dat is niet veel," zult gij zeggen, en ook de overlevering vond het weinig, veel te weinig voor een' man, die zoo na aan het Apostoliesch tijdvak grensde, en in zulk eene gemeente als die te Rome gevierd was, en gehouden werd voor den schrijver van een geschrift: den brief aan de Corinthiërs, dat zelfs tot in de vijfde eeuw door menige gemeente gebruikt werd ter voorlezing in hare onderlinge bijeenkomsten. 1) Zoo hebben wij het te ver-

---

1) Reuss, *die Geschichte der H. Schriften des N. Testaments*, § 235.

klaren dat Clemens al zeer spoedig het voorwerp werd eener verheerlijkende sage, en dat wel zoo zeer als met geen zijner tijdgenooten het geval was. 1) Niet alleen hield men 2) hem zonder eenigen grond, ja zelfs tegen alle waarschijnlijkheid in 3) voor denzelfden Clemens, dien Paulus 4) onder zijne medearbeiders rangschikt, men beweerde ook dat hij de tweede of derde 5) bisschop van Rome was geweest, en bragt, wat meer is, eene menigte 6) en daaronder zelfs Syrische 7) geschriften op zijn' naam in omloop. In sommige dier geschriften 8) vinden wij zelfs van zijnen bekeeringsweg en van zijne levenservaringen een zeer uitvoerig verhaal, dat wel door niemand voor historiesch gehouden zal worden, maar toch de mededeeling overwaardig schijnt als proeve, én van de aureool, die den naam van Clemens tegen het einde van de tweede eeuw 9) omgaf, én van de wijze, waarop men in die dagen een godsdienstigen, laat ik zeggen een theologischen roman wist te schrijven. Clemens 10) dan, zoo berigt ons de on-

---

1) Ewald, *Geschichte des Volkes Israël.* Bd. VII, S. 298.

2) Zoo reeds Origenes en na hem Eusebius en anderen. Hilgenfeld, *Die Ap. Väter*, S. 93.

3) Réville, *Essais de critique réligieuse*, p. 63, vgl. Dr. E. Ekker, *de Clementis Romani epistola*, Ultraj. 1854, p. 107. 4) Phil. IV : 3.

5) Over de plaats, die Clemens in de rei der bisschoppen inneemt, wordt uitvoerig gehandeld door Uhlhorn in Herzogs *Real-Encijcl.* in voce, en door Ekker, l. c. p. 111 s. 6) Zie Uhlhorn, t. a. p.

7) Vgl. Dr. Land, *Godg. Bijdr.* 1856, bl. 1004.

8) De zoogenaamde *Clementinen* (*recognitiones*, *homiliae* en *epitome*), eene allermerkwaardigste literatuur, waarover de debatten nog geenszins gesloten zijn, zelfs niet na den voortreffelijken arbeid van Schlieman, Hilgenfeld en Uhlhorn.

9) Gieseler, *Kirchengeschichte*, b. I, S. 279 fg.

10) St. Clementis Romani *Recognit.* lib. VII : 8, edit. Gersdorf, p. 158. Daar het ons hier minder om den dogmatischen, dan om den historischen inhoud der Clementinen te doen is, volgen wij de *Recognitio-*

bekende, maar niet onhandige 1) romanschrijver, was van hooge afkomst, van keizerlijk geslacht. 2) Zijn vader heette Faustinianus, zijn moeder Matthidia, zijne tweelingbroeders Faustus en Faustinus. De kindsheid en de jongelingsjaren van Clemens waren eene aaneenschakeling van droeve ervaringen. Pas vijf jaren was hij oud, toen zijne moeder aan haren man berigtte, dat haar in een droom verzekerd was geworden, dat zij óf te gelijk met hare kinderen op eene vreeselijke wijze om het leven komen zou, óf dadelijk met hare tweelingzonen de stad harer woning verlaten moest. De keus was voor Faustinianus niet twijfelachtig. Hij had zijne kinderen te lief om zich niet dadelijk aan de harde noodzakelijkheid te onderwerpen, en liet Matthidia met hare tweelingzonen, voorzien van het noodige geld en een behoorlijk aantal bedienden, naar Athene vertrekken. Clemens alleen bleef hem ten troost achter. Een jaar later zond hij op nieuw geld met eenige lieden, die zouden zien hoe het den ballingen ging. Deze afgezanten keerden echter geen van allen weder. Hierdoor in grooten angst en diepe droefheid gedompeld, zond hij eenigen tijd daarna weder penningen en vertrouwde boden, en hoorde van dezen de vreeselijke mare, dat zij de moeder noch hare kinderen gezien hadden, dat deze in het geheel niet te Athene waren aangekomen, ja dat men zelfs

---

nes, zonder ons bezig te houden met de wijzigingen van haar berigten, in de Homiliën.

1) Vgl. het oordeel van Thiersch, aangehaald door Hilgenfeld, a. w. S. 287.

2) Deze voorstelling berust op eene verwarring van Clemens Romanus met Flavius Clemens, den eersten Romeinschen martelaar van hoog aanzienlijke geboorte. Domitianus liet hem om het leven brengen, en bande zijne vrouw Domitilla naar het eiland Pandateria. Gieseler, a. w. S. 135, n. 4. Vgl. Ewald, a. w. S 295 fgd.

geen spoor had kunnen ontdekken van hen, met wie zij vertrokken waren. Te vergeefs wordt er onderzoek gedaan bij de strandbewoners, of zij soms lijken hadden gevonden, die de onderstelling van schipbreuk konden bevestigen: geen zeker berigt is te krijgen, geen enkel licht in dien nacht van geheimzinnigheid te ontdekken. Ten einde raad, besluit Faustinianus zijnen Clemens onder behoorlijke voogdij achter te laten en zelf ter nasporing uit te gaan. Onder bittere tranen nam het kind van zijn vader afscheid: het scheen wel dat het voor eeuwig was geweest, want reeds twintig jaren was het geleden, en ook van zijn' vader had hij in al dien tijd taal noch teeken ontvangen. — Was het wonder dat de geest van den jongeling, wiens kindsheid zoo somber en droevig was geweest, van den aanvang af eene zeer ernstige rigting nam? Zich met alle kracht toeleggende op eerbaarheid van wandel, 1) hield hij zich onophoudelijk bezig met de groote vraag: vergankelijk of onsterfelijk. Of er voor hem ook na den dood eeuwig leven wezen, dan of hij naderhand tot niets worden zou, zoodat er niet eens eene herinnering van zijn bestaan overbleef; wanneer de wereld gemaakt was, of zij eeuwig had bestaan, dan wat of er vóór haar was geweest en wat er van haar worden zou, — ziedaar de gedachten, die den jongen man bezig hielden, zijn ligchaam ondermijnden en zijn geest kwelden. Om tot zekerheid te komen bezocht hij de scholen der wijsgeeren, maar vrede vond hij er niet. Het gedurig opbouwen en afbreken van stelsels, de twistredenen zonder eind, de kunstmatige sluitredenen en de geslepen gevolgtrekkingen, waarmeê zij zich bezighielden, bragten zijn geest wel vermoeijenis maar geen rust aan. Ware het hem

1) *Recognit.*, lib. I.

nu maar gelukt die heilige weetgierigheid te onderdrukken; — maar hoe meer hij zich van al dergelijke vragen trachtte te onthouden, hoe meer zij bij hem opkwamen en zijn gemoed benaauwden. Één middel bleef nog over. Hij zou naar Egypte gaan en een' magus 1) smeeken, hem door de necromantie 2) eene ziel uit de onderwereld op te roepen, om zoo door eigen aanschouwing van des menschen onsterfelijkheid verzekerd te worden. Het plan werd aan een vriend medegedeeld, maar door dezen niet goedgekeurd. „Indien de ziel," zeide de raadsman, „niet komt op het geroep van den magus, zult gij gaan gelooven, dat er na den dood niets is en nog meer te beklagen zijn, omdat gij ook het ongeoorloofde hebt beproefd. Meent gij daarentegen dat gij werkelijk iets ziet, welken troost kan eene zoo goddelooze handelwijs u dan nog aanbrengen? De goden hebben een' afkeer van zulk een bedrijf en haten hen, die de zielen nog na de ontbinding van de ligchamen kwellen." De raad was ter goeder ure gegeven. Hoe duisterder en benaauwder het voor Clemens werd, hoe digter hij tot licht en vertroosting naderde. Eerst begon zich in het rijk van keizer Tiberius een gerucht te verbreiden, uit het oosten afkomstig, dat er in het Joodsche land zeker goede Godsgezant was verschenen, die het evangelie van het koningrijk Gods verkondigde; toen begon men te Rome zamenkomsten te houden om over deze hoogst belangrijke zaak te spreken; ten laatste trad in een druk bezocht gedeelte der stad een Hebreër op, Barnabas geheeten, met de aankondiging dat Gods Zoon in het Joodsche land was, dat hij het eeuwige leven beloofde aan ieder, die den wil wilde doen van den Vader door wien hij gezonden was, dat allen zich dus moesten be-

---

1) Priester. 2) Doodenbezwering.

keeren tot den eenigen God, den bestuurder van hemel en aarde. In weerwil van de bespotting, waaraan de ongekunstelde prediker blootstond van de zijde van sophisten en wijsgeeren, die hem in de strikken hunner syllogismen trachtten te vangen, maakte hij op velen een diepen indruk en op mannen, zooals Clemens, niet het minst. Zooveel belang begon des jongelings zoekende geest in de prediking van Barnabas te stellen, dat hij besloot hem naar Judea te volgen, om dieper onderrigt in deze dingen te ontvangen. Werd nu dit besluit in zoo verre gewijzigd dat Clemens niet te gelijk met, maar eenige dagen na Barnabas vertrok, het duurde toch niet lang of hij ging op weg naar Caesarea, waar hij niet enkel Barnabas ontmoette, maar ook door hem tot Petrus 1) kwam, van wien hij reeds gehoord had, dat hij zeer ervaren was in de wijsheid Gods. Petrus, die den volgenden dag een twistgesprek zou houden met zekeren Simon 2), den toovenaar uit Samaria, gaf zijnen nieuwen discipel met de meeste bereidwilligheid onderrigt aangaande den waren profeet, gekomen om te leeren wat men van alle dingen te gelooven heeft, en zette die onderwijzing bij verschillende gelegenheden voort,

---

1) Petrus speelt in de Clementinen eene gewigtige rol, ja hij is daarin eigenlijk de hoofdpersoon. Hij komt er voor als de ware apostel der heidenen, de stichter en eerste bisschop der gemeente van Rome. Zijne tegenstanders, die hij allen zegevierend weêrlegt, vertegenwoordigen de verschillende dwalingen uit den tijd, waarin de Clementinen zijn opgesteld (Gieseler, a. w. S. 282), terwijl aan de lotgevallen der familie van Clemens, zooals Hilgenfeld (*die Ap. Väter*, S. 298) het uitdrukt, „die tiefere Idee zum Grunde liegt, dass es das Christenthum ist, worin sich alles Edele der menschlichen Natur geeinigt und versöhnt wieder findet." Overigens is het leerbegrip van Petrus in de Clementinen gekleurd Joodsch-Christelijk, in de homiliën vooral sterk Anti-Paulinisch.

2) De gevaarlijkste en grootste tegenstander van Petrus, volgens de oude en middeleeuwsche Kerk het hoofd en de vader van alle ketters.

tot groote vreugde en stichting van Clemens. Wat hij én in de uren der stille zamenspreking én bij het dispuut, dat Petrus gedurende drie dagen met Simon hield, te weten kwam, bevredigde hem zoo volkomen, dat hij niet enkel den apostel ging volgen op zijne reizen door het land der heidenen, maar ook te Tripoli door den doop tot den kring der geloovigen toetrad. Behoeft het gezegd te worden, dat de betrekking van liefde en eerbied, waarin Clemens zichzelven tot Petrus voelde, van dag tot dag naauwer en inniger werd. Het was hem een voorregt, onafgebroken in des apostels nabijheid te mogen blijven, wat hij te hooger waardeerde, daar sommige andere medetrekkende discipelen, bijv. Nicetas en Aquila, telkens vooruit gezonden plagten te worden, om voor het reisgezelschap een voegzaam verblijf te zoeken en gereed te maken.

Diep gevoelde hij, hoeveel hij verpligt was aan den man, die hem niet enkel tot waarheid en heil had gebragt, maar ook als een vriendelijke beschermengel door zijne tegenwoordigheid alleen menigen onedelen hartstogt uit zijn gemoed verdreef, bij hem de plaats vervullende van vader en van moeder en van broeders, wier aangezigt hij niet kon hopen ooit te zullen wederzien, wier herinnering hem onvergetelijk bijbleef.

Van Tripoli kwam het reizende gezelschap op het eiland Anthoradus, gelegen tegenover Aradus, waar zich een tempel bevond, beroemd door zijne buitengewoon groote en eigenaardige kolommen. Op verzoek van een der broeders, vond Petrus goed ter bezigtiging van die kolommen over te steken. De togt werd beloond door meer dan kunstgenot. Aan de deur van den tempel zat eene oude vrouw, vragende om eene aalmoes. „Gaarne," zeide zij, „zou zij hare handen gebruikt hebben om den kost te verdienen, maar in droefheid had zij zelve hare handen doodgebeten, en omdat zij nu geen

moed had door zelfmoord een einde aan haar rampzalig bestaan te maken, moest zij wel hare toevlugt tot den bedelstaf nemen." Naauwelijks had zij die bekentenis voor Petrus afgelegd, of hij vroeg haar: „Maar denkt gij dan dat zij, die zich zelven om het leven brengen, van straf bevrijd worden en niet veeleer grooter schade aan hunne ziel zullen lijden?" „Wist ik," gaf zij ten antwoord in al den hartstogt der wanhoop, „dat der menschen zielen in de onderwereld leven, gaarne zou ik de straf voor een zelfmoord dragen, alleen om mijne geliefde zonen ook maar één uur te zien." Deze woorden wekten de belangstelling en het medelijden van den Apostel op en aanstonds drong hij er op aan, dat zij hem iets meer van hare lotgevallen verhalen zou. De vrouw dan, die thans bedelde, had eenmaal geleefd in hoogen stand, zonder nogtans door haar aanzien en hare geboorte gelukkig te zijn. Want de broeder van haren man had eene misdadige liefde voor haar opgevat en hare kuischheid lagen gelegd. Nu had zij zijne onreine bedoelingen wel aan haren echtgenoot kunnen openbaren, om van hem bescherming en hulp te erlangen, maar zij vreesde dat er twist tusschen de broeders zou ontstaan en schande over haar geslacht gebragt worden. Zoo had zij dan ter wille van den vrede en de eer van hare maagschap hare toevlugt genomen tot list. Ten einde namelijk de plaats der verzoeking te kunnen ontvlieden met goedkeuring van haren man, had zij een droomgezigt voorgewend, waarin haar verzekerd werd, dat zij òf aanstonds met hare tweelingzonen uit Rome vertrekken moest, òf anders.... maar al vullen wij haar verhaal niet verder aan, gij raadt reeds, lezer, wie de bedelares was, die tot Petrus sprak. Matthidia, de moeder van Clemens, was met Faustus en Faustinus van Rome naar Corinthe scheep gegaan, en

had des nachts in een zwaren storm schipbreuk geleden. Alle schepelingen kwamen om, zij alleen werd door de golven op eene rots geworpen. In hare groote smart dacht zij er aan zich zelve in de diepte te storten, maar zij koesterde nog eene stille hoop hare zonen ergens te zullen wedervinden, en die hoop weêrhield haar van een bedrijf, waartoe hare ziel, door droefheid bedwelmd, toen nog moed en kracht zou bezeten hebben. Als de morgenstond aanbrak en zij weeklagende rondzocht, of zij dan ten minste de lijken harer dierbaren vinden mogt, kwamen er eenige lieden uit den omtrek om haar in dat droevig werk te helpen, maar noch op het strand, noch in de zee werd eenig spoor der geliefde panden ontdekt. Toen begonnen de vrouwen van het eiland, waarop zij zich bevond, haar te beklagen en ieder hare eigene onheilen te verhalen, opdat zij door lotgenooten om zich heen te zien vertroosting vinden mogt. Maar een gemoed, dat uit anderer smart voor zich zelve opbeuring vinden kon, had zij niet. Van vele zijden bood men haar een gastvrij dak aan, maar zij koos het huis van eene arme weduwe, wier man op zee verdronken was en die hem zoo teeder had bemind, dat zij liever in den weduwenstaat blijven, dan de hand van een anderen echtgenoot aannemen wilde, waartoe zij anders vele malen in de gelegenheid geweest was. Eenigen tijd hadden de beide vrouwen de vruchten van haren arbeid gedeeld, totdat Matthidia door verlamming harer handen aan haar dagwerk onttrokken, en hare gastvrouw door krankheid aan haar leger gekluisterd werd. De gevoeligheid der vrouwen, die haar vroeger zoo deelnemend beklaagd hadden, was sedert lang verdoofd, en zij moest gaan bedelen om voor beiden een stuk brood te erlangen. — Weinige oogenblikken nadat zij dit verhaal aan Petrus gedaan had, drukte Matthidia haren Clemens aan het

hart, gereed des Apostels stappen te volgen, waarheen hij met de zijnen ging. Toch vergat zij in hare vervoering der vreugde den pligt der dankbaarheid niet. Zij wilde niet vertrekken zonder afscheid van hare edele gastvrouw. Er werden dus manschappen uitgezonden om de kranke naar het schip van den Apostel te dragen en — eene gezondmaking in den naam van Jezus Christus is het loon harer menschlievendheid. Nog stelt Clemens haar duizend drachmen ter hand, terwijl hij haar in de bescherming van een achtingwaardig burger aanbeveelt, waarop de terugtogt naar Antaradus ondernomen wordt. Was het voor de broeders, die daar achtergebleven waren, eene groote vreugde den Apostel weder te zien, het berigt, dat de moeder van Clemens op zulk eene wonderbaarlijke wijze ontdekt was, wekte ieders hoogste belangstelling. Vooral waren er twee, de reeds genoemde Nicetas en Aquila, die met onafgebroken aandacht en met schier ingehouden adem toeluisterden. Naarmate de Apostel digter bij het einde zijner mededeeling komt, worden de trekken van ontroering en verbazing op hun gelaat meer zigtbaar; ten laatste zijn zij zich zelven geen meester, maar roepen als uit één' mond: „Mijn God, is het waarheid of droom, wij zijn die Faustus en Faustinus." Niet alle schepelingen waren bij de nachtelijke schipbreuk omgekomen. De beide zonen van Matthidia hadden zich vastgeklemd aan eene plank en waren gevonden door zeeroovers, die hunne namen uit vrees voor ontdekking veranderd hadden. Eenigen tijd waren zij op het schip hunner niet zeer vriendelijke redders gebleven, en eindelijk, te Caesarea aan wal gezet, aan zekere Justa als slaven verkocht. Deze vrouw had de jongelieden behandeld, alsof zij hare eigene kinderen waren geweest. Eene zeer zorgvuldige opvoeding werd hun gegeven en voor

hunne geestesontwikkeling goed gezorgd. Onder meer anderen hadden zij Simon Magus tot onderwijzer gehad. Hij gaf zich zelven uit voor den grooten profeet, dien het [Joodsche] volk verwachtte, en zou hen zeker in zijne dwaalleer verstrikt hebben, zoo Zacchëus hunne oogen niet geopend en hen met Petrus in kennis gebragt had.

Wat ontbrak Matthidia nog, eer zij, zoo niet eene gelukkige gade, dan toch eene gezaligde moeder was? Zoolang zij niet door den doop geheiligd en tot de gemeente der geloovigen toegetreden was, mogt zij met hare kinderen niet aan ééne tafel eten. Geen wonder dus, dat zij aan des Apostels voeten viel en dadelijk den doop begeerde, opdat zij het gezelschap harer zonen geen dag langer ontberen zou. Maar Petrus kon hare bede niet vervullen, zoo zij zich niet eerst door een dag vastens voor de plegtigheid had voorbereid. Gelukkig wisten kinderlijke liefde en vrouwelijke schranderheid een middel te bedenken, waardoor zij van dien zwaren pligt ontslagen, of deze haar gemakkelijk gemaakt zou kunnen worden. Van vreugde had zij sedert de herkenning van hare zonen niet kunnen eten en zóó, reeds zonder dat zij daaraan dacht, den vastendag doorgebragt. Zoo althans meende Aquila, maar Petrus merkte aan, dat een vasten, dat niet wegens den doop was geschied, ook geen doopvasten zijn kon en daarom ongenoegzaam was. Toch kon de Apostel, bestormd door den herhaalden aandrang van de moeder en hare zonen, er niet toe komen hen langer van elkander te scheiden, maar stelde voor, dat zij allen gezamenlijk een dag met haar in vasten zouden doorbrengen, om gehoorzaamheid aan des Heeren wil te betoonen en te gelijk te voldoen aan de behoeften der liefde. Een dag later was Matthidia gedoopt en naar de gewoonte des tijds in al de mysteriën van het geloof ingewijd.

Ook het laatste lid der familie van Clemens wordt door zijne betrekkingen wedergevonden. Des morgens na den doop van Matthidia gaat Petrus met de broeders naar het bad, en zondert zich daarop met hen ten gebede af. Een oud, arm werkman heeft hen in hunne afzondering bespied en spreekt hen in dezer voege ongeveer aan: „Ik zou niet gaarne willen, dat gij onder den schijn van waarheid dwaaldet en bevreesd werdt voor iets dat niet werkelijk bestaat. Ik heb u zien bidden, maar weet, dat er geen God is, doch dat alle dingen in de wereld bestuurd worden door toeval en noodlot 1). Hetzij gij dus bidt of niet bidt, wat over u bepaald is, zal gebeuren." De toon, waarop deze woorden werden uitgesproken, was liefderijk en belangstellend en nam Petrus en zijne discipelen voor den ouden man in. Toch was de harde stelling, door hem voorgedragen, te zeer in strijd met hunne heiligste overtuiging, dan dat zij niet getracht zouden hebben haar zegevierend te weêrleggen. Van beide kanten kwam men dus overeen over de zaak te spreken en de gronden voor en tegen te ontwikkelen. Nicetas en Aquila voerden den strijd met wapenen, aan de wijsbegeerte van die dagen ontleend. Clemens trachtte de astrologische gronden, door den grijsaard voor zijne meening bijgebragt, te weêrleggen. Maar hoeveel eerbied hij ook betuigen moest voor de geleerdheid, waarmeê zijne tegenstanders hun betoog voerden, zijne eigene ervaring liet hem geen twijfel toe aan de eenmaal uitgesproken stelling. De stand der hemelligchamen immers was op den geboortedag zijner vrouw zóó geweest, dat zij tot overspel vervallen en

1) Genesis, d. i. het noodlot, dat noodzakelijk voortvloeit uit den stand der hemelligchamen op des menschen geboortedag. Merkwaardig is te dezen opzigte de inhoud van *Recognit.* VIII : 45; IX : 16.

hare eigene slaven beminnen, en op reis in de golven omkomen moest. En had hij nu niet van zijn eigen broeder gehoord, dat zijne vrouw hem tot eene misdadige liefde had willen bewegen, en dat hij hare aanzoeken had afgeslagen en dat zij toen een droomgezigt had voorgewend, dat haar bevolen had, dadelijk de stad harer woning te verlaten? Clemens hoorde des grijsaards verhaal met grenzelooze ontroering aan. Hij wilde zich in de armen van zijn' vader werpen, maar Petrus verhief zijne stem en zeide tot den discipel: „Blijf bedaard tot dat het mij behaagt," terwijl hij den ouden man afvroeg: „Als ik u heden uwe vrouw en hare drie zonen aanwees, zonder dat zij aan eenige onkuischheid schuldig kon bevonden worden, zoudt gij dan niet gelooven, dat eene reine ziel vele ongeregelde neigingen overwinnen kan, en dat dat sterren-noodlot, waarvan gij spreekt, niets beteekent." „Even onmogelijk," kreeg hij tot bescheid, „als het u is te doen, wat gij belooft, even onmogelijk kan er iets gebeuren buiten dat noodlot om." Petrus toont nu, dat hij niets meer beloofd heeft, dan hetgeen hij volbrengen kan, en verhaalt aan den ouden man in het breede de levensgeschiedenis van hem zelven en van zijne kinderen. Met vreugde hoort de grijsaard al deze dingen aan, van blijdschap en verrukking valt hij in onmagt, maar overreed was hij door dit alles nog niet. Daar komt Simon de toovenaar onverwacht te Laodicea aan. Geruimen tijd had hij te Antiochië de grofste lasteringen tegen Petrus uitgestrooid en de menigte tegen hem opgezet, totdat des apostels vrienden met goedvinden van den hoofdman Cornelius het gerucht hadden verspreid, dat deze gekomen was om Simon in des keizers naam gevangen te nemen. De list was in zoo verre goed gelukt, dat Simon zijn behoud had gezocht in eene haastige vlugt. Maar nog niet gerust, nam

hij, te Laodicea gekomen, zijne tooverkunsten te baat, en gaf hij zijne gelaatstrekken aan Faustinianus, opdat des keizers beambten hierdoor verschalkt zouden worden, en opdat Faustus en Faustinus, als zij hunnen vader zagen lijden, loon mogten ontvangen voor het verraad aan de zaak van hunnen vroegeren leermeester gepleegd 1). Simon was ervaren in de kunst. Toen de zonen van Faustinianus hunnen vader zagen, wierpen zij hem verschrikt van zich, uitroepende: „De stem is van vader, het gelaat echter van Simon." Maar in toovermagt en in slimheid van overleg behoeft Petrus zijnen grooten tegenstander niets toe te geven. Hij belooft aan Faustinianus dat hij hem zijne natuurlijke gelaatstrekken zal terug bezorgen, mits hij gereed zij de volgende voorwaarde te vervullen. „Ga," zegt Petrus, „naar Antiochië en zeg dat gij, die nu toch sprekend op hem gelijkt, Simon zelf zijt en houd in het openbaar eene krachtige boetrede. Gij moet den volke verkondigen, dat alles wat gij van mij, Petrus, getuigd hebt, leugen is, dat deze geen bedrieger en geen magus en geen moordenaar is, maar dat gij dit alles in uwe woede hebt uitgestrooid, en dat een engel Gods u aangegrepen en vreesselijk getuchtigd heeft, omdat gij een vijand zijt van den bode der waarheid. Smeek hun, dat zij u niet zullen gelooven, als gij later iets tegen Petrus mogt zeggen. Beken dat gij een magus, gij een bedrieger, gij een verleider zijt geweest, en zeg, dat gij er boete voor doet, omdat boete het vroegere kwaad kan uitwisschen. Ziet gij dan, dat het volk u gelooft en zijnen tegenwoordigen haat aflegt en weêr naar mij begint te verlangen, zoo moet gij het dadelijk melden, opdat ik overkome en gij uw eigen gelaat terug krijgen kunt." Faustini-

1) Zie boven bl. 63.

anus neemt de gedwongen rol aan en speelt die met het beste gevolg af. Tien dagen na zijn vertrek kwam er een bode uit Antiochië, met het berigt dat de stemming van het volk geheel veranderd was, en dat ieder naar Petrus verlangde, zoo zelfs dat men den gewaanden Simon naar het leven begon te staan. Het gelaat van Faustinianus kreeg zijne natuurlijke trekken terug. Petrus kwam naar Antiochië, genas allerlei kranken en doopte binnen zeven dagen meer dan tienduizend menschen en daaronder den grijzen vader van Clemens.

Al durven wij met eenigen grond hopen, dat de lezer niet zonder belangstelling kennis heeft genomen van hetgeen eene oude, zij het dan ook hoogst onzuivere overlevering van de lotgevallen van onzen Clemens weet te berigten, het wordt toch hoog tijd, dat wij de redenen opgeven, waarom wij hem een vredestichter uit de eerste eeuw hebben genoemd. Wij deden het op grond van een geschrift, dat onder of onmiddelijk na de regering van keizer Domitianus (81—96) geschreven 1), vrij algemeen voor een werk van Clemens gehouden wordt en hem kenmerkt als een man, wien niets zoo zeer ter harte ging als vrede, orde en rust in de kerk. Wij bedoelen eenen brief, door de gemeente van Rome aan die van Corinthe geschreven en in onderscheiding van een anderen dergelijken, maar stellig onechten brief 2), gewoonlijk de eerste

1) De inhoud van het vijfde hoofdstuk van den brief is eene voldoende weêrlegging van hen, die dit geschrift in de dagen van Nero plaatsen. Zie Prof. Tideman, *Theol. Stud.* bl. 138. Des Hoogleeraars opstel over den brief van Clemens is een model van naauwkeurigheid. Wij hebben er meermalen een hoogst dankbaar gebruik van gemaakt.

2) Hilgenfeld, *Die Ap. Väter*, S. 45.

brief van Clemens Romanus aan de Corinthiërs genoemd. De naam van den schrijver komt in het stuk zelf niet voor, zoodat er strikt genomen van echtheid of onechtheid geen sprake kan zijn. De kerkvaders hebben echter sedert de tweede eeuw met groote eenstemmigheid Clemens 1) als den auteur genoemd, en welke gezagvoerende stemmen 2) zich ook in lateren tijd tegen deze meening verheven hebben, tot hiertoe is er geen ook maar eenigzins afdoende grond tegen het getuigenis van den ouden dag bijgebragt, terwijl er ook in den brief zelven niets voorkomt, dat tot redelijken twijfel aanleiding zou kunnen geven 3). Zooals wij reeds met een enkel woord hebben gezegd 4), was er in de eerste eeuwen der kerk geen geschrift, dat zoo zeer met de Apostolische brieven gelijke eer genoot, als die van Clemens aan de Corinthiërs. Dionysius, bisschop van Corinthe (168—176) berigt, dat men hem des zondags aan de gemeente voorlas; Clemens Alexandrinus († na 211) citeert hem als het geschrift „van den Apostel Clemens" 5), terwijl Eusebius hem niet slechts „een grooten en bewonderenswaardigen brief" noemt, maar hem ook in dezelfde categorie 6) plaatst als den brief aan de Hebreën en den brief van Judas. Hieruit laat het zich dan ook verklaren, dat hij voor ons bewaard is gebleven

---

1) Hilgenfeld, a. w. S. 92. Dressel, *Patrum Apostolic. opera*, in proleg.; Tideman, t. a. p. bl. 135 vlgd.

2) Zeer juist opgegeven door Tideman, t. a. p.

3) Terwijl Schwegler aan de echtheid van dezen brief twijfelt, omdat er zoo veel pseudo-clementische geschriften zijn, maakt Bunsen de opmerking, dat wij om gelijke reden alles zouden moeten verwerpen wat den naam van Plato, Virgilius en Isidorus draagt. Zie Lechler, *Das Apost. und das Nachapostol. Zeitalter*, S. 476. 4) Zie boven.

5) Hilgenfeld, *Der Kanon und die Kritik des N. Testaments*, S. 46.

6) De **ἀντιλεγόμενα.** Zie Hilgenfeld, *Kanon*, S. 54 a. 2.

in een handschrift 1), dat de Grieksche vertaling van het Oude en een der oudste, ons althans bekende, redactiën van het Nieuwe Testament bevat. „Maar," hoor ik vragen: „verdient die brief van Clemens dan inderdaad zulk eene eervolle onderscheiding; wordt deze door zijn' inhoud gewettigd?" Wij willen den lezer in staat stellen op die vraag een eenigzins zelfstandig antwoord te geven, en gaan daartoe den inhoud van den brief, wel niet geheel vertalen, maar toch in het breede opgeven en bespreken.

In den trant der Apostolische brieven vangt ook het schrijven van Clemens aan met eene heilgroet, die de gemeente van Rome brengt aan die van Corinthe, „geroepenen, geheiligden door den wil Gods door Jezus Christus, onzen Heer." Door de onverwachte en elkander opvolgende rampen en onheilen 2), waardoor zij zelven getroffen waren, hadden zij zich niet zoo spoedig als zij zouden gewenscht hebben, kunnen bezighouden met de dingen, die bij de Corinthiërs een punt van quaestie 3) uitmaakten, „de voor uitverkorenen Gods ongepaste en onbetamelijke oneenigheid, welke weinige vermetelen en stoutmoedige lieden tot zulk eene mate van onbeschaamdheid hadden aangestookt, dat der Corinthiërs eervolle, gevierde en bij alle menschen beminnenswaardige naam geschandvlekt werd. Vroeger had ieder vreemdeling voor hun deugdzaam en gevestigd geloof lof, voor hunne in Christus wijze en betamelijke godsvrucht bewondering gehad, hunne uitblinkende gastvrijheid geroemd, en hunne volledige en zekere kennis ge-

1) Den Codex Alexandrinus.

2) Dit ziet op de vervolging der Christenen onder keizer Domitianus.

3) *τὸ ἐπιζητούμενα παῤ ὑμῖν.* Volgens Hilgenfeld „die bei den Korinthiërn in Frage stehenden Angelegenkeiten", volgens anderen, ook Tideman, „de zaak waarover wij door u geraadpleegd zijn."

prezen. Want zij deden alles zonder aanzien des persoons en wandelden in de inzettingen Gods 1), onderworpen aan hunne [kerkelijke] overheden 2) en hunnen presbyters 3) de eer gevende die hun toekwam. Hunnen jongelingen hielden zij matigheid en eerbaarheid voor; hunne vrouwen wekten zij op, alle dingen met een onergerlijk en zuiver en rein geweten te doen, hare mannen behoorlijk lief te hebben, zich aan den regel 4) der onderworpenheid te houden, en haar huishouden waardig te bezorgen, in alle betamelijkheid. Allen waren zij nederig van zin, op geen ding zich verheffende, liever bevelen volgend dan bevelen uitdeelend, liever gevende dan ontvangende. Tevreden met hetgeen God hun op hunne levensreis 5) gaf, en met zorg op zijne woorden lettende, bewaarden zij die in hun gemoed, „terwijl zijn lijden hun voor oogen was 6).” Zoo was aan allen een diepe en overvloedige vrede gegeven, en eene onverzadelijke begeerte tot goed doen,

---

1) *ἐν τοῖς νομίμοις τοῦ θεοῦ.*

2) *τοῖς ἡγουμένοις.*

3) *Oudsten*, in onzen brief gelijk gesteld met de *ἐπισκοποι:* opzieners. De eerste benaming was ontleend aan de Joodsche synagoge, de andere aan de Grieksche staatshuishouding. Zie Prof. Moll, *Kerkelijk leven*, dl. 1, hoofdst. 8.

4) *ἐν τῷ κάνονι τῆς ὑποταγῆς.*

5) *τοῖς ἐφοδίοις τοῦ θεοῦ.* Hoe Ewald, *Geschichte des Volkes Israëls*, Bd. VII, S. 266, het verklaart van „das H. Mahl”, is mij niet regt duidelijk geworden. Misschien hangt het zamen met zijne door niets gewettigde meening, dat de naaste aanleiding der beweging in de Corinthische gemeente gelegen was in „einer strengern ordnung bei der vertheiling des H. Mahles, welche die Aeltesten einführen wollten und wodurch sich einigen Gemeinteglieder fur beleidigt hielten.”

6) *τὰ παθήματα αὐτοῦ ἦν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν.* Het klinkt als van eenen patropassiaan, maar Tideman heeft teregt aangemerkt, dat onze schrijver meermalen een *αὐτοῦ* gebruikt, waarvan het subject in de gedachten moet worden aangevuld.

en kwam er over allen eene volle uitstorting van heiligen geest. En vol van heilige gezindheid strekten zij in goede bereidwilligheid, met godvruchtig vertrouwen, hunne handen uit tot den albesturenden God, biddende, dat hij barmhartig zou zijn, indien zij tegen hunnen wil in eenig ding zondigden. Bij dag en bij nacht was er bij hen een krachtig streven van de geheele broederschap, ten einde het getal zijner uitverkorenen met genade en bewustheid behouden werd 1). Zij waren opregt en eenvoudig en jegens elkander aan geen kwaad gedachtig. Alle oproer, en alle scheuring was hun een gruwel. Zij hadden droefheid over de struikelingen van den naaste en achtten zijn gebrek dat van hen zelven. Geene weldadigheid berouwde hun, tot ieder goed werk waren zij bereid. Versierd met dezen zeer deugdzamen en eenvoudigen wandel volbragten zij alles in Zijne vreeze. De bevelen en de regten des Heeren waren op de tafelen hunner harten geschreven. „Alle eer en ruimte was hun gegeven, en"..... maar wat dunkt u, lezer, van de beschrijving, die Clemens geeft van den vroegeren toestand der gemeente van Corinthe? Zij vertoont al de gebreken, die zijn geschrift ontsieren, en bewijst dat deze brief ook, wat den vorm betreft, veel lager staat dan die der Apostelen. Welk een verschil bijv. tusschen de kernachtige taal en de flinke schets van een Paulus en de breedsprakigheid en vermoeijende schildering van Clemens, tusschen den rijkdom van gedachten bij schaarschheid van woorden daar, en den overvloed van woorden bij armoede van gedachten hier. Toch is Clemens volstrekt geen onhandig auteur, ik zou haast zeggen advokaat. Dat er op den hoogen lof, dien

1) *εἰς τὸ σώζεσθαι μετ᾽ ἐλέους καὶ συνειδήσεως τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ.* Vgl. Dressel, a. h. l.

hij aan de Corinthiërs van vroegere dagen toekent, vrij wat is af te dingen, kan men voor zeker houden, maar hij wil al het verderfelijke en schandelijke van hun tegenwoordig bestaan doen uitkomen, en plaatst nu het verleden in een bijzonder helder licht, opdat ieder zou kunnen zien hoe donker het heden daarbij afstak.

Hoort slechts wat er op de keerzijde van de medaille te lezen staat. „Alle eer en ruimte was u gegeven en daar werd vervuld, wat er geschreven is: hij at en dronk en werd breed en vet en werd weêrspannig — de geliefde. Van hier wangunst en ijverzucht en twist en oproer, vervolging en onrust, oorlog en gevangenschap. Zoo zijn de geringen tegen de aanzienlijken, de roemloozen tegen de beroemden, de onverstandigen tegen de verstandigen, de jongen tegen de ouden opgestaan. Deswegens zijn de vrede en de geregtigheid verre, daar ieder des Heeren vrees veracht en in zijn geloof kortzigtig is en noch in de wetten Zijner geboden wandelt, noch leeft, zooals den Christus 1) betaamt, maar naar zijne eigene booze begeerte voortgaat, doordien hij eene booze en goddelooze wangunst heeft opgevat, die ook den dood in de wereld gebragt heeft." — Hadt gij misschien eene breedere, of althans meer bepaalde teekening verwacht van den tegenwoordigen toestand der Corinthische gemeente, Clemens geeft die niet, althans vooreerst niet. Hij heeft de bron opgenoemd, waaruit al het kwaad voortkwam, wangunst en ijverzucht, en om nu aan te toonen hoe vreesselijk dat kwaad is, gaat hij langs historischen weg na, welke bittere gevolgen al meer uit die zelfde bron zijn voortgevloeid, hoe door deze dingen de dood in de wereld gekomen is. IJverzucht en wangunst,

1) Christus voor den Christen of de Christelijke gemeente.

hierop komt zijne redenering neêr, hebben den eersten broedermoord veroorzaakt, zij hebben gemaakt dat „onze" 1) vader Jacob voor het aangezigt van Ezau vlugtte, dat Jozef ten dood toe vervolgd werd en zelfs tot slavernij kwam, dat Mozes gedwongen werd voor het aangezigt van Pharao te vlugten, dat Aäron en Mirjam buiten het leger gesloten werden, dat Dathan en Abira levend ter onderwereld gingen, dat David niet enkel door vreemden, maar ook door Saul, den koning van Israël, vervolgd werd. Maar niet alleen de oude tijd was rijk aan dergelijke voorbeelden; wat zij zelven hadden beleefd kon er even goed van getuigen. „Door wangunst en ijverzucht," zoo lezen wij verder, „zijn de grootste en regtvaardigste pilaren der kerk vervolgd en tot den dood gekomen. Laat ons onze goede Apostelen voor oogen nemen. Petrus heeft door onregtvaardige wangunst niet één of twee, maar meerdere onheilen geleden en is, na getuigenis der waarheid gegeven te hebben, heengegaan naar de regtmatige plaats der heerlijkheid. Door afgunst heeft ook Paulus den kampprijs der volharding erlangd, na zeven malen boeijen gedragen te hebben, na gevlugt en gesteenigd te zijn. Predikende in het oosten en in het westen, heeft hij den edelen roem van zijn geloof verkregen, de geheele wereld geregtigheid geleerd hebbende, tot aan den uitersten grens van het westen 2) gekomen zijnde, en voor de overheid getuigenis der waarheid

1) Omdat Clemens spreekt van „onzen vader Jacob" en later ook van „onzen vader Abraham," hebben sommigen hem gehouden voor een bekeerden Jood. Maar eensdeels pleegt hij overal de Christelijke gemeente met de Israëlitische uit het O. T. te vereenzelvigen, anderdeels merkt Hilgenfeld, a. w. S. 99, te regt aan, dat ook Paulus tot de Corinthiërs van de Israëliten als „onze vaderen" spreekt. (1 Kor. X: 1).

2) Volgens sommigen Spanje (de uiterste grenzen, waar het bekende westen gerekend werd te eindigen), volgens anderen Italië (de grens,

afgelegd hebbende. Zoo scheidde hij van de wereld 1) en kwam tot de heilige plaats, hij het grootste voorbeeld van lijdzaamheid. Bij deze mannen, heilig van wandel, is eene groote menigte van uitverkorenen gevoegd, die, nadat zij door wangunst vele mishandelingen en kwellingen geleden hadden, onder ons tot een zeer schoon voorbeeld geworden zijn. Door wangunst zijn vrouwen vervolgd, Danaiden en Dircae. 2) Na harde en goddelooze mishandelingen ondergaan te hebben, kwamen zij tot de zekere loopbaan des geloofs en ontvingen hooge eer, hoewel zij zwak naar het ligchaam waren. Wangunst heeft vrouwen van hare mannen vervreemd en het woord van onzen vader Adam: dit nu is been van mijn been en vleesch van mijn vleesch, verkeerd. Wangunst en twist hebben groote steden verwoest en groote volken ontworteld." — Welk een omhaal van woorden ter betooging

---

waar het westen, naar de Grieksche Oostersche wereld heen, gerekend werd op te houden). De eerste opvatting heeft haar ontstaan te danken aan de hypothese van eene tweede gevangenschap van Paulus.

1) *μαρτυρήσας ἐπὶ τῶν ἡγουμένων — οὓ των ἀπηλλάγη τοῦ κόσμου.* Velen hebben *μαρτυρήσας* vertaald: den marteldood gestorven zijnde. Het is echter zeer te betwijfelen of *μαρτυρεῖν*, waar het niet absoluut staat, maar gelijk hier ter plaatse verbonden wordt met eene uitdrukking, die heengaan of sterven beteekent, eenen anderen zin toelaat dan die waarin het woord voorkomt 1 Tim. VI : 13 Vgl. vooral Prof. Scholten, *Hist. Krit. inleid.*, bl. 316, en Reuss, *Die Geschichte der H. Schriften N. Testaments*, § 135.

2) Aan wie hebben wij hier te denken? Hilgenf. meent aan de in de Grieksche mythologie bekende Danaiden en Dirce en gelooft „dass sich in dieser Hervorhebung der in der Hellenischen Unterwelt verdammten Danaïden und der frevelhaften Dirke eine antiëthnische Tendenz zu verrathen scheint." Wij hebben echter bij Clemens te vergeefs naar dergelijke tendenzen gezocht en denken dus liever aan Christelijke vrouwen van dezen of dergelijken naam, of aan eenige corruptie van den tekst (Vgl. Dressel, a. h. l.). Die Grieksche Danaiden en Dirke passen ook niet best in den zamenhang.

eener zoo eenvoudige natuurlijke stelling. Voor ons moge het eenig belang hebben, te vernemen, wat een schrijver uit het einde der eerste eeuw van de lotgevallen der Apostelen Petrus en Paulus weet te verhalen, wat aan dit berigt vooraf gaat en toegevoegd wordt, is zoo breed, dat de lezer, indien hij zich aan de zijde van een der beide uitersten moest scharen, niet lang zou aarzelen tusschen Ed. Reuss 1), die in onzen brief „exhortations très étendues et généralement froides et fastedieuses" vindt, en tusschen G. V. Lechler 2), die hem noemt „einen köstlichen Brief, recht aus dem Leben und für das Leben, mit Wärme und Herzlichkeit, lehrreich und erbaulich geschrieben, einer Kleinod des Christlichen Alterthums, woraus ein Gemuth voll Harmonie und Klarheit spricht." Maar wij willen geen oordeel vellen, omdat Clemens op zijn eigenlijk onderwerp, het prediken van rust en orde en vrede, gekomen is, en eerst nog vernemen, welke gevolgen onze briefschrijver uit zijn historisch betoog trekt. „Dit, geliefden," gaat hij dan voort, „schrijven wij niet enkel ter uwer vermaning, maar ook in gedachte aan ons zelven, want wij verkeeren in hetzelfde strijdperk, en dezelfde strijd is ons opgelegd. Daarom laat ons de ijdele en onbeduidende bezorgdheden vaarwel zeggen, en laat ons komen tot den beroemden en eerbiedwaardigen regel van onze heilige roeping. Laat ons zien, wat schoon en welbehagelijk en aannemelijk is voor het aangezigt van Hem, die ons gemaakt heeft. Laat ons staren op het bloed van Christus en laat ons zien hoe kostelijk het is voor God zijnen Vader, omdat het uitgegoten wegens ons behoud, aan geheel de wereld de genade der bekeering heeft aangebragt. Klim-

1) *Histoire de la Théologie Chrétienne*, 2e. edt. tom. 2, p. 319.
2) A. w. S. 477.

men wij op tot alle geslachten en laat ons leeren, dat de Heer in geslacht op geslachte gelegenheid tot bekeering gegeven heeft aan allen, die zich tot Hem willen wenden. Noach heeft bekeering gepredikt, en die hem gehoorzaam waren, werden behouden. Jona heeft aan de Ninevieten hunnen ondergang gepredikt, en zij kregen berouw over hunne zonden en verzoenden God in hunne gebeden, en verkregen behoud, hoewel zij van God vervreemd waren. De bedienaars der genade Gods hebben door den H. geest over bekeering gesproken, en Hij zelf, de Albeheerscher, heeft met een eed verzekerd: Zoo waar ik leef, ik wil den dood des zondaars niet, gelijk zijne bekeering — en zoo gij u tot mij wendt met geheel het harte en zegt: „Vader! ik zal U hooren als een heilig volk!" — Dat wij dan Zijnen heerlijken en geroemden wil gehoorzamen, en als smeekelingen van Zijne ontferming en barmhartigheid nedervallen en ons tot Zijne barmhartigheid wenden, afstand doende van ijdele bezorgdheid, twist en dood aanbrengende wangunst. Staren wij op hen, die zijne heerlijke eer volkomen hebben gediend. Nemen wij Henoch — die in gehoorzaamheid regtvaardig bevonden is, — Noach, die geloovig bevonden is, — Abraham, die geloovig bevonden is, omdat hij gehoorzaam was aan de woorden Gods en uit gehoorzaamheid zijn land en zijne maagschap verliet, en omdat hij de beloften hem gegeven geloofde, en het werd hem gerekend tot geregtigheid, — Loth, die om zijne gastvrijheid en godsvrucht uit Sodom gered is, — Rachab, die om haar geloof en gastvrijheid behouden werd, — en bij wie het roode koord kenbaar maakte, dat er door het bloed van den Heer verlossing zijn zal voor allen die gelooven en hopen op God." — Al hebben wij ook in dit gedeelte onzer mededeeling meer geëxcerpeerd dan verhaald, de lezer zou misschien blijven vra-

gen, of die breedsprakigheid der kennisneming waardig was, ware het niet, dat hij reeds had opgemerkt, dat wij onzen Clemens voor het eerst ontmoeten op een terrein, waarop wij de kerkelijke schrijvers van den ouden dag gaarne controleren, dat der dogmatiek. Wij stellen er toch belang in te weten, hoe de geslachten, die op Jezus en zijne Apostelen gevolgd zijn, de groote gedachten, door hen uitgesproken, hebben verstaan en toegepast, welk antwoord zij gaven op de vraag: wat moet ik doen om zalig te worden? En treft ons dan niet het groote verschil, dat er ook in dit opzigt tusschen Clemens en zijne voorgangers, bijv. Paulus, is waar te nemen? Ja, de formulen, de termen, de beelden zelfs, die wij in de Apostolische schriften vinden, komen ook bij hem voor, maar hoe weinig heeft hij er van begrepen, hoe weinig ze in zich opgenomen! De verlossing 1) gaat buiten den mensch om en bestaat hierin, dat God een nieuwen weg tot bekeering opende door het bloed van Zijnen zoon. Het geloof wordt een vertrouwen op woorden gesproken, op beloften gegeven door God, zonder dat er ook in de verte gedoeld wordt op die overgave en toewijding des harten aan Christus, welke bij Paulus volstrekt onmisbaar is tot zaligheid. En godsdienst, het religieuse leven van den mensch — wat is het bij Clemens veel meer dan de Oud-testamentische vreeze des Heeren, deugd, gehoorzaamheid, broederliefde, matigheid, ootmoed, kortom het in het harte dragen niet van den geest, maar van de geboden en regten Gods? Wij zullen er nog meer sporen van vinden, als wij verder hooren op welke wijze hij het gedrag van al die geloovigen en gehoorzamen uit den voortijd ter navolging aanbeveelt. „Laat ons

---

1) λύτρωσις.

dan nederig zijn, geliefden," heet het verder, „afleggende alle trotschheid en allen eigenwaan, en onverstand en toorn, en laat ons doen naar hetgeen geschreven staat. De heilige geest immers zegt: de wijze roeme niet in zijne wijsheid, en de sterke niet in zijne kracht, en de rijke niet in zijn rijkdom, maar wie roemt, roeme in den Heer om Hem te zoeken en regt en geregtigheid te doen! Laat ons vooral denken aan de woorden van den Heer Jezus, die hij gesproken heeft, bescheidenheid en langmoedigheid leerende. — Het is dus regtvaardig en godvruchtig, mannenbroeders, dat wij liever aan God gehoorzaam zijn, dan dat wij hen volgen, die in trotschheid en oproerigheid aanvoerders zijn van de afschuwelijke wangunst. Want geene kleine schade, maar groot gevaar zullen wij lijden, indien wij ons zelven wagen en overgeven aan den wil van menschen, die tot twisten en oproerigheden aanzetten, om ons van pligt en betamelijkheid af te brengen. — Laat ons dan hen aanhangen, die met vroomheid vrede zoeken, niet hen die huichelen, dat zij vrede willen. — Want Christus is der nederigen van zin, niet dergenen, die zich boven zijne kudde verheffen. De staf van Gods majesteit, onze Heer Christus Jezus, is niet gekomen met pralende trotschheid en aanmatiging, al kon hij dat ook, maar nederig van hart, zoo als de heilige geest van hem gesproken had (Jes. LIII: 1 vlgd.). — Ziet dan, geliefde mannen, hoedanig het voorbeeld is u gegeven. Want indien de Heer zoo nederig van zin was, wat zullen wij dan doen, die door hem onder het juk zijner genade gekomen zijn. Laat ons ook hen navolgen, die in geiten- en schapenvachten rondgingen, de komst van Christus verkondigende, wij bedoelen Elia en Elisa en Ezechiël, de profeten, en hen, die om hunne nederigheid eene goede getuigenis hebben ontvangen, Abraham, Job, Mozes,

David." Waartoe deze opwekking tot nederigheid dienen moet, behoeft naauwelijks gezegd te worden. Had de schrijver zijn vermanend betoog aangevangen met de gevolgen van wangunst en ijverzucht in het licht te stellen, had hij daarop in het breede de noodzakelijkheid en den zegen der bekeering aangewezen, om eindelijk den strijd tegen hoogmoed te voeren, het was alles ter voorbereiding van het groote woord: hebt vrede en weest eensgezind, ter aanprijzing van orde en rust in de gemeente, van onderwerping aan de kerkelijke overheid. „De nederigheid en gehoorzame onderwerping van hen," gaat hij voort, „die zulk eene goede getuigenis hebben ontvangen, hebben niet alleen ons, maar ook de geslachten vóór ons beter gemaakt, hen namelijk, die Zijne 1) woorden in vreeze en in waarheid hebben aangenomen. Daar wij dan aan vele groote en beroemde daden hebben deel gekregen 2), zoo laat ons loopen naar het doel des vredes, dat ons van den beginne overgeleverd is, en laat ons zien op den Vader en Schepper der geheele wereld, en laat ons Zijne heerlijke en uitstekende gaven des vredes en Zijne weldadigheden in de hoogste eere houden. Laat ons Hem in de gedachte beschouwen en met de oogen des geestes zien op Zijnen langmoedigen raad. Laat ons bedenken, hoe Hij voor geheel Zijne schepping een zoodanige is, die niet tot toorn komt. De hemelen, door Zijn bestier bewogen wordende, zijn Hem in vrede onderdanig. Dag en nacht volbrengen den loop, die voor hen is beschikt, zonder elkander in eenig opzigt te hinderen. Zon en maan en de reien der sterren wentelen naar Zijn bevel in eensgezindheid zonder eenige afwijking de voorgeschrevene loopbanen af. De zwangere schoot der aarde brengt naar Zijnen wil te harer tijd het overvloedige

1) Gods.

2) Nl. door ze uit de Schrift te leeren kennen.

voedsel voort voor menschen en dieren en voor alle levende schepselen, die haar bewonen, zonder dat zij wijfelt of iets verandert van hetgeen door Hem bepaald is. De ondoorgrondelijke afgronden en de onverklaarbare inrigting der diepte wordt door de zelfde wetten beheerscht. De inhoud der onmetelijke zee, naar Zijne verordening zamengebragt in hare verzamelplaatsen, overschrijdt de haar gestelde grenzen niet, maar doet gelijk Hij haar geboden heeft. Want Hij heeft gezegd: tot zoo ver zult gij komen en uwe golven zullen tot u terugkeeren. De voor den mensch ontoegankelijke oceaan, en de werelden achter dezen 1), worden door dezelfde verordeningen van den Heer geregeerd. De lente-, zomer-, herfst- en wintertijden volgen elkander in vrede op. De vaste windposten volbrengen ieder op zijn' tijd zonder belemmering hunne dienst. Ook de eeuwige bronnen, voor verlustiging en gezondheid gemaakt, bieden zonder nalatigheid hare, der menschen leven voedende, borsten aan. En de geringste dieren vereenigen zich in vrede en eensgezindheid. Dit alles heeft de groote werkmeester en heer van het heelal bevolen in vrede en eendragt te zijn, weldoende aan allen, alleroververvloedigst vooral aan ons, die tot Zijne barmhartigheden toevlugt genomen hebben door onzen Heer Jezus Christus, wien de heerlijkheid is en de majesteit tot in der eeuwen eeuwigheid. Amen. Ziet toe, geliefden, dat Zijne vele weldadigheden ons allen niet tot een oordeel zijn, [wat zij zouden zijn] indien wij niet Zijner waardig levende, met eendragt deden wat betamelijk en welbehagelijk is voor Zijn aangezigt. Laat ons bedenken, hoe nabij Hij is en dat niets, noch van onze overdenkingen, noch van de gesprekken, die wij houden, voor Hem verbor-

1) Over de cosmographie dier tijden zie men Hilgenfeld, a. w. S. 63, en het daar geciteerde werk van von Humboldt.

gen blijft. Billijk dus is het, dat wij in geen ding van Zijnen wil afwijken. Wij moeten liever aanstoot geven aan onzinnige en onverstandige en trotsche en met hunne woorden pralende menschen, dan aan God. Dat wij ontzag hebben voor onzen Heer Jezus Christus, wiens bloed voor ons gegeven is, onze overheden achten, onze presbyters eeren, onze jongelingen opbrengen in de vreeze des Heeren, onze vrouwen tot het goede leiden! Dat zij beminnenswaardige, reine zeden toonen, onvermengde zachtheid van wil bewijzen, de gematigdheid harer tong in haar spreken openbaren, hare liefde niet naar voorkeur, maar gelijkelijk aan allen betoonen, die God met heiligheid vreezen. Uwe kinderen moeten deel krijgen aan de opvoeding in Christus, leeren wat nederigheid van hart bij God geldt, wat kuische liefde bij God vermag, hoe de vreeze voor Hem schoon en groot is en allen behoudt, die daarin met een zuiver gemoed heilig leven. Want Hij is een onderzoeker van de gedachten en gezindheden, Hij wiens adem in ons is, dien Hij zal wegnemen als Hij wil. Dit alles bevestigt het geloof in Christus, want hij zelf spreekt ons door den H. geest aldus aan," — volgt eene aanhaling van Ps. XXXIV : 12—18 en van Ps. XXXII : 10. Het laatste bijbelwoord: „De goddelooze heeft vele smarten, maar die op den Heer vertrouwt, dien zal de goedertierenheid omringen!" vormt de brug waarover de reeks der vermaningen verder kan gaan, om met nieuwe en daaronder zeer opmerkelijke gronden te worden aangedrongen. „De vader, die in alle dingen barmhartig en weldadig is, heeft hart 1) voor die Hem vreezen, en schenkt Zijne genadegaven met mildheid en vriendelijkheid aan hen, die Hem naderen met een eenvoudig ge-

1) σπλάγχνα enz. ingewanden.

moed. Daarom laat ons niet dubbelhartig zijn, en laat onze ziel zich niet verheffen op Zijne uitnemende en heerlijke gaven. Verre zij van ons die Schrift, waar hij zegt: rampzalig de dubbelhartigen en twijfelmoedigen, die zeggen: dit hebben wij getoond in den tijd onzer vaderen, en zie, wij zijn oud geworden en niets van deze dingen is ons overkomen. O, dwazen, vergelijkt u zelven met een boom, den wijnstok bijv. Eerst verliest hij zijne bladeren, dan krijgt hij knoppen en vervolgens bladeren, verder bloesem en na dat alles eerst zure en dan eindelijk rijpe druiven. Gij ziet, dat de vrucht van den boom in weinig tijds tot rijpheid komt. In waarheid, spoedig en plotseling zal Zijn raad volbragt worden, daar ook de Schrift mede getuigt, dat Hij spoedig komen en niet toeven zal, en plotseling zal de Heer in Zijn tempel komen, en de Heilige, dien gij verwacht." — Te vergeefs zoekt men in onze bijbelboeken het schriftwoord, waarvan Clemens zeide: „Laat het verre blijven!" Zoo iets gebeurt meer, niet alleen in zijn brief, maar ook wel in de boeken des N. Testaments, en moet hieruit verklaard worden, dat de verzameling van zoogenaamde heilige schriften, in de eerste tijden der kerk, volstrekt geen afgesloten geheel was, maar gewijzigd en uitgebreid en ingekort plagt te worden, naar de bijzondere inzigten zoo niet van elken geloovige, dan toch van elke gemeente of landstreek. Wisten wij uit welke bron het bedoelde citaat van Clemens ontleend is, wij zouden welligt ook weten tot hoe ver het zich uitstrekt en daardoor veel licht ontvangen ter verklaring van dit gedeelte van zijn' brief. Sommigen toch houden het beeld van den wijnstok voor een antwoord door Clemens aan zijne zorgelooze lezers gegeven, anderen laten het schriftwoord doorloopen tot op de verzekering: „In waarheid spoedig en onverwacht zal Zijn raad vervuld wor-

den, daar ook de Schrift medegetuigt, Hij zal spoedig komen en niet toeven" enz. Maar wie zou spoedig komen, wie is „de Heilige, dien gij verwacht"? Duidelijk uitgedrukt is het niet, maar ons komt voor, dat wij hebben te denken aan den Messias en zijn wereldgerigt. Immers wat volgt er verder in den brief? Eene verdediging van de opstanding der dooden, en dat wel met argumenten zoo eigenaardig, dat wij ze in hun geheel moeten mededeelen. „Bedenken wij, geliefden, hoe de Heer ons aanhoudend de opstanding, die er wezen zal, aantoont, tot welker eersteling Hij den Heer Jezus Christus gemaakt heeft, hem opwekkende uit de dooden. Zien wij, geliefden, de opstanding, die [overal] te harer tijd plaats heeft. Dag en nacht toonen ons opstanding; de nacht gaat te rust en de dag staat op, de dag gaat heen en de nacht komt aan. Laat ons zien op de vruchten. Het zaaijen — hoe geschiedt het? De zaaijer is uitgegaan en heeft [het zaad] in de aarde geworpen, en dit uitgestrooide zaad, dat naakt en dor in den grond geworpen is, vergaat. Daarna wekt de mogendheid van des Heeren voorzienigheid het uit de ontbinding op en uit één [zaadkorrel] ontstaan er meerdere, die vrucht voortbrengen. Laat ons zien op het vreemde teeken, dat in de oostersche streken, te weten in die van Arabië, gebeurt. Er is namelijk een vogel, die Phoenix bijgenaamd wordt. Deze, een eengeboren zijnde, leeft vijf honderd jaren, en als hij tot de ontbinding van het sterven gekomen is, maakt hij zich een nest van wierook en myrrhe en de overige welriekende kruiden, waarin hij, als zijn tijd vervuld is, zich verbergt en sterft. En als zijn vleesch verrot is, wordt er een worm geboren, die zich met de sappen van het gestorven dier voedt en vleugels krijgt. Als hij vervolgens volwassen geworden is, neemt hij dat nest, waarin de beenderen van zijn voorganger zijn, op,

en vervoert deze van Arabië naar Egypte, en wel naar de stad, die Heliopolis heet. En aangevlogen bij dag, terwijl allen het zien, legt hij die [beenderen] op het zonnenaltaar neêr, en trekt zoo weêr terug. De priesters raadplegen dan de aanteekeningen der tijden en bevinden, dat hij na volle vijfhonderd jaren gekomen is. Zullen wij het dan groot en verwonderlijk achten, indien de Schepper van alle dingen opstanding te weeg brengen zal aan hen, die Hem altijd hebben gediend in het vertrouwen van een goed geloof, daar Hij zelfs door een' vogel de heerlijkheid Zijner beloften toont?" Of de Corinthiërs, voor wier bewustheid het leerstuk der opstanding zeer onaannemelijk schijnt geweest te zijn, door de redenering van Clemens overtuigd konden worden, zouden wij betwijfelen, hoewel het merkwaardig blijft, dat een geschrift, waarin zulke argumenten voorkomen, bij hen langen tijd, eeuwen zelfs, groote onderscheiding kon genieten. Dan hoe dit zij, Clemens bouwt op den gelegden grondslag voort. „Zulk eene hoop, als die der opstanding, moest de zielen verbinden aan Hem, die in Zijne beloften getrouw, in Zijne oordeelen regtvaardig is, die den leugen verboden heeft en daarom des te eer zelf niet liegen zal, want geen ding is bij God onmogelijk, behalve de leugen. Daarom moet het geloof aan Hem in ons verlevendigd worden, en moeten wij bedenken, dat alle dingen aan Hem onderworpen zijn. De overtuiging, dat alles door Hem gehoord en gezien wordt, moet maken dat wij Hem vreezen, en de onreine begeerten naar booze werken verzaken, opdat wij door Zijne barmhartigheid beschermd mogen worden tegen het toekomende oordeel. Want waarheen kan iemand onzer vlugten voor Zijne sterke hand, en welke wereld zal een mensch opnemen die zich van Hem afwendt? Laat ons dan tot Hem naderen in heiligheid van hart, reine en onbesmette handen tot

Hem opheffende, en beminnende den weldadigen en barmhartigen Vader, die ons zich tot een deel der verkiezing 1) heeft gemaakt. Want er staat geschreven: „Toen de Allerhoogste de volken verdeelde, toen Hij Adams kinderen van elkander scheidde, heeft Hij de landpalen der volken gesteld naar het getal der engelen Gods. En het volk van Jacob werd een deel des Heeren, en Israël het snoer Zijner erfenis." En op eene andere plaats zegt Hij: „Zie, de Heer neemt zich zelven een volk uit het midden der volken, gelijk een mensch de eerstelingen van zijnen dorschvloer neemt, en uit dit Zijn volk zal het allerheiligste voortkomen." Daar wij dan een deel van den Heilige zijn, zoo laat ons alle dingen der heiligmaking doen, ons met eendragt bekleeden, nederig en matig zijn, ver van alle achterklap en kwaadspreking, geregtvaardigd wordende door werken en niet door woorden. Onze lof zij in God en niet uit ons zelven; want wie zich zelven prijzen, haat God. Het getuigenis eener goede daad worde ons door anderen gegeven, gelijk het aan onze regtvaardige vaderen gegeven is! Moeten de Christenen alzoo als volk van God den zegen van God zoeken, den weg om hem te vinden wijst reeds de geschiedenis der oudheid aan. Werd Abraham niet geregtvaardigd, omdat hij door geloof waarheid en geregtigheid gedaan had? Izaäk liet, vol vertrouwen en de toekomst kennende, zich gaarne ten offer brengen. Jacob trok in nederigheid om zijn' broeder uit het land en diende bij Laban, en de twaalfvoudige schepter Israëls werd hem gegeven. Deze allen dan werden verheerlijkt en groot gemaakt niet door zich zelven of door hunne werken, of door de regtvaardige daden die zij deden, maar door Zijn' wil. En ook wij derhalve,

1) μέρος ἐκλογῆς.

door Zijn' wil in Christus geroepen, worden niet door ons zelven geregtvaardigd, noch door onze wijsheid of ons verstand en onze godsvrucht en de werken, welke wij verrigt hebben in heiligheid des harten, maar door het geloof, waardoor God allen van den beginne af geregtvaardigd heeft." — Gelijk wij reeds hebben opgemerkt, Clemens bedient zich van de formulen, die in de brieven van Paulus voorkomen, maar zullen wij daarom zeggen, dat hij een Paulinisch Christen is geweest? Sporen van de allerminste vijandschap tegen den Heiden-Apostel hebben wij tot hiertoe niet ontdekt; integendeel hoorden wij hem reeds den naam van Paulus met eerbied noemen, en later wordt zelfs zijn brief, aan de Corinthiërs in vroegeren tijd gerigt, geprezen en aanbevolen. Maar het diepzinnige systeem van den Heiden-Apostel? Ik geloof niet dat de meerendeels praktische inhoud van onzen brief de eenige oorzaak is, dat wij er zoo weinig duidelijke sporen van ontdekken; ik meen veeleer te mogen beweren, dat onze Clemens niet was doorgedrongen tot de diepte der gedachten van Paulus, en zich ook daardoor zoo weinig aangetrokken voelde tot zijn' brief aan de Romeinen, dat het nog zeer twijfelachtig is, of wij in zijn geschrift ook maar één overtuigend en onweêrlegbaar bewijs vinden, dat hij dezen brief heeft gekend of gebruikt. Het is zoo, hij ijvert voor de waarheid, dat de mensch geregtvaardigd wordt uit geloof, niet uit zijne werken, maar zijn niet de voorbeelden voor en na tot bewijs aangehaald van dien aard, dat wij te eener zijde aanmerken, „dan toch wel door de werken," te anderer zijde ons gewezen zien op een geloof, zoo als dat bijv. gedefinieerd wordt door den schrijver aan de Hebreën? Maar oordeel zelf of een beslist Paulinisch-Christen op het laatst meêgedeelde deze woorden zou hebben laten volgen:

„Wat zullen wij dan, broeders? Zullen wij ophouden met het goede te doen, en de deugd nalaten? Zoo iets late de Heer niet geschieden! [Neen] dat wij ons beijveren met inspanning en wakkerheid, elk goed werk tot stand te brengen! Want de Heer en werkmeester van het heelal verheugt zich ook zelf in Zijne werken. Want door Zijne uitnemend groote kracht heeft Hij den hemel bevestigd, en hem toegerust door Zijne onbevattelijke wijsheid; de aarde heeft Hij gescheiden van het haar omringende water en bevestigd op de vaste grondslagen van Zijn' eigen wil; en de dieren, die daar op zijn, heeft Hij door Zijn wil bevolen te zijn, en ook de zee en de dieren, die daarin zijn, heeft Hij, na ze gemaakt te hebben, ingesloten in Zijne magt. Boven dit alles heeft Hij het uitstekendste en naar den geest allergrootste wezen, den mensch, met Zijne heilige en onbevlekte handen gemaakt tot een afdruksel van Zijn eigen beeld. — Dit alles dan volbragt hebbende, heeft Hij het geprezen en gezegend. — Merkén wij op, dat ook alle regtvaardigen met goede werken gesierd geweest zijn, en derhalve heeft ook de Heer zich zelven met goede werken gesierd en is verblijd geweest. Daar wij dan dit voorbeeld hebben, zoo laat ons zonder vertraging tot [het volbrengen van] Zijn' wil komen; laat ons uit geheel onze kracht het werk der geregtigheid doen. De goede werkman ontvangt met vrijmoedigheid het brood voor zijn werk, maar de trage en nalatige durft zijn' meester niet in de oogen zien. Wij moeten dus volijverig zijn om het goede te doen, want alles is uit Hem!"

Clemens heeft het gebied der bespiegeling weder verlaten en zet zijn vermanend onderwijs voort. Heeft hij de noodzakelijkheid der goede werken betoogd tegenover hen, die haar zouden willen ontkennen op grond zijner eigene stelling,

dat de mensch geregtvaardigd wordt uit geloof, niet uit zijne werken, nog heeft hij iets om zijne lezers tot goede werken te dringen, nl. hun loon bij God. „Laat ons zien, hoe de groote menigte der engelen, die [voor Zijn aangezigt] staan, Zijnen wil dienen en volbrengen. Want de schrift zegt: tien duizend maal tien duizenden stonden voor hem, en duizend maal duizenden dienden hem, en riepen: heilig, heilig, heilig is de Heer. — Laat dan ook ons, in eendragt te zamen gekomen, met ons geweten, als uit éénen mond, voortdurend tot hem roepen, opdat wij deel krijgen aan Zijne heerlijkheid en groote beloften. — Hoe heerlijk en bewonderenswaardig, geliefden, zijn de gaven Gods. Een leven in onsterfelijkheid, heerlijkheid in geregtigheid, waarheid in vrijmoedigheid, geloofsvertrouwen, onthouding en heiligmaking! Maar dat alles valt in het bereik van ons verstand. Wat is het dan dat bereid is voor hen, die op Hem wachten. De heilige Schepper en Vader der eeuwen alleen kent daarvan de grootheid en hoedanigheid. Wij dan moeten strijden, opdat wij gevonden worden onder hen die op Hem wachten en deel krijgen aan de beloofde gaven. En hoe zal dat geschieden, geliefden? Indien de kennis van ons geloof in God vast is, indien wij jagen naar hetgeen Hem welbehagelijk en welgevallig is, indien wij volbrengen wat tot Zijnen onberispelijken raad in betrekking staat en den weg der waarheid volgen, van ons werpende alle ongeregtigheid en onwettigheid, hebzucht, twistingen, boosheid en bedrog, achterklap en kwaadspreking, haat jegens God, hoogmoed en trotschheid, ijdelen roem en ongeregtigheid. Want die deze dingen doen, zijn bij God gehaat, en niet alleen die deze dingen doen, maar ook die met de zoodanigen overeenstemmen. Dit is de weg, op welken wij ons heil vinden, Jezus Christus den hoogepries-

ter onzer offeranden, den beschermer en helper onzer zwakheid. Door hem zien wij tot in de hoogte der hemelen, door hem aanschouwen wij als in een' spiegel zijn onbevlekt en verheven aangezigt, door hem zijn ons de oogen des harten geopend, door hem ontluikt onze onverstandige en verduisterde zin tot zijn wonderbaar licht, door hem heeft de Heer gewild dat wij de onsterfelijke kennis zouden smaken. — Want Hij heeft tot hem gezegd: zit aan mijne regterhand, totdat ik uwe vijanden tot eene voetbank uwer voeten zal gesteld hebben. Wie zijn dan de vijanden? De slechten en die zich tegen den wil Gods verzetten."

Wat wij tot hiertoe hebben medegedeeld bevat den zakelijken en dikwijls ook wonderlijken inhoud van het grootste deel van den brief van Clemens Romanus aan de Corinthiërs. Toch is het alles niet veel meer dan inleiding tot het bepaalde punt, waartoe hij eigenlijk komen wilde, de oneenigheid in genoemde gemeente. Waren de gemoederen daar misschien zóó verbitterd en de hoofden zóó verhit, dat de briefschrijver niet eerder tot zijn eigenlijk onderwerp kon overgaan, voordat hij zijne lezers door meer algemeene beschouwingen had trachten te calmeren? Of meende hij dat zijn betoog noodzakelijk van het algemeene tot het bijzondere moest overgaan, en geregeld en geleidelijk afloopen? Onvoorbereid is het zeker niet geschied, dat hij eene zoo krachtige lofrede houdt op den Christus, aan wien wij geen deel hebben, zoo wij niet wandelen naar den wil Gods. De Vader heeft den Zoon verheven tot koning van het Godsrijk: hem dus moet de Christen erkennen als zijn hoofd en daarbij — wat het grootste punt is, waarop alles in onzen brief aankomt — zich onderwerpen aan de kerkelijke overheid, opdat

alle dingen in de gemeente met orde geschieden. Reeds bij de inrigting der oude bedeeling heeft God zich leeren kennen als een' God van orde, en ook van Hem is de instelling van opzieners in de Christelijke gemeente middelijk voortgekomen, zoodat zij, die zich tegen deze instelling verzetten of opstaan tegen de wettige vertegenwoordigers en handhavers der orde, schuldig zijn voor God. Maar laat ons de eigen woorden van Clemens hooren! Zij zijn merkwaardig in meer dan één opzigt. Niet alleen verhelderen zij onzen blik op den kerkelijken toestand der eerste eeuw; zij regtvaardigen den lof, door velen aan zijn geschrift toegekend, en verklaren de onderscheiding, waarmede het door de oude kerk bejegend is. „Laat ons dan," zegt Clemens, met eene zeer gewone beeldspraak, „laat ons dan, broeders, met alle krachtsinspanning dienst doen onder zijne onberispelijke bevelen! Laat ons zien op hen, die onder onze aanvoerders dienen, hoe ordelijk, hoe gehoorzaam, hoe onderworpen volbrengen zij de bevelen! Niet allen zijn aanvoerders of bevelhebbers over duizend, honderd of vijftig man; maar ieder volbrengt in zijn' eigen rang, wat door de koningen en aanvoerders bevolen wordt. De grooten kunnen niet zonder de kleinen en de kleinen niet zonder de grooten; allen zijn met elkander verbonden en vermengd, en dat brengt rust aan. Nemen wij ons ligchaam. Het hoofd is niets zonder de voeten, gelijk evenzeer de voeten niets zonder het hoofd; de kleinste deelen van ons ligchaam zijn nuttig en noodig voor het geheel. Maar alle werken zamen en betoonen ééne ondergeschiktheid tot het behoud van het geheele ligchaam. Dat dan ons geheele ligchaam in Christus Jezus behouden worde, en ieder zich aan zijne naasten onderwerpe, naar de gave der genade Gods, die hij ontvangen heeft! De sterke zie niet uit de hoogte op den zwakke neêr en de

zwakke bewijze den sterken achting; de rijke steune den arme en de arme prijze God, dat Hij aan hem gegeven heeft, door wien zijne nooddruft vervuld kon worden! De wijze toone zijne wijsheid niet in woorden, maar in goede werken; de nederige prijze zich zelven niet, maar late dit door anderen geschieden! Wie zijn ligchaam heilig houdt 1), ... 2) en prale niet, wetende dat het een ander is, die hem [de gave der] onthouding heeft geschonken! Laat ons bedenken, broeders, uit welke stof wij ontstaan zijn, hoe en hoedanig wij in de wereld zijn gekomen, als uit graf en duisternis! Onze Schepper en maker heeft ons in Zijne wereld gebragt, nadat Hij Zijne weldaden had gereed gemaakt, [reeds] voordat wij geboren waren. Daar wij dan dit alles van Hem hebben, zijn wij schuldig Hem in alles te danken. [Slechts] dwazen en onverstandigen, en waanzinnigen en onkundigen bespotten en honen ons [om deze dingen], daar zij zich op hunne overleggingen willen verheffen. Want wat vermag de sterveling, of welke magt heeft de aardbewoner? Gij kunt er van lezen bij Job IV : 16 vlg. enz. Daar dit alles ons dan duidelijk is en ons een blik in de diepte der goddelijke kennis gegund werd, moeten wij alles met orde doen, wat de Heer bevolen heeft op vastgestelde tijden te volbrengen 3). Hij heeft be-

---

1) Wie zich zelven de onthouding der vrijwillige kuischheid heeft opgelegd.

2) Er is hier een woord in het H. S. uitgevallen. Er zal moeten worden aangevuld: zwijge, roeme niet, of iets dergelijks.

3) Bedoelt Clemens hiermede, dat de gemeente-instellingen, bijv. bij de openbare godsvereering, even onmiddelijk van God verordend en voorgeschreven zijn, als die der wet van Israël? Het valt niet te ontkennen dat zijne woorden tot deze opvatting dwingen, en daarom heeft Tideman (a. w. bl. 215) eene verandering in de interpunctie voorgeslagen, zoodat men zou moeten lezen: wij moeten alles in orde doen. Hoe

volen [namelijk in het O. Testament] dat er offeranden en priesterlijke handelingen 1) zouden volbragt worden, en dat zij niet zonder wet of regel, maar op vastgestelde tijden en uren zouden geschieden. En waar en door wien Hij wil, dat zij volbragt worden, heeft Hij zelf door Zijnen hoog heerlijken raad bepaald, opdat alle dingen daarnaar zouden geschieden. Wie dan hunne offers op de voorgeschreven tijden verrigten, zijn welgelukzalig en Hem welbehagelijk: want de inzettingen des Heeren volgende, zondigen zij niet. Want aan den hoogepriester zijn bijzondere verrigtingen opgedragen en aan de priesters is een bijzondere dienst voorgeschreven en op de Levieten rusten bijzondere bedieningen; de mensch uit het volk 2) is gebonden aan de voorschriften van het volk 3). Ieder van ons, broeders, danke God in zijnen eigenen stand, met een goed geweten, in heiligheid zich beperkende binnen den vastgestelden regel zijner bediening! Niet overal, broeders, worden offers gebragt, maar alleen te Jeruzalem en ook daar niet aan iedere plaats, maar voor in den tempel bij het altaar, als het offer eerst door den hoogepriester en de bovengenoemde bestuurders der godsdienstige handelingen onderzocht is. Die dus iets doen in strijd met hetgeen Zijn wil

---

groote zaken heeft de Heer geboden, naar vastgestelde tijden te volbrengen! Maar is het zoo onwaarschijnlijk dat Clemens, die zoo veel kerkelijke toestanden van zijn' tijd aan de schriften ontleend acht, of liever door God verordend, — tot zelfs den naam der bediening van opzieners en armverzorgers toe — ook spreekt van dingen, die de Heer bevolen heeft (in de Christelijke gemeente) op vastgestelde tijden te volbrengen?

1) λειτούργιαι. 2) Leek.

3) Dat onze schrijver hier alleen gedenkt, wat bij Israël plaats vond, maar geenszins geacht moet worden te spreken van toestanden in de Christelijke gemeente van zijn tijd, blijkt uit het vervolg, waar hij van de offeranden zegt: niet overal worden offers gebragt, maar alleen te Jeruzalem.

voor betamelijk houdt, hebben den dood tot hunne straf. Ziet, broeders, naarmate wij met meerdere kennis zijn verwaardigd, naar die mate staan wij ook bloot aan grooter gevaar. De Apostelen hebben ons het evangelie verkondigd, op last van Jezus Christus, den Heer; Jezus Christus op last van God. Christus was dus door God, en de Apostelen door Christus uitgezonden; beiden zijn bij gevolg in goede orde gekozen door den wil Gods. Krachtens het door Hem gegeven bevel, trokken de Apostelen, volkomen overtuigd door de opstanding van onzen Heer Jezus Christus, en in hun geloof bevestigd door het woord Gods, vol van den Heiligen Geest uit, aankondigende dat het Godsrijk komen zou. En als zij op het land en in de steden predikten, stelden zij de eerstelingen [hunne bekeerden], na hen door den geest onderzocht te hebben, tot opzieners en diakens der aanstaande geloovigen aan. En dit was niet iets nieuws, want reeds langen tijd was ten aanzien van de opzieners en diakens geschreven, nl. Jesaia LX : 17 1). En wat wonder dat zij, aan wie God in Christus zulk een werk had toevertrouwd, de genoemden instelden, daar ook Mozes alles wat hem bevolen was in de H. Schriften openbaar gemaakt heeft? — Want toen de stammen verdeeld waren omtrent de vraag, wie hunner met den doorluchten naam van het priesterschap zou gesierd worden, beval hij aan de twaalf stamhoofden hem 12 staven te brengen, en

---

1) T. a. p. staat volgens den LXX: *καὶδώσω τοὺς ἄρχοντάς σου ἐν εἰρήνῃ, καὶ τοὺς ἐπισκόπους σου ἐν δικαιοσύνῃ.* Clemens citeert, als stond er: *καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει.* Hilgenf. zegt teregt, dat hij: „selbst die Namen der beiden Christlichen Gemeinde ämbten in die Schriftstelle hineinträgt.” *τὰ δῶρα*, de eucharistie, of het gebed, de geestelijke offeranden der gemeente.

op elk daarvan den naam van één' stam te schrijven. En hij bond ze te zamen en verzegelde ze met de ringen der stamhoofden 1) en legde ze in de tent der getuigenis weg op de tafel Gods. En hij sloot de deur en verzegelde den sleutel, gelijk hij de staven gedaan had en zeide: mannen broeders! den stam, wiens staf bloesems heeft voortgebragt, dien heeft God uitverkoren om Hem tot priester te zijn. En de staf van Aaron had niet enkel bloesem maar ook vrucht voortgebragt. Wat dunkt u, geliefden, heeft Mozes niet vooruit geweten, dat dit gebeuren zou? Hij wist het heel goed, maar hij heeft zoo gedaan, opdat er geen oproer onder Israël komen zou, tot verheerlijking van den naam Gods. Ook onze Apostelen wisten door onzen Heer Jezus Christus, dat er twist zou zijn over de waardigheid van het opzienersambt. Daarom dan hebben zij, eene volkomen voorkennis bezittende, de genoemde [opzieners en diakenen] aangesteld en er later de bepaling bij gemaakt dat, als deze gestorven waren, andere geachte mannen hunne bediening zouden ontvangen. Deze dan, die door hen zijn aangesteld, of [hunne opvolgers] die later zijn aangesteld door andere geëerde mannen, onder goedkeuring der geheele gemeente, en die de kudde van Christus onberispelijk gediend hebben in nederigheid, en van allen gedurende langen tijd eene goede getuigenis hebben ontvangen — deze dan uit hunne bediening te ontzetten, achten wij niet regtmatig. Want het zal geene geringe zonde zijn, als wij hen, die de gaven onberispelijk en heilig hebben aangeboden, uit het opzienersambt zetten. Gelukzalig de presbyters, die gestorven zijn, voor dat hun zoo iets gebeuren kon! Wij zien namelijk, dat gij eenige brave lieden uit hunne bediening

1) Het bijbelsch verhaal wordt door Clemens uitgebreid.

gezet hebt, die zij onberispelijk waarnamen!" Met deze laatste woorden gaat Clemens tot de geschillen in de Corinthische gemeente over. Maar, hoe omslagtig en breedsprakig hij overigens in zijne mededeeling is, wat hij van die geschillen zegt, laat ons voor een goed deel in het onzekere, omtrent de bron, waaruit zij zijn voortgekomen. Hij spreekt telkens van hoogmoed en zelfverheffing, roept meer dan eens de vrouwen tot de orde, rigt zich met nadruk tot de jongelieden, en spreekt van enkele twee of drie, die de gemeente in rep en roer hebben gebragt. Duidelijk is het, dat er eene beweging en wel eene zeer geduchte beweging is ontstaan tegen de mannen, die met het opzienersambt bekleed waren, maar op welke gronden de tegenpartij hun gezag heeft bestreden, wordt niet gemeld. Het is Clemens genoeg, dat zij de eenmaal ingestelde orde en den vrede der gemeente verstoord hebben, en dat wekt zijne verontwaardiging en droefheid op. Wat had men te oordeelen van hen, die zich aan deze dingen hadden schuldig gemaakt? De schrift, waarin niets onregtvaardigs of verkeerds voorkomt, maar die de ware uitspraken van den Heiligen Geest bevat, zou het beslissen. Meermalen werden regtvaardigen vervolgd, maar altijd door onregtvaardigen, zoo als duidelijk te leeren is uit het voorbeeld van Daniël en anderen, die hun lijden met vertrouwen gedragen en eer en heerlijkheid verkregen hebben. Aan zulke voorbeelden moesten zij zich houden. Waarom was er onder hen twist en hartstogt en tweedragt en scheuring en oorlog? Hebben wij niet allen één' God en één' Christus? „Waarom trekken en scheuren wij de leden van Christus van elkaâr en staan wij op tegen ons eigen ligchaam en zijn wij tot zulk eene mate van waanzin gekomen, dat wij vergeten, dat wij elkanders leden zijn?" Heeft Jezus niet gewaarschuwd tegen hen, die

ergernis geven en hun met zware straf bedreigd? Hunne scheuring had velen in verwarring gebragt en velen tot twijfel en tot wankelmoedigheid bewogen, geheel de Romeinsche gemeente droefheid veroorzaakt, en nog duurde zij voort. Zij moesten maar eens ter hand nemen den brief van Paulus en nalezen, wat hij hun door den Heiligen Geest geschreven had van zich zelven en van Cephas en van Apollos, omdat zij zich ook toen met partijschappen ophielden. Maar die partijschappen hadden hun minder zonde aangebragt, want zij kozen de zijde van Apostelen, die eene goede getuigenis hadden, en van een' man bij hen geacht. Maar wie hadden hen nu in verwarring gebragt, en den eerbiedwaardigen naam hunner broederliefde klein gemaakt? Schandelijk, zeer schandelijk was het te moeten hooren, dat de zeer vaste en oude gemeente van Corinthe door een of twee lieden tot oproer tegen hare presbyters was gebragt. En het gerucht was niet alleen tot de gemeente van Rome gekomen, maar ook tot de Heidenen, zoodat de naam des Heeren om hun onverstand gesmaad en zij zelven in gevaar gebragt werden. Dit moest ten spoedigste anders worden. „Laat ons den Heer smeekend te voet vallen, opdat Hij barmhartigheid hebbe en zich met ons verzoene, en ons tot de broederliefde terug brenge! Want dit is de poort der geregtigheid, ten leven geopend; de poort van Christus, waardoor men tot zaligheid ingaat. Zij iemand geloovig, in staat kennis voor te dragen, wijs in onderscheiding der redenen [in godsdienstige geestdrift uitgesproken], rein in zijne werken, hij móet des te nederiger zijn, naarmate hij grooter meent te wezen, en het nut van allen, niet van zich zelven zoeken." Wie in Christus lief heeft, moet de geboden van Christus bewaren. Wie kan den band der liefde Gods verklaren, wie zijne heerlijke schoonheid naar behooren verkondigen? De

hoogte, waartoe de liefde opheft, is onuitsprekelijk. De liefde hecht ons aan God; de liefde bedekt veelheid van zonden; de liefde verdraagt alles, duldt alles; in de liefde is geene laagheid en geene grootschheid; de liefde heeft geene scheuring, is niet oproerig, doet alles in eendragt; in de liefde zijn al de uitverkorenen Gods volmaakt geworden; zonder liefde is niets Gode welbehagelijk. In liefde heeft de Heer ons aangenomen; door de liefde, die hij voor ons had, heeft onze Heer Jezus Christus zijn bloed voor ons gegeven naar den wil Gods, en zijn vleesch voor ons vleesch en zijne ziel voor onze zielen. Gij ziet hoe groot en hoe bewonderenswaardig de liefde is, en dat hare volmaaktheid zich niet laat verklaren. Wie is bekwaam in haar gevonden te worden, behalve zij, die God er toe verwaardigd heeft? Laat ons dan bidden en smeeken om zijne barmhartigheid, dat wij in de liefde mogen leven, zonder eenige partijschap, onberispelijk! Alle geslachten van Adam tot nu zijn voorbijgegaan, maar die in de liefde volmaakt zijn, nemen naar Gods genade de plaats der godvruchtigen in, die bij de verschijning van het rijk van Christus openbaar worden. Welgelukzalig wij, indien wij de geboden Gods volbrengen in de eendragt der liefde, om door liefde vergeving van zonden te vinden! Daarom moeten wij vergeving vragen voor hetgeen wij misdreven hebben, en zij, die aan het hoofd der beweging stonden, moeten het gemeenschappelijke onzer hoop bedenken. Want wie in vreeze [des Heeren] en in liefde wandelt, wil, dat liever hij zelf, dan dat de naaste mishandeld worde, liever dat hij zelf, dan dat de zoo schoone en zoo regtmatig overgeleverde eenstemmigheid veroordeeld worde. Want beter is het, dat een mensch zijne overtredingen belijdt, dan dat hij zich zelven verhardt. — God heeft niets noodig, daar Hij de Heer is van alles;

God begeert niets van den mensch dan dat hij Hem schuld belijde. Dit leert ook de H.. Schrift. Zij moesten gedachtig zijn aan de liefde van Mozes voor zijn volk (Exod. 32). O groote liefde, o onovertroffen volmaaktheid! Een dienaar spreekt met vrijmoedigheid tot zijn' Heer, vraagt vergiffenis voor het volk of wil anders zelf met hen verdelgd worden. Wie dan onder u edel, barmhartig, vol van liefde is, die zegge: als er om mij oproer en strijd en scheuringen zijn, dan zal ik heengaan, waar gij maar wilt, en doen wat de menigte mij beveelt, zoo maar de kudde van Christus, te gelijk met de bestaande presbyters, vrede hebbe. Wie dat doet zal zich zelven grooten roem bij den Heer verwerven en iedere plaats zal hem opnemen. Zelfs vele heidensche veldheeren en koningen hebben zich in de dagen van pest, na het hooren van een orakel, ter dood gewijd, om door hun bloed hunne burgers te redden. Velen hebben hunne eigene steden verlaten om het oproer te verminderen. Wat deden Judith en Esther niet? — Zoo moeten ook wij bidden voor hen, die tot eenige overtreding gekomen zijn, opdat hun zachtmoedigheid en nederigheid gegeven worden en zij niet voor ons, maar voor den wil Gods wijken. Want zoo zal de ontferming, waarmeê hunner gedacht wordt bij God en de heiligen, voor hen vruchtbaar zijn en haar doel bereiken. Laat ons de tuchtiging aannemen, geliefden, waarover niemand verstoord worden moet! De vermaning, die wij tot elkander brengen, is schoon en hoogst nuttig, want zij hecht ons aan den wil Gods. Gij dan, die de grondslagen van het oproer hebt gelegd, onderwerpt u aan de presbyters en doet boete en buigt de knieën uwer harten! Leert onderworpen te zijn, afleggende de trotsche en hoogmoedige aanmatiging uwer tong, want het is beter dat gij in de kudde van Christus gering en van

goeden naam bevonden wordt, dan dat gij hoog in aanzien zijt, en de hoop op Hem moeten derven. God geve elke ziel, die Zijn' heerlijken en heiligen naam aanroept, geloof, vreeze, vrede, — door ons hoofd en onzen hoogepriester Jezus Christus, — Amen!"

Nadat wij den inhoud van den eersten brief van Clemens aan de Corinthiërs in het breede hebben besproken, durven wij met vrijmoedigheid vragen, of wij den schrijver niet volkomen regt lieten wedervaren, toen wij hem een' vredestichter noemden. Het is waar, dat zijn geschrift in meer dan één opzigt belangrijk is 1) — zooals van zelf spreekt van een monument, afkomstig uit een allerbelangrijkst tijdperk, waaruit wij weinig of geene letterkundige producten bezitten. Maar indien wij onderzoeken, waarin het zwaartepunt van des schrijvers kracht gelegen is, moeten wij dan niet zeggen: in zijne dogmatische beschouwingen is Clemens oppervlakkig, waar hij moralizeert is hij vervelend en droog, zijne mededeelingen over den kerkelijken toestand van zijnen tijd zijn duister en onvolledig, maar zijne prediking van vrede, vrede in de gemeente van Christus, is hartelijk, waar, krachtig, gemoedelijk, ja soms zelfs welsprekend. En passen wij hierop toe het „pectus est, quod disertos facit," dan doet zijn geschrift voor onzen geest verrijzen het beeld van een' man, die geen grooter oorzaak van verdriet kende, dan eene Christelijke gemeente, verdeeld in zich zelve, die niets zoo lief had als der broederen eendragt, orde, vrede en rust. Zou hij daarin alleen hebben gestaan in zijn' tijd, of wijst dat streven en pogen misschien op eene rigting, die tegen het einde der eerste eeuw, zoo

1) Duidelijk en grondig is dit aangewezen door Prof. Tideman in zijne meer geciteerde verhandeling.

niet overal, dan toch te Rome heerschende was? Men heeft wel eens gedacht, dat die eerste eeuw het tijdperk is geweest van den grootsten bloei der kerk, overvloediger dan eenig ander in vruchten van den Heiligen Geest. Het woord van Lukas 1): „de menigte der geloovigen nu was één hart en ééne ziel," en daarbij de neiging, die bijna elk mensch heeft, en die ook de kerkelijke schrijvers van den ouden tijd hadden, om „een laudator temporis acti" te zijn, heeft niet weinigen in de war gebragt 2). Men benijdde de discipelen, die met den Heer zelven hadden omgegaan, aan zijne lippen hingen, als hij zijne boeijende gelijkenissen voordroeg, aan zijne zijde stonden, als hij zijne stem tot de schare verhief, en prees hen die aan ééne tafel met hem gespijzigd en onder één dak met hem verblijf gehouden hadden, gelukkig, omdat zij ten minste niet blootstonden aan het groote gevaar, om des Meesters gedachten verkeerd te verstaan en toe te passen, of door verschil van inzigt in zijne waarheid onderling verdeeld te worden 3). Jammer maar, dat men bij deze redenering twee belangrijke zaken uit het oog verloor. Ten eerste bedacht men niet genoeg, dat ook die eerste discipelen van Jezus ieder zijne bijzondere opvoeding, zijn eigenaardig karakter, en zijne eigenaardige geestvermogens, levenservaringen en vooroordeelen hadden; ten andere vergat men, dat de Heer zijn onderwijs zoo had ingerigt, dat de menschen tot zelfstandig nadenken werden gedwongen; en zelfstandig nadenken voert onvermijdelijk tot veelzins gewijzigde begrippen en voorstellingen. In plaats van, gelijk andere hervormers, aan te vangen met het verkeerde af te breken, om

---

1) Hand. IX : 32. 2) Réville, *Essais*, p. 3, s.
3) Reuss, *Histoire de la Théologie Chrétienne*, livre III.

daarvoor iets beters op te bouwen, was het zijne gewoonte de beginselen der Evangelische waarheid uit te spreken, zonder de formules, bij de synagoge in gebruik, of de plegtigheden, door den tempeldienst voorgeschreven, aan te vallen, zoo lang deze ten minste niet in openbaren strijd waren met den wil van God en met de behoeften en regten der conscientiën. Strikt genomen vinden wij dan ook bij Jezus — althans naar de getuigenis der drie eerste Evangelisten — geen woord tegen de besnijdenis, tegen het waarnemen van den sabbath en de feesten der Joden, tegen de spijswetten en de voorschriften van de Mozaïsche eeredienst. Is het dan wel te verwonderen, dat velen, misschien zou men kunnen zeggen dat ieder der eerste belijders van Jezus, door den indruk eener oppervlakkige beschouwing misleid, niets vermoedden van de groote omwenteling, die zijne verschijning op kerkelijk en godsdienstig gebied moet te weeg brengen? Zij bleven voor hunne eigene bewustheid met hart en ziel Joden, van hunne landgenooten alleen onderscheiden door de erkenning dat de Messias in Jezus, den gekruiste en opgewekte, verschenen was en nog verschijnen zou. Even als de anderen 1) hielden zij den omgang met heidenen voor ongeoorloofd, namen zij de vasten, het gebed op vastgestelde uren, het opgaan naar den tempel, de hooge feesten en de spijswetten naauwkeurig in acht, ja zelfs lieten zij hunne kinderen besnijden, zonder er eenig bezwaar in te zien, zich zelven Joden te noemen. Met ontzetting zagen zij dan ook 2), dat de H. Geest over heidenen werd uitgestort, want het scheen hun de ongerijmdheid zelve toe, dat *onbesnedenen* deel zouden krijgen aan het

---

1) Zie vooral Dr. A. H. Blom, *De leer van het Messiasrijk bij de eerste Christenen*, bl. 230. 2) Hand. X : 45.

heil van den Messias. Van hier dat de geloovigen in de eerste tijden, ja door de Saduceën en door de priesters vervolgd werden, omdat de eersten geërgerd werden door de prediking der opstanding en omdat de priesters hen haatten als discipelen van hun' doodvijand Jezus, maar overigens bij een' Gamaliël voorspraak en bij het gansche volk genade en bescherming vonden 1). Dat begon gansch anders te worden, toen Stephanus met zijne prediking optrad. Hij stelde het geestelijk wezen van Jehova op den voorgrond, verkondigde den geestelijken aard der ware godsvrucht, sprak zijne overtuiging uit dat de tempel, met handen gemaakt, plaats moest maken voor den geestelijken tempel, door Christus in de harten der menschen gesticht — en de oogen der Joden werden geopend, en de woede brak los en het bloed van den eersten martelaar werd vergoten. Maar der martelaren bloed is van den aanvang af het zaad der kerk geweest. De onstuimige volksmenigte viel ook geestverwanten van Stephanus aan, en de vrees voor vervolging deed menig geloovige zijn behoud zoeken in de vlugt. Zij trokken heen naar Phenicië en Cyprus, ja drongen door tot in Antiochië, de hoofdstad der Grieksch-Aziatische beschaving, en verkondigden den Christus niet enkel aan de Joden, maar ook aan de Heidenen. „De hand des Heeren was daarbij met hen" en het aantal der bekeerlingen werd groot, vooral toen de pas bekeerde Paulus zich met al de kracht van zijn' geest, en met al den gloed van zijn' ijver aan de zijde of liever aan het hoofd dezer evangelieboden plaatste. Of de broeders te Jeruzalem deze dingen met onvermengde blijdschap vernomen hebben? De overgroote meerderheid dier broeders roemde nog evenzeer in hunne besnij-

---

1) Vgl. Dr. J. G. R. Acquoy, *Stephanus* (*Kalender* 1856).

denis als in hunne verkiezing in Christus, ja meende dat het een zonder het ander te eenenmale onbestaanbaar was, voor hen reden genoeg om het berigt der gebeurtenissen te Antiochië met verwondering, ja met verontwaardiging te ontvangen. Van stonde aan besluiten zij, dat men óf alle gemeenschap met die onbesnedenen afbreken, óf krachtige pogingen aanwenden moet om hen tot andere gedachten te brengen. Werkelijk worden er ook door hen lieden afgevaardigd, die aan de Christenen te Antiochië moeten verkondigen: indien gij u niet besnijden laat naar het gebruik van Mozes, kunt gij niet behouden worden. Dat verwekt in die gemeente eene groote spanning en dreigt zelfs eene openlijke scheuring te veroorzaken. Maar men stelt prijs op den vrede en op de broederlijke gemeenschap met die van Jezus en zendt Paulus en Barnabas en eenige anderen af, om het oordeel der Apostelen te vernemen. Deze ontvangen de afgevaardigden uit Antiochië met welwillendheid, en dringen er niet eens op aan, dat de heiden Titus, dien Paulus bij zich had, besneden zou worden, maar toonen zich integendeel bereid, alles te doen wat in hen is, om de gemoederen tot bedaren te brengen. Wel zijn er eenige ijveraars uit de partij, de strengste Joodsch-Christenen, die in de vergadering der Apostelen binnendringen en de discussies vrij warm doen worden, maar de twaalven verblijden zich in de vruchten, die de arbeid van Paulus gedragen heeft, en verkwikken zich met de gedachte, dat de Heer, als hij weldra komt, niet enkel eene schaar van trouwe belijders uit Israël, maar ook eene menigte vereerders uit de Heidenen vinden zal. Zij gingen van weêrszijde in vrede uit elkaâr, bepalende dat de twaalven onder Israël en dat Paulus onder de Heidenen preêken zou, zonder dat deze laatsten verpligt werden, zich aan de besnijdenis te onderwerpen, eene

vrijheid die echter niemand voor de Joden zou hebben begeerd of toegestaan. Zou de eensgezindheid tusschen Christenen uit de Joden en Christenen uit de Heidenen, gebouwd op de bepalingen te Jeruzalem vastgesteld, langen tijd stand houden? Moest de vraag niet langzamerhand opkomen: waarom zijn de Heidenen vrij van de volbrenging der wet, als deze voor de Joden in haar geheel verpligtend is? Waarom moet zij voor deze verpligtend blijven, als de Heidenen ook zonder haar deel kunnen krijgen aan de zaligheid? Het antwoord op die vraag werd gegeven door den grooten Heiden-Apostel. Te Jeruzalem 1) had hij er nog vrede meê gehad, dat de Heidenen van de verpligtingen der ceremoniële wet ontheven werden, maar hij was dieper en dieper gaan nadenken over de beteekenis van het kruis van Christus, en de overtuiging werd geboren en luide uitgesproken dat de wet voor geen' enkelen mensch gezag heeft, dat er in Christus een nieuwe heildag is aangebroken, de dag van de vrijheid des menschen in de heerschappij des H. Geestes. Van toen af werd de Christelijke gemeente gescheiden in twee partijen: de geestverwanten van Paulus, die zijne Evangelieprediking met bewonderenswaardige volharding en opregtheid voortzetten, en de verdedigers van het blijvend en onverbreekbaar gezag der wet, die de Apostolische zending van Paulus betwistten en bestreden, missionarissen uitzonden om de gemeenten tegen hem op te zetten, ja zelfs zijn lijden voor de zaak des Christendoms aanschouwden zonder hem den troost der deelnemende broederliefde te schenken. — Hoe liep het met deze twee partijen of

1) Zoo wordt de zaak voorgesteld door Reuss, a. w. p. 345 suiv. Zijne weêrlegging van hen, die een' onverzoenlijken strijd zien tusschen den Paulus uit den Galaten-brief en den Paulus uit de Handelingen, is allerbelangrijkst.

rigtingen af? Eenige harer aanhangers gingen verder voort naar eene uiterste regter- of linkerzij (Antinomisten en Ebionieten), anderen trokken, vooral sedert de stem van den grooten woordvoerder van het Paulinisme niet meer gehoord werd, en sedert de Jeruzalemsche tempel, het palladium der Joodsch-Christelijke godsvereering, gevallen was, terug naar een centrum, en vormden zoo eene derde rigting, die in hare dogmatische beschouwingen de scherpe kanten zoo wel van het echte Paulinisme, als van het echte Judaïsme had verloren, die in hare practische werkzaamheid den vrede in de kerk zocht te handhaven, en den band der onderscheidene gemeenten zocht aan te knoopen of te bevestigen. Waar deze verzoenende, organiserende partij het weligst moest tieren, laat zich niet moeijelijk gissen. Jeruzalem bleef de zetel der Joodsch-Christenen en had dus geene plaats voor eene rigting van milderen geest. Griekenland en Klein-Azië, welhaast de bakermat der Christelijke wetenschap, had neiging tot de bespiegeling, behoefte aan scherp geformuleerde stellingen, minder hart voor theoriën die hare uiterste consequentiën opgaven, om niet in botsing te komen met de eischen der praktijk. Maar Rome met zijne welgedisciplineerde legioenen en zijne alles organiserende staatkunde, Rome, het middenpunt en de zetel der wereldheerschappij, Rome, waar alle rigtingen en denkwijzen op het gebied des geestelijken en des stoffelijken levens elkander ontmoetten, — de Jood van Palestina en de Jood van Alexandrie, de handwerksman uit Ephese en de koopman uit Corinthe, de rhetor van Athene en de astroloog uit Babel, kwamen in de hoofdstad des rijks met elkander in aanraking — Rome was de natuurlijke zetel eener milde en verzoenende partij 1).

---

1) Vgl. vooral Réville, t. a. p.

Was het niet natuurlijk, dat de geestverwant van Paulus en de aanhanger der Joodsch-Christelijke rigting, zoo zij elkander in de groote wereldstad ontmoetten, niet zoo spoedig aan de wederzijdsche verschilpunten dachten als aan hunne gemeenschappelijke hoop op Jezus, den gekruiste en opgewekte? Was het niet natuurlijk dat de vervolging van Nero, die elken belijder van den Christusnaam, van welke bijzondere rigting hij overigens ook zijn mogt, bedreigde, de geloovigen naauwer aan elkander verbond, en hun gevoel van gemeenschap krachtig ontwaken deed? Was het niet natuurlijk dat zij, niet vele jaren daarna, onder Domitianus, op nieuw herinnerd aan het gevaar dat allen gezamenlijk boven het hoofd hing, hunne krachtigste pogingen aanwendden om eendragt en vrede in de kerk te stichten en te bewaren? Van die pogingen hebben wij eene merkwaardige proeve aanschouwd in Clemens, die zeker niet alleen stond, maar eene rigting, een streven van zijn' tijd of althans van zijne omgeving openbaarde. Dat hij zijne vermanende stem niet te vergeefs hooren liet, blijkt uit de groote onderscheiding, waarmeê zijn geschrift niet alleen door de gemeente van Corinthe, maar door de geheele oude kerk behandeld werd. Het blijkt ook uit de kracht, die wij de kerkelijke overheid weldra zien ontwikkelen, uit het gezag waarmeê de geestelijkheid al meer en meer bekleed wordt, totdat zij ten laatste, eerst in de bisschoppen der afzonderlijke gemeenten, dan in den opperbisschop van Rome haar toppunt bereikt. Dat die organiserende geest, waarvan onze Clemens een der eerste dragers is geweest, onberekenbare zegeningen aan de kerk heeft aangebragt, kan en mag geen enkel Protestant ontkennen. Dat de vrede der kerk niet gevestigd en bewaard kan worden door de kracht en magt van eenig kerkbestuur, maar

zijn' grond behoort te vinden in het gemeenschappelijk streven naar waarheid en liefde en reinheid van harte — kan geen enkel Protestant vergeten zonder den Christelijken geest te bedroeven en te verloochenen. De vredestichters, die Jezus zalig sprak, zijn niet dezulken die den uitwendigen vrede zoeken; het zijn de discipelen die medewerken aan de vervulling van het woord: dat allen één zijn, gelijk Gij, Vader, in mij en ik in U, dat zij één zijn in ons!

J. W.

DE LAATSTE DAGEN

DER

STEDINGERS.

Ik verzoek u, mijn lezer! mij in gedachten eenige oogenblikken naar het Oldenburgsche dorpje Altenesch te volgen, dat niet ver van de vrije stad Bremen ligt. De streek, waarheen ik u voeren wil, munt zeker niet uit door weelderige natuurtooneelen, en ik betwijfel zeer, of zelfs in onze zoo reislustige eeuw vele bezoekers zich naar die oorden zullen wenden. Doch ook niet, om u eenig natuurgenot te doen smaken, maar wegens de historische herinnering, aan dat oord verbonden, noodig ik u uit, in de verbeelding u derwaarts te verplaatsen. Op geringen afstand van genoemd dorp vloeit het kleine riviertje de Ochtum, dat in de Wezer zich ontlast, en daar, waar die zamenvloeijing plaats heeft, staat een eenvoudig gedenkteeken, dat de jaartallen 1234 en 1834 draagt, de dagteekening van 27 Mei en den naam der Stedingers te

lezen geeft. Als er iemand in de nabijheid is, die daar te huis behoort en uwe nieuwsgierigheid bevredigen wil, dan zal deze u weten te vertellen, dat er in vroeger dagen op dezelfde plek een gedenkteeken gewijd was aan de nederlaag dier Stedingers; dat namelijk daar ter plaatse eene kapel gestaan heeft, die gesticht is, om Gode lof en dank te betuigen voor de algeheele vernietiging van dat volkje. Wat de tijden toch veranderen kunnen en de menschen met hen! Waar de herinnering aan de Stedingers eertijds werd levendig gehouden door een schandteeken, is hun nu een eereteeken gewijd. Van waar die ommekeer? Het nakroost, dat de geschiedenis der vaderen met grooter naauwkeurigheid en zonder partijzucht heeft onderzocht, heeft bevonden dat datgene, wat het genoemde volk eertijds tot schande werd aangerekend, hun integendeel tot eer verstrekt; dat zij niet onze verachting, maar ons medelijden verdienen. Onze eeuw heeft een veroordeelend vonnis geveld over de handelingen der voorgaanden. Zij heeft een zigtbaar blijk daarvan gegeven door de oprigting van dat eereteeken; het vrije bewustzijn onzer dagen heeft daarmede hulde gebragt aan den ontwakenden vrijheidszin der dertiende eeuw. Voor de lotgevallen van dat volk is het, dat ik thans eenige oogenblikken uwe aandacht vraag. Niet in alle uitvoerigheid wil ik hunne geschiedenis u mededeelen; dat zou hier minder ter plaatse zijn; alleenlijk van datgene zal ik gewagen, wat hun eeuwen lang die treurige vermaardheid bezorgde, dat is van hunnen rampzaligen ondergang en de oorzaken, waardoor hij werd te weeg gebragt. In het tafereel der laatste dagen van de Stedingers wensch ik eene bijdrage te leveren tot de kerkgeschiedenis der middeneeuwen. Bevreemdt het u soms, dat wij in een jaarboekje, aan Nederlandsche kerkgeschiedenis gewijd, gebeurtenissen mededeelen,

die niet op onzen bodem voorvielen, ik heb u bij voorbaat te zeggen, dat de Stedingers grootendeels Friezen en dus onze stamgenooten waren, gelijk straks ons duidelijk zal worden. En daarmede reken ik de keuze van ons onderwerp volkomen geregtvaardigd, en, naar ik hoop, òok uwe belangstelling genoegzaam opgewekt, om mij met aandacht te volgen.

In het groothertogdom Oldenburg aan de oevers van de Wezer ligt een landstreek, die Stedingerland genaamd wordt en die ons het treurig overschot vertoont van dat omvangrijk gebied, dat in vorige dagen dien naam droeg. Toen omvatte Stedingerland een groot deel van het tegenwoordig noordoostelijk Oldenburg en strekte zich ook aan gene zijde van de Wezer uit. Die laatstgenoemde rivier verdeelde het in twee deelen, oostelijk en westelijk Stedingerland. De streek is zeer moerassig en daardoor vruchtbaar en uitnemend geschikt voor den landbouw, als de noodige arbeid daaraan ten koste gelegd wordt. Reeds in de negende eeuw ontdekken wij duidelijke sporen, dat een deel dier landstreek als Stedingerland bekend staat, al laten de bronnen ons niet toe met juistheid te bepalen, van waar de eerste bewoners gekomen zijn en wanneer zij zich daar gevestigd hebben. Meer naauwkeurige berigten omtrent de bewoners bezitten wij na het jaar 1106, dewijl een zeker diploom uit dat jaar ons mededeelt, dat Frederik, aartsbisschop van Bremen, die moerassen begon in te dijken, en aan enkele Hollanders, die wegens de gesteldheid van hun eigen bodem uitnemend geschikt waren om zulke streken te ontginnen, een stuk grond in zijn bisdom afstond, om het te bewonen en te bebouwen. Zijn opvolger Adalbero zette dat werk voort, maar het is niet uitgemaakt tot welken landaard de volkplanters behoorden, die hij derwaarts lokte.

Van bisschop Hartwig I, die in 1149 aan de regering kwam, weten wij echter wederom met zekerheid, dat op zijne uitnoodiging vele Hollandsche kolonisten zich in die streken hebben nedergezet.

Ik kan mij niet onledig houden met eene naauwkeurige opgave van allerlei documenten, waarin van die volkplantingen in Stedingerland wordt gewag gemaakt. In 't algemeen ontvangen wij daarvan dezen indruk, dat bijna gansch Stedingerland door onze landgenooten, en dat wel door Friezen, bewoond werd. Dat geeft ons volkomen vrijheid, om, gelijk sommige geschiedschrijvers vóór ons reeds deden, de Stedingers een Frieschen stam te noemen. Waarom zij dien naam van Stedingers dragen, daarover zijn vele gissingen geuit; de meest waarschijnlijke komt mij voor deze te zijn, dat zij aldus heetten naar het woord *gestade*, *stade*, dat *oever* of *strand* beteekent, omdat de landen, waar zij woonden, grootendeels aan de oevers van de Wezer lagen.

Vóór dat wij nu hunne laatste lotgevallen gedenken, dienen wij iets te zeggen over de betrekking, waarin zij tot andere naburige staten stonden, en over hen, die hunne wettige heeren en meesters waren. Wij zien in later tijd, dat én Oldenburg én Bremen aanspraak maakten op de opperheerschappij in die streken, en dat in het land zelf eenige edellieden woonden, die almede een deel van de oppermagt zochten in handen te krijgen. Wij zien voorts, dat de drie genoemde partijen daar vaste burgten of sterkten bezaten, waarin zij door verschillende beambten vertegenwoordigd waren. Dit alles echter, wat later geworden is, kan niets bewijzen voor den oorspronkelijken toestand; daaruit te willen opmaken, dat het grondgebied der Stedingers inderdaad aan die verschillende pretendenten toekwam, zou onredelijk en

willekeurig zijn. Het is daarom zoo moeijelijk zekerheid dienaangaande te erlangen, omdat wij onze kennis hier uit allerlei oude oorkonden vergaderen moeten, waaronder er gevonden worden, wier echtheid hoogst twijfelachtig is. Vooral met schenkingsakten, — en daaruit bestaan die documenten ten deele, — kan men niet te voorzigtig zijn. In onze beschaafde en geordende maatschappij zijn onechte geschriften helaas! nog geene zeldzaamheid, maar in die dagen kwamen er zelfs menigmaal *zoogenaamde* officiële stukken in de wereld, die te eenenmale onecht waren. Wat wij echter aan officiële bescheiden bezitten, die daarop betrekking hebben, voor zoover zij kennelijk de sporen van echtheid dragen, heeft mij tot de volgende zienswijze gebragt. Zoo lang de moerassige streken, die het latere Stedingerland hebben uitgemaakt, nog niet ontgonnen waren, maakte niemand eenige aanspraak daarop. Het is wel mogelijk, dat een deel op het grondgebied van den aartsbisschop van Bremen lag, maar verreweg het grootste gedeelte behoorde onmiddelijk aan het rijk. Verschil over het eigendomsregt kon er naauwelijks opkomen, dewijl niemand bij die woeste gronden eenig belang had. Zoo lang men de kunst nog niet verstond, om partij te trekken van dat schijnbaar onbruikbare land, werd door niemand de vraag opgeworpen, wien het in eigendom toekwam. Toen omstreeks de negende eeuw zich daar eenige kolonisten hebben nedergezet, schijnt ook dat de aandacht der naburige vorsten niet tot zich getrokken te hebben. Aan wiens gezag zij in het wereldlijke onderworpen waren, daarvan weten wij niets met zekerheid. Het is waarschijnlijk, dat zij onmiddelijk onder het Duitsche rijk stonden en in die dagen geene andere heeren gekend hebben. Anders wordt dit in den aanvang der twaalfde eeuw, toen men begon in te zien, dat door

indijking als anderzins veel voordeel van dat land te trekken was. Toen deden de aartsbisschoppen van Bremen en de hertogen van Saksen hunne aanspraak op sommige deelen van Stedingerland gelden, schoon niet op het gansche land, zoodat enkele gedeelten onder het onmiddelijk rijksgebied bleven. Dat dit laatste waar is, blijkt uit een oud document, waarbij de keizer aan zekeren Hartwig eenige moerassige streken in die plaatsen op zijn verzoek afstaat. Eene andere akte uit die dagen, waarbij gronden aan kolonisten worden afgestaan, vermeldt als schenkers den aartsbisschop van Bremen, de hertogin Gertrudis van Saksen en haren zoon Hendrik. Wat nu is er in vervolg van tijd gebeurd? Verschillende gedeelten van Stedingerland werden bij schenking afgestaan, om ze te ontginnen, en dat onderscheidene personen zich 't regt daarover aanmatigden, bragt teweeg, dat velen daar invloed zochten te verkrijgen en dat vooral de aartsbisschop van Bremen zijn gezag er wilde doen gelden. Ten deele had hij regt daarop, maar ten deele ook niet. Voor zoover hij enkele volkplantingen naar het door hem ingedijkte land gelokt had, mogt hij eenige diensten van hen eischen, maar dat kon zich in geen geval over gansch Stedingerland uitstrekken, vooral niet over diegenen, die welligt uit eigen beweging of op aanraden hunner aldaar wonende landgenooten derwaarts heengetrokken waren. Dat de Friezen, die zich op zijne uitnoodiging derwaarts verplaatsten, in het wereldlijke zich geheel aan hem zullen onderworpen hebben, is bij hunnen bekenden onafhankelijkheidszin niet wel te denken; beide partijen toch hadden voordeel bij die vestiging; de eenige verpligting, die zij op zich namen, was wel deze, dat zij kerkelijke tienden zouden betalen; overigens stonden zij met de andere Stedingers, die vroeger en later zich uit eigen beweging

daar gevestigd hadden, onmiddelijk onder het rijksgebied. Allengs poogden de aartsbisschoppen van Bremen hun gezag in die landen meer algemeen te maken en de oorspronkelijk geschonken voorregten in te korten. Om dat te kunnen doen, bouwden zij enkele burgten, waarover zij voogden aanstelden, die de tienden moesten innen en zoo mogelijk het oppergezag uitoefenen. Saksen maakte langzamerhand minder aanspraak, en toen hertog Hendrik de Leeuw door zijne talrijke vijanden in het naauw gebragt werd, was het met de heerschappij van Saksen in die landen gedaan. Naauwelijks echter was de eene pretendent verdwenen, of een tweede deed zich voor in den graaf van Oldenburg. Hij, die een werkzaam aandeel genomen had in het ten onderbrengen van hertog Hendrik, meende daardoor aanspraak te hebben op een deel van diens gebied, vooral daar het eigendomsregt zoo betwistbaar mogt heeten, als hier het geval was. Dewijl de aartsbisschop niet magtig genoeg was dat te keer te gaan, veroorloofde hij den graaf van Oldenburg eenige burgten te bezetten. Het land was, gelijk wij straks opmerkten, vruchtbaar, mits het goed bewerkt werd; daar nu Bremen in de nabijheid lag en men allerlei voortbrengselen met gemak daarheen kon vervoeren, hetzij te water of te land, kwamen de Stedingers weldra tot een hoogen trap van welvaart. Hebzucht en naijver werden daardoor bij de naburige vorsten opgewekt en met begeerige oogen zagen zij naar die nijvere landbouwers, wier rijkdom hun een doorn in 't oog was. Beiden, de graven van Oldenburg en de aartsbisschoppen van Bremen, beoogden daarvan zoo veel mogelijk voor zich partij te trekken; van daar waren zij zoo bereid elkander de hand te reiken, om met vereende krachten aan dat doelwit te arbeiden. Behalve die twee vorsten waren er nog enkele edellieden, die

in Stedingerland gronden bezaten, hun waarschijnlijk door den keizer in vorige dagen afgestaan, gelijk ons uit zeker document niet onduidelijk blijken kan. Er waren zoodoende drie magten, die werkzaam waren, om de Stedingers in hunne regten te verkorten en hunne bezittingen zooveel mogelijk tot zich te trekken. Alle drie legden tijdelijk hunnen onderlingen naijver af, om te gader zich op den buit te werpen, waarop hun oog vlamde. De aartsbisschop had de oudste regten en ook zonder twijfel den meesten invloed, dewijl hij in het geestelijke heer en meester was over de Stedingers. Zoo stonden de zaken omstreeks het jaar 1189, toen de vijandelijkheden een aanvang namen, die met de geheele vernietiging der Stedingers geëindigd zijn. Wat ik hier mededeelde, moest voorafgaan, om het vervolg meer verstaanbaar te maken.

Reeds langen tijd hadden de Stedingers met leede oogen gezien, dat de grafelijke, bisschoppelijke en adelijke beambten, die op de burgten gevestigd waren, zich aan allerlei misbruik van magt schuldig maakten. Niet langer tevreden met het beslissen der regtszaken, waartoe zij de lieden opriepen, en met het innen der opbrengsten, waartoe de bewoners verpligt waren, mengden zij zich in allerlei kleine geschillen, die op grond van de oude privilegiën voor die regtbanken moesten gebragt worden, waarin niet de vreemdelingen, maar de Stedingers zitting hadden, en zochten door allerlei knevelarijen hunne inkomsten te vergrooten. Voegt daarbij, dat die beambten zich allerlei ongepaste vrijheden tegenover de vrouwen en dochters der Stedingers veroorloofden, dan zal het ons geenszins bevreemden, dat de ingezetenen ten hoogste verbitterd waren. Eerstens beschouwden zij zich als vrije burgers van het rijk en kenden alleen aan den aartsbisschop

eenige heerlijke regten toe over die streken, waar hij zelf de volkplantingen had aangelegd; in de tweede plaats waren zij voortdurend doordrongen van het vaste en onwankelbare voornemen, om geene uitbreiding van magt of verkorting van hunne regten zelfs van die zijde te dulden. De afpersingen van de geestelijken in naam der kerk waren hun ook reeds geruimen tijd een doorn in 't oog, en weinig behoefde er maar te gebeuren, om hen tot een werkdadig verzet aan te sporen. Lijdelijk aanzien konden zij die misbruiken niet, maar zij wilden eerst langs wettigen weg beproeven, zich regt te verschaffen. Met de graven van Oldenburg hadden zij in zekeren zin niets te maken; dat ook hunne beambten op de burgten gevestigd waren, dat was met bewilliging en onder medewerking van den aartsbisschop geschied en ging buiten hen om. De laatste was voor al wat er gebeurde aansprakelijk, en tot hem dus wendden zij zich met hunne klagten. Toen er nu eenige tijd verliep en die klagten onbeantwoord bleven, was de verontwaardiging der Stedingers ten top gestegen. Hun trots was tot het uiterste geprikkeld, en, in de volle bewustheid hunner vrijheid, waren zij niet van zins zich te laten vertrappen. Zij achtten het oogenblik thans gekomen om den weg van geweldig verzet in te slaan, en een deel hunner vatte de wapenen op tot verdediging hunner regten en bezittingen. Het eenige blijk van onderwerping, dat zij onderling goedgevonden hadden te geven, bestond in de opbrengst van tienden aan hunne geestelijke en wereldlijke heeren; wat men verder van hen mogt eischen, dachten zij in geen geval toe te staan, maar zich tegen elke overmoedige aanranding te beveiligen. Zij namen dus enkele burgten stormenderhand in, wierpen die tot den grond toe neder en doodden of verjaagden de beambten, die daar aangesteld waren.

Naauwelijks hadden zij dit alles in den eersten aanval van woede verrigt, of voor wraak beducht, zochten zij hun land zoo mogelijk in staat van tegenweer te brengen, door het graven eener versterkte gracht aan de grenzen van het Bremer gebied en door het plaatsen van wachtposten op die punten van de Ochtum, waar de vijand met gemak zou kunnen oversteken. Toen was het ook, dat zij in het volle bewustzijn hunner kracht een maatregel namen, die van overmoed getuigde en zeker even onbillijk was, als de pogingen door hunne tegenpartij aangewend, om hunne regten te verkorten. Zij weigerden namelijk van nu af alle opbrengsten aan hunne geestelijke en wereldlijke heeren. Beiden, de aartsbisschop en de graaf van Oldenburg, schijnen in dezen tijd de handen te vol gehad te hebben, om de Stedingers te straffen; sommigen lieten zich straks weêr bewegen om de tienden op te brengen, en zoo is deze zaak doodgebloed, al bleef er dan ook voortdurend spanning bestaan. Van de zijde der vorsten werden zekerlijk pogingen aangewend, om hunne magt uit te breiden, maar niet op al te geweldige wijze; de Stedingers van hunnen kant voldeden straks weêr aan hunne verpligtingen, maar niet altijd even naauwgezet en menigmaal met grooten tegenzin. In het eene deel des lands liepen de zaken anders dan in het andere, maar tot 1197 bleef het voor 't uiterlijk rustig, al hadden er nu en dan ook kleine botsingen plaats. De Stedingers gevoelden meer en meer, dat het den vorsten te doen was, om het oppergezag over hen in handen te krijgen, en deze laatsten werden hoe langer zoo meer overtuigd, dat in dat kleine volk een vrijheidszin woonde, die in vervolg van tijd gevaarlijk voor hen kon worden. De minste aanmatiging, waaraan geestelijke of wereldlijke beambten zich schuldig maakten, werd aanstonds te keer gegaan.

De aartsbisschop zag ten duidelijkste in, dat zij zich niet ontvankelijk stelden voor eenige afpersing, al werd die in naam der kerk gedaan. Hij vreesde van die zucht naar onafhankelijkheid de grootste nadeelen voor kerk en staat, en het was zekerlijk alleen aan gebrek aan magt toe te schrijven, dat hij de Stedingers niet openlijk aantastte. In het jaar 1197 deed bisschop Hartwig II een pelgrimstogt naar Palestina, en toen hij de reis daarheen over Rome nam, greep hij die gelegenheid aan, om zich bij paus Innocentius III bitter te beklagen over de ongehoorzaamheid der Stedingers en den raad van den kerkvorst in te roepen, wat hem daartegen te doen stond. De paus gaf hem volkomen vrijheid de weêrspannigen met het zwaard tot hunnen pligt terug te brengen, en beloofde hem zelfs, zoo hij daarin niet slaagde, dat er een kruistogt tegen de Stedingers zou gepredikt worden. Vol moed aanvaardde nu Hartwig de reis naar het heilige land, maar na zijne terugkomst scheen hij nog altoos te twijfelen, of het wel raadzaam was met geweld van wapenen hen aan te vatten. Door allerlei bedreigingen en vermaningen zocht hij de Stedingers tot onderwerping te brengen, maar zij bleven hardnekkig weigeren eenige verkorting van hunne regten toe te staan en zochten zich telkens aan de opbrengst der tienden te onttrekken. Dat de spanning daardoor niet verminderde, maar integendeel toenam, is gansch natuurlijk, en de minste aanleiding was genoeg om eene uitbarsting te veroorzaken. In het jaar 1204 werd de vrouw van een aanzienlijken Stedinger derwijze door een priester beleedigd, dat haar echtgenoot in eene opwelling van toorn den beleediger doodsloeg. De geestelijken beklaagden zich bij bisschop Hartwig, en gretig greep deze de gelegenheid aan, om de gehate Stedingers eene gestrenge teregtwijzing te geven. Hij eischte de uitle-

vering van den moordenaar en eene buitensporige genoegdoening voor den smaad, die in den moord van een harer dienaren der kerk was aangedaan. Uitlevering en genoegdoening werden beide geweigerd, en dit verbitterde den aartsbisschop zoodanig, dat hij hun allerlei geestelijke straffen oplegde en hen zelfs in den ban deed. Van hunne zijde weigerden de Stedingers thans voor goed de opbrengst der tienden en van alle betalingen, hun door de kerk opgelegd. De boden, door den aartsbisschop gezonden, werden smadelijk bejegend; zij zwoeren de heerschappij van het Bremer bisdom af en verklaarden, dat zij behalve dat van den keizer geen gezag dulden wilden. Toen de zaak op die wijze tot het uiterste kwam en de scheuring volkomen was, bragt de bisschop een leger bijeen en viel daarmede de Stedingers onverhoeds op het lijf. Deze waren geheel onvoorbereid en hadden nooit gedacht, dat het zoover zou komen. Door hetgeen er bij andere gelegenheden gebeurd was, waren zij in slaap gewiegd en meenden dus, dat de bisschop het ook nu bij bedreigingen en kerkstraffen zou laten rusten. Zij waren in het minst niet in staat zich te verweren, en wisten Hartwig door geld en beloften tot den aftogt te bewegen. De zaak was echter daarmede niet geëindigd; zij was slechts verschoven, en de vijandelijkheden zouden zeker spoedig op nieuw zijn uitgebarsten, ware het niet, dat de bisschop in 1208, een jaar na den veldtogt, gestorven was. Aan de twisten, die er na zijnen dood over de opvolging in het Bremer bisdom plaats hadden, namen ook de Stedingers een ijverig deel, doch naauwelijks waren die verdeeldheden bijgelegd, of de bisschoppen geraakten op nieuw in oorlog met de vrijheidlievende Stedingers, die zich intusschen zeer versterkt hadden. De dijken waren aanmerkelijk door hen opgehoogd en in de

nabijheid daarvan hadden velen hunne woningen digt bij elkander gebouwd, om in tijd van nood aanstonds bij de hand te wezen. Bovendien wonnen zij een magtigen bondgenoot in hertog Otto van Limburg, die hevig tegen den aartsbisschop van Bremen verbitterd was en dus in de Stedingers geschikte medehelpers zag tegen den gehaten vijand. Aanhoudend hadden er kleine schermutselingen plaats, waarin de fortuin nu eens de eene dan weêr de andere partij gunstig was. Gerhard II echter, die in 1219 aan het bestuur kwam, begreep, dat hij op die wijze geen' stap verder kwam, en besloot dus met meer nadruk op te treden. Hij bouwde den vasten burgt Schluter en bragt na velerlei voorbereidende maatregelen in het jaar 1230 een geweldig leger op de been, dat door zijnen broeder, graaf Herman van Lippe, werd aangevoerd. De Stedingers, die zich tot een geduchte tegenweer gewapend hadden, waren ditmaal bereid om den vijand af te wachten, en gevoelden zich sterk, in het bewustzijn dat hunne vrijheid en hunne have op het spel stonden. Op den eersten kersdag had er een strijd plaats, die met eene schitterende overwinning voor de Stedingers eindigde. Graaf Herman sneuvelde en zijn dood bragt zulk een panischen schrik te weeg, dat een groot aantal zijner troepen omkwam en de overigen zich door eene schandelijke vlugt trachtten te redden.

Voordat wij thans den verderen loop der zaken nagaan, moet ik nog melding maken van de twisten der Stedingers met de graven van Oldenburg, die nu en dan volgens de berigten onzer bronnen tot eene uitbarsting kwamen, maar straks weêr doodbloedden. Ook tegenover die naburen stonden de Stedingers altijd in spanning, maar soms hadden zij de handen van weêrszijden zoo vol, dat zij aan hunne onderlinge twisten niet denken konden, de Oldenburgsche vorsten met

de Rustingers, ons volkje met het Bremer bisdom. Gedurende het tijdsverloop, dat Hartwig zijnen pelgrimstogt naar Palestina deed, is er een krijg tusschen Oldenburg en Stedingerland gevoerd, waarvan wij weinig weten en die kort na de terugkomst van den bisschop was ten einde gebragt. Van weêrzijden schijnen de partijen elkander uitgeput te hebben, en misschien moet het daaraan worden toegeschreven, dat zij bij den eersten aanval van Hartwig, waarvan wij boven melding maakten, zoo onmagtig waren, om zich te verweeren, dat zij den krijg door geld en beloften afkochten. Ook die oorlog is hoogst waarschijnlijk veroorzaakt door allerlei pogingen der Oldenburgsche graven, om hunne magt en hunnen invloed in het naburige Stedingerland uit te breiden. Nog maken onze bronnen van een anderen oorlog tusschen de Stedingers en Oldenburg gewag; maar zonder dat wij daaruit kunnen opmaken, omstreeks welken tijd die plaats had. Op voorgang van andere schrijvers meenen wij, dat hij gevoerd werd vóór den straks genoemden krijg met Bremen, tusschen de jaren 1220 en 1230, en dat wel eerst alleen, daarna in vereeniging met de Rustingers. Die oorlog schijnt zeer bloedig geweest te zijn en tot velerlei gruwelen aanleiding gegeven te hebben. Eindelijk onttrokken de Rustingers zich aan hunne bondgenooten en stonden deze weder alleen. De voortzetting van dien veldtogt werd afgebroken door den aanval van Gerhard II, waarvan wij reeds gewaagden. Dewijl van nu af de zaak een gansch andere kleur aanneemt, achten wij 't niet overbodig een overzigt te geven van hetgeen achter ons ligt en van den stand van zaken, die daaruit geboren werd. De Stedingers bestonden voor het grootste gedeelte uit Friesche kolonisten, die deels door uitnoodiging der Bremer bisschoppen, deels op eigen aandrang naar die

streken getrokken waren. De meesten hunner namen de verpligting op zich, om tienden te betalen, maar waren overigens aan niemand anders dan aan het rijk onderworpen. Hun toenemende welvaart wekte de hebzucht der naburige vorsten op, met name van de aartsbisschoppen van Bremen en de graven van Oldenburg. Beide partijen reikten elkander straks de hand, omdat zij zich niet magtig genoeg gevoelden, elkander in haar voornemen te beletten. De Stedingers verzetten zich met kracht tegen de heersch- en hebzuchtige bedoelingen hunner naburen en waren eindelijk zoo verbitterd, dat ook zij zich van hunne verpligtingen ontslagen rekenden of niet altijd trouw daaraan voldeden. Dit gaf aanleiding tot een langdurigen krijg, die met afwisselend geluk en met velerlei tusschenpoozen gevoerd is. De vrijheidsliefde der Stedingers aan de eene zijde, en de heersch- en hebzucht der vorsten aan de andere zijde, waren de oorzaken van dien krijg. Na verloop van bijna veertig jaar erkenden zoowel de graven van Oldenburg als de aartsbisschop van Bremen, dat hunne magt ontoereikend was, die gehate Stedingers te fnuiken. Hun doel opgeven wilden zij niet, derhalve moesten zij thans naar andere hulpmiddelen omzien. Zoo laat ons nu nagaan, welken weg zij thans insloegen.

Te goeder ure herinnerde bisschop Gerhard II zich de belofte, die de paus in den jare 1197 aan zijnen voorganger gedaan had, om namelijk een kruistogt tegen de Stedingers te prediken, ingeval het hem niet gelukte dat volk tot onderwerping te brengen. In de gegeven omstandigheden zag hij daarin het eenige redmiddel en besloot dus daarvan gebruik te maken. Maar de tijden waren veranderd. Innocentius III, die vermelde belofte gegeven had, leefde niet meer; of de tegenwoordige bezitter van den stoel van Petrus daartoe ge-

neigd zou zijn, wist hij niet; wat Innocentius aan bisschop Hartwig doen wilde, zou Gregorius welligt aan Gerhard weigeren. Om zuiver staatkundige redenen een kruistogt te prediken, — Gregorius zelf deed het wel, maar het was de vraag, of hij zulks ook aan anderen zou veroorloven. Bij den oorlog tusschen paus en keizer was het welligt voor den eerste niet raadzaam, het getal zijner vijanden in noordelijk Duitschland te vergrooten. Dit alles in aanmerking nemende, achtte de aartsbisschop het raadzaam betere gronden voor zijnen eisch te zoeken, voordat hij hulp bij den paus zocht. De tijdsomstandigheden kwamen hem daarin te hulp: een reuk van ketterij verbreidde zich over sommige streken, hetzij dan in naam of in werkelijkheid. Als hij zijne vijanden dien smet kon aanwrijven, dan waren de zwarigheden overwonnen en zou hij den ver verwijderden paus ligtelijk bewegen kunnen, hem door de prediking van een kruistogt zijne ondersteuning te schenken. Voortaan bezigde hij dan ook het giftig wapen van den laster tegen de Stedingers. Uitgaande van de overtuiging, dat in hem de kerk werd aangetast, noemde hij hen straks vijanden der kerk, strooide allerlei lage beschuldigingen tegen hen uit, en riep in naam van die kerk allerlei geestelijke en wereldlijke magten op, om den hoon, die het ligchaam van Christus was aangedaan, te wreken. Om kracht aan zijne beschuldiging bij te zetten, sprak hij den ban over hen uit, zoodat alle priesters en monniken het land verlieten en er nergens meer eenige godsdienstoefening plaats had. Dit laatste was niet anders dan een kunstgreep, een net dat hij uitbreidde, om zijne vijanden te vangen; dat hem dit gelukte, bewijst maar al te goed, hoezeer hij zijnen tijd kende. Zonder eenigen grond hun den smet van ketterij aan te wrijven, kon op den duur toch niet gaan; zij moesten dus werkelijk

iets verrigten, wat in de oogen dier dagen kettersch was; door den ban wist hij hen daartoe te verlokken. Hoe vrijzinnig en vrijheidlievend de Stedingers ook waren, hoe ernstig zij zich ook verzetten tegen elke inbreuk op hunne regten, zij paarden daaraan eene groote mate van godsdienstzin, en deze had, naar het begrip dier tijden, dringende behoefte aan allerlei plegtigheden en godsdienstige handelingen. Waar de laatste verstoord waren, kon ook de eerste niet voortleven; kerkelijk en godsdienstig leven waren in hunne oogen te naauw vereenigd, dan dat men het eerste zou kunnen missen. Waar men in onze dagen, dat is zes eeuwen later, zich aan dezelfde fout schuldig maakt, om godsdienstleer en godsdienst te vereenzelvigen, zoodat elke aanranding van den vorm met vernietiging van het wezen gelijk gesteld wordt, daar zal het wel niemand verwonderen, dat de Stedingers in de dertiende eeuw zich diep ongelukkig gevoelden, toen een onregtvaardig kerkvorst hun godsdienstig gevoel krenkte door de tijdelijke verstoring van alle godsdienstoefening. Het kon niet lang duren, of zij moesten naar een hulpmiddel omzien, waardoor hun dat gemis vergoed werd; en dat juist was het, wat de aartsbisschop wenschte. Door de geestelijkheid aan zichzelven overgelaten, sloegen zij straks de handen aan het werk, rigtten hunne eigene godsdienstoefening in, stelden uit hun eigen midden predikers en bedienaars der sacramenten aan, om van den troost der godsdienst niet verstoken te wezen. Dat was heiligschennis in de oogen dier dagen, gelijk het dat bij velen van onzen tijd nog zou zijn; van een algemeen priesterdom schijnen de Christenen ook na een tijdsverloop van achttien eeuwen nog weinig begrip te hebben. De Roomsche kerk vooral staat de ontwikkeling van dat begrip in den weg; het kan dus geene verbazing wekken, dat de kinderen der mid-

deneeuwen zoodanige handeling bijna eenparig met een anathema begroetten. Zij waren dus inderdaad ketters, die Stedingers, en van nu af viel het niet moeijelijk allerlei lasterlijke aantijgingen tegen hen ingang te doen vinden. Ze allen te noemen, waartoe dat? Bisschop Gerhard achtte geene aanklagt te ongerijmd, om die tegen de Stedingers in te brengen. Het zijn grootendeels dezelfde onzinnige beschuldigingen, die tegen de Albigensen en later ook tegen de Tempelieren zijn ingebragt, verdichtselen, door den laster uitgestrooid, om den haat van het algemeen gaande te maken. Juist dat wij tegen allen dezelfde beschuldigingen uitgebragt vinden, pleit zeer tegen de waarheid daarvan. Zij zijn deels verklaarbaar uit het volksgeloof dier dagen, maar ten deele ook zoo raadselachtig en geheimzinnig, dat het vooralsnog moeijelijk te bepalen valt, waaruit zij ontstaan zijn. Welligt zou een opzettelijk onderzoek daarnaar merkwaardige en belangrijke uitkomsten opleveren. Dit komt mij voor zeker te zijn, dat zij bij de Stedingers allen grond van bestaan missen en dat zij hun in navolging der Albigensen zijn toegedicht. Toen zij eenmaal, en dat naar het begrip dier dagen teregt, in den reuk van ketterij stonden, vonden verdere aantijgingen maar al te gereedelijk ingang; de publieke opinie was sterk tegen hen ingenomen, en nu eerst achtte de aartsbisschop het oogenblik gekomen te zijn, om de ondersteuning van den paus in te roepen. Hij zond hem berigt van hetgeen er gebeurd was en schilderde de Stedingers als aartsketters af, die voor God noch menschen eerbied hadden, de kerk verachtten, de priesters doodden en zich aan allerlei gruweldaden schuldig maakten. Met de zwartste kleuren teekende hij hunne handelingen af en ontzag geen middel om den paus tegen hen in te nemen. Een gewenscht werktuig tot bevordering zijner plannen vond hij in Koenraad van Mar-

burg, den bekenden ketterjager dier dagen, door den paus als zijn gevolmagtigde in Duitschland benoemd. Gregorius IX namelijk had wegens de opkomende ketterijen inquisitieregtbanken ingesteld, die hij in handen van de orde der Dominicanen plaatste. Deze regtbanken hadden onbepaalde volmagt, konden elken verdachte in hechtenis nemen, zonder aanklagers en getuigen zijn proces opmaken en marteling en pijnbank ter verkrijging van bekentenis toepassen. Velen werden tot levenslange gevangenis veroordeeld, anderen aan den wereldlijken regter ter verbranding overgegeven. Als eerste kettermeester in Duitschland werd de Dominicaan Koenraad van Marburg benoemd, de biechtvader van Elizabeth van Thuringen, berucht wegens zijne onbuigzame hardheid en wreedheid. Deze zag in de kettersche Stedingers een geschikt middel, om zijn afschuwelijk beroep uit te oefenen. Hij bevestigde bij den paus de getuigenis, die bisschop Gerhard aangaande hen had afgelegd, en verzocht, dat de kerkvorst de noodige maatregelen zou nemen, om die goddelooze ketters te keer te gaan. Voeg daarbij, dat ook de bisschoppen van Lubeck en Ratzeburg de afgelegde verklaringen tegen de Stedingers bevestigden, dan kan het ons niet verbazen, dat Gregorius IX in den jare 1233 den kerkban over hen uitsprak, het kruis tegen hen prediken liet en aan allen, die het zwaard tegen hen wilden opvatten, dezelfde tijdelijke en eeuwige voordeelen beloofde, als aan de kruisvaarders naar het heilige land.

De Stedingers waren al te zeer van de regtvaardigheid hunner zaak overtuigd, om zich door een pauselijken banvloek te laten afschrikken; zij vernietigden den burgt Schluter en doodden eenen dweepzieken Dominicaner monnik, die de vermetelheid had in het land zelf als boet- en kruisprediker rond te gaan. Natuurlijk werd de aartsbisschop door dit voorval nog meer

verbitterd. Weldra trokken heftige kruispredikers door Westphalen en geheel Noord-Duitschland, om de Christenen te bewegen het zwaard op te vatten tot verdelging der ongeloovigen. Waar de beloften der kerk niet voldoende bleken te zijn, zochten de geestelijke en wereldlijke vorsten door andere middelen den ijver aan te vuren, daar zij niet geheel zonder grond van den vrijheidszin der Stedingers gevaar duchtten voor hunne eigen magt. In het jaar 1234 vereenigden zich 40,000 man, onder aanvoering van Hendrik van Braband, Floris van Holland, Otto van Gelder, Diederik van Kleef, Hendrik van Oldenburg, Willem van Gulik, Adolf van der Mark en Diederik van Limburg.

Dewijl met den kerkban ook de rijksban verbonden was en de paus allerlei bedreigingen uitsprak over diegenen, die de goddelooze Stedingers in eenig opzigt hulp verleenden, werden zij door al hunne bondgenooten, en wat vooral een gevoelige slag voor hen was, ook door den magtigen hertog van Limburg verlaten. Ondanks dat alles koesterden zij geen oogenblik eenige gedachte aan onderwerping. Onder hunne dappere aanvoerders Bolko van Bardenfleet, Thammo van Hundorp en Detmar van Dieke bragten zij een leger van 11,000 gewapenden op de been, die vast besloten waren hunne haardsteden en hunne vrijheid te verdedigen, of roemrijk te sterven. De aanval geschiedde aan twee kanten, aan de oostelijke en aan de westelijke zijde van de Wezer. Een deel van het kruisleger voer de Wezer af, om de westelijke zijde te bestoken, een ander deel bleef aan den oostelijken oever. Door de groote overmagt leden de Stedingers aan de oostzijde een geweldige nederlaag, waarin velen den dood vonden; de gevangenen werden als ketters verbrand, terwijl de overigen zoodanig te vuur en te zwaard vervolgd werden, dat zij zich eindelijk

onderwierpen. Zoo rampzalig was het uiteinde van de bewoners van Oost-Stedingerland! Maar nog waren de vijanden niet tevreden; in het westen was nog een deel van dat vrijheidminnende volk overgebleven. Ook dat moest uitgedelgd worden, zou het doel bereikt zijn. Daar namelijk was de aanval manhaftig afgeslagen en wijl de bisschop vreesde, dat men hem hier voortdurend het hoofd zou bieden, besloot hij tot den vreeselijken maatregel, om de dijken door te steken en zoo allen in de golven te doen omkomen; maar de Stedingers verhinderden het, zoodat het kruisleger genoopt was tegen hen op te trekken. Wederom waren 11,000 man Stedingers in het veld gebragt en den 27sten Mei 1234 kwam het tot den beslissenden slag bij Altenesch. De Stedingers waren slecht gewapend; een ieder had in allerijl aangegrepen wat voor de hand lag, en ook in dit opzigt dus stonden zij verre ten achter bij het geordende kruisheir. Het was juist 12 uur op den middag, toen de hertog van Braband en de graaf van Oldenburg het voetvolk aanvoerden en den aanval met onstuimigheid openden, terwijl een aantal monnikken een godsdienstig lied aanhieven, naar wij hopen, zich zelven niet bewust van de heiligschennis, die zij pleegden, door God als getuige aan te roepen bij de gruwelen, die zij volvoerden. Waartoe de godsdienst niet al misbruikt werd! In naam van den Vader der liefde zocht men zijne naasten van den aardbodem te verdelgen, omdat zij zich niet krommen wilden onder het slaafsche juk, dat de heersch- en hebzucht van anderen hun op de schouders wilden leggen. — De Stedingers hadden zich in wigvormige slagorde geschaard, zooals de oude Germanen dat steeds deden, en weêrstonden niet alleen moedig den aanval, maar drongen ook in de rijen der vijanden door en vervolgden hen met de grootste vermetelheid, nadat zij

graaf Hendrik van Oldenburg uit den zadel geligt en met velen zijner medgezellen gedood hadden. Op dit zelfde oogenblik viel de graaf van Kleef met zijne ruiterij de al te heftig voortdringende Stedingers plotseling van ter zijde aan en bewerkte zulk eene verwarring, dat zij binnen korten tijd een volkomene nederlaag leden. Het grootste gedeelte bedekte het slagveld of vond den dood op hunne vlugt onder de hoeven der paarden of in de golven van de Wezer. Een klein gedeelte vlood naar Friesland; een rampzalig overschot verleende eene door den paus voorgeschrevene genoegdoening en verloor daarna de geliefkoosde vrijheid door de erkenning van leenheeren, waarna het land verdeeld werd tusschen den aartsbisschop van Bremen, graaf Otto II en Christiaan III van Oldenburg en enkele kleinere grondbezitters in die streken. Dit was het uiteinde der rampzalige Stedingers, die van nu af ophielden als zelfstandig volk te bestaan, en wier naam eeuwen is geschandvlekt, omdat zij zich niet wilden onderwerpen aan heersch- en hebzuchtige naburen.

Ons onderzoek zal, hoop ik, duidelijk gemaakt hebben, wat de oorzaak van hunnen ondergang was. Was men eeuwen lang gewoon geweest niet anders van dat volkje te spreken dan als van oproerlingen en doemwaardige ketters, na de hervorming kwam daar eenige verandering in die beschouwing en meende men, dat de beschuldiging van ketterij wel iets op zich liet afdingen, maar bleef men toch nog steeds in hunne algeheele vernietiging eene welverdiende straf zien voor hun verzet tegen de wereldlijke overheid. Ook dat is veranderd; een juister onderzoek heeft de verachting der Stedingers in eene gepaste bewondering doen verkeeren en hen als slagtoffers van geestelijke en wereldlijke aanmatiging in het licht gesteld. Men heeft hun een eereteeken gewijd, gelijk wij straks zagen.

Ik heb met deze beschrijving eene poging gewaagd om hunne handelwijze te regtvaardigen, om te doen zien, wat hen daartoe bewogen heeft. Mijns inziens heeft men ook bij die waardeering én hunne verhouding tot de graven van Oldenburg én de hun toegedichte beschuldiging van ketterij verkeerdelijk opgevat. Een vernieuwd onderzoek van de gegevens heeft mij tot de medegedeelde voorstelling gebragt. Tevens heeft men mijns inziens de schuld aan hunnen ondergang te veel op den paus geworpen; ik meen ze veeleer bij hunnen nabuur, den aartsbisschop van Bremen, te moeten zoeken. Moest ik met een paar woorden aanduiden wat hen ten val bragt, ik zou hen de slagtoffers van clericalisme en despotisme noemen.

En zoo hebben wij met elkander eenige oogenblikken in de gedachte op het slagveld van Altenesch verwijld. Waartoe dat, mijn lezer? Om een gedenkteeken te zien? Maar die kunnen wij elders ook aantreffen. Wilde ik dan de Stedingers in eere herstellen? Maar dat is reeds vóór lang geschied. Neen, een blik wenschte ik met u te werpen op de kerkgeschiedenis der middeneeuwen, niet om daarin een wapen te vinden tegen het katholicisme, tegen 't pausdom en wat daartoe behoort, — die zullen zich zelven wel oordeelen, wat het verkeerde betreft, dat daarin gevonden wordt, en de geschiedenis heeft dat ten deele reeds gedaan, — maar om daaruit nut te trekken voor den tegenwoordigen tijd. Clericalisme en despotisme in verschillende gedaanten zijn ook in onze dagen niet vreemd; hier en daar steken zij het hoofd op; zoo de teekenen der tijden door ons begrepen worden, moeten wij allen dat erkennen. Clericalisme en despotisme zijn twee groote kankers aan de ontwikkeling en het welzijn der menschen; en is het onze overtuiging, dat een iegelijk

in zijnen kring geroepen is aan die ontwikkeling te arbeiden en dat welzijn te bevorderen, verlaten wij dan het slagveld van Altenesch met het heilig voornemen ons te wapenen tegen clericalisme en despotisme, onder welke vormen zij zich ook mogen voordoen, en zij een blik op het eereteeken der Stedingers ons een wekstem tot vooruitgang, een drijfveer tot vervulling onzer roeping!

J. H. C. H.

———

ONZE KLOKKEN.

De overlevering verhaalt ons van vaderlandsche reuzen, die, als zij hunne stem verhieven, den omtrek dreunen deden en mijlen ver werden verstaan. Hoog stak hunne lange gedaante boven de heuvelen uit, die zij als molshoopen vertraden; wijd klonk hunne stem over de vlakte, als zij elkander op uren afstands riepen.

Zou men niet moeten vermoeden, dat bij het verdwijnen onzer geestige fabelwereld deze Nederlandsche Stentors veroordeeld zijn geworden om achter te blijven en, door de hand eener jaloersche wraakgodin getroffen, eene dier versteeningen hebben ondergaan, waarvan soms de oudheid gewaagt? Alleen hunne stem zullen zij behouden hebben. Het hoofd in de lucht en het aangezigt bij middagzon van oude heldenglorie blinkend, staan deze steenen reuzen in steden en dorpen onbewegelijk op hunne plaats en roeren alleen hunne reuzentongen, dat de omtrek dreunt en het geroep mijlen ver wordt gehoord. Sommigen hebben vijf of zes eeuwen gekend en als vertegenwoordigers van eene oude wereld, die achter ons ligt, getuigen zij van het verleden en van vroegere grootheid. Hoog dragen zij het hoofd en uit de hoogte zien zij neder op hetgeen door

het nageslacht aan hunne voeten wordt gewrocht. Dreunend daalt de oude reuzenstem neêr, golvend schiet zij over de vlakte en soms, wanneer wij in de vrije natuur speelruimte geven aan onze gedachten, terwijl de dorpsklok luidt, dan kan de reus van verre zulk eene teedere stem doen hooren, zoo welluidend en zuiver, dat zijn eenvoudig geluid, gedragen op de koelte van den avond, een toon uit eene betere wereld schijnt, ons lokkende met een vriendelijk „kom, kom!"

In de daad schijnt de klokketoren voor de verbeelding eene rijke bron te zijn. Gedachten, niet ongelijk aan de laatstgenoemde, zijn door de kerkklok aan eene van Duitschlands vroomste zielen ingegeven. Al wat een Friedrich Straus reins en edels gevoelde in zijn teeder gemoed, al den rijkdom van godsdienstig leven, waarvan zijn arbeid overvloeit, al zijn weemoedig gepeins en al zijne heilige verrukking, dat alles heeft hij met een woord van stille betoovering „Glockentöne" genoemd. In het avondklokje op de vlakte hoorde hij den weêrklank zijner stemmige gepeinzen. Vrome gedachten waren hem klokketoonen der ziel. Maar terwijl deze zachte en streelende toonen van het klokje van Straus ons de aarde doen vergeten of liever van het aardsche levenslied een hemellied maken, komt de forsche stem van Schillers meester-klokkengieter en het gedruisch van diens werkplaats ons uit onze mijmering opwekken. Welk een bedrijvigheid in dat „Lied von der Glocke"! Hoe komt hier het ééne tafereel na het andere ons voor oogen! Hier gevoelen wij de werkelijkheid, en de werkelijkheid des levens tintelt in al de beelden, welke één voor één naast de wordende klok voor Schillers geest oprijzen. Hem inspireert niet alleen het weemoedig geluid op de vlakte, als de vesperklok wordt getrokken; maar de kokende klokkespijs, het metaal, de werkplaats, de arbeid,

de kunst. De klok van Straus streelt als eene musiek, die ten halve de musiek onzer ziel is; de klok van Schiller wekt op, verheft, en hare toonen, gevormd door de inspanning veler krachten, vragen eerbied voor den werkmeester en zijne gezellen. De klok zelve en haar toebehooren boeit ons hier:

Van den dom
Klinkt de klok!

en wij zien naar omhoog. Ja, een menschenhand heeft deze steenen reuzen gemaakt, die torens genoemd worden; een menschenhand heeft hun deze spraak gegeven — en zoo hoog heeft de mensch steen op steen gelegd, zoo hoog hun gekroond en glanzend hoofd verheven, opdat de metalen stem onbelemmerd zou doordringen tot de verre woning des armen en door de dikke muren heen tot de welgeslotene vertrekken des rijken, opdat zij door zou dringen door het geween van het klaaghuis en het gelach van het huis der vreugde, en met haar ernstig geroep eene stem van boven zou wezen, die elk zou herinneren aan zijne godsdienst. Allereerst toch is de klok een orgaan der kerk, eene dienares, die in hare eenzame woning van de wereld afgescheiden, voor hooger leeft, gelijk zij hooger woont. Bode van stichting en vrede doet de klok de roepstem der kerk hooren, wanneer deze hare leden onder haar dak als onder hare vleugelen vergadert. Sieraad en heraut der kerk heeft de klok reeds eeuwen lang in hare dienst een wigtig ambt bekleed — een ambt, waartoe zij al spoedig uiterst bekwaam moest bevonden worden. Immers toen de kerk al meer en meer behoefte kreeg aan hulpmiddelen om hare wenschen, geboden en aanwijzingen verre te doen hooren, geen wonder dat toen de aandacht op de klokken viel, in het burgerlijke leven der ouden reeds geene onbekende werktuigen.

Naar den aard van den tijd, waarin de kerkklokken in gebruik kwamen, waren deze kerkelijke seinen onaanzienlijk en was hunne inrigting gebrekkig. Sedert de laatste helft der zesde eeuw bij de Frankische Christenen bekend en door de Westersche kerk verbreid, zullen zij door onze geloofspredikers in ons vaderland zijn ingevoerd, maar niet meer dan eenvoudige bengels geweest zijn, die onder het dak van het kerkgebouw verscholen werden of aan staken daarnevens hingen. Naarmate echter het aanzien der kerk en daarmede de behoefte aan ver klinkende seinen toenam, stegen de kerkbengels al hooger en hooger, tegelijk toenemende in zwaarte.

In de achtste eeuw klommen zij reeds boven op het kerkdak of werden in torentjes op geringen afstand van de kerk opgehangen. Eindelijk werden deze klokkehuizen aan de kerk verbonden en met deze in bouwkunstigen zamenhang tot één ligchaam vereenigd. 't Is in de twaalfde en dertiende eeuw, dat deze ontwikkeling in het zamenstel der klokketorens plaats vond. Toenemende burgerlijke vrijheid gaf toenemende welvaart; de handel en het daaraan verbonden reizen en trekken opende nieuwe bronnen van beschaving. Steden verrezen met markten en pleinen, hallen en stadhuizen; de eerzame poorter trad niet meer door het slijk der wegen, maar bestraatte zijne grachten en kaden. Nieuwe weelde openbaarde zich en naar evenredigheid van den algemeenen vooruitgang werden ook de kerken en godshuizen op grootere schaal aangelegd. 't Was toen, dat ook hier het stoute denkbeeld zich ontwikkelde om hoog in de lucht die geweldige gevaarten op te hangen, die, als zij vliegend om hun as worden geslingerd, den hechtsten toren met den ondergang dreigen. Wel hield nog hier en daar het oude stand, wel kwamen nog in 1262 de monniken van Wittewierum binnen

het voorvaderlijk klokkehuis hun nederig bengeltje luiden; maar het nieuwe paarde zich aan het oude, en in dat zelfde jaar 1262 had de hoofdkerk van Dordrecht reeds bijna honderd jaren eene klok van 3000 pond gedragen. De Buurkerk en de St. Paulsabdij te Utrecht hadden in 1253 eene klok in een harer torens. Ook namen de evenredigheden, waarin men goot en bouwde, op merkbare wijze toe. Niet alleen dat het gewigt zwaarder werd en de klokken bij de 5000 pond begonnen te wegen; maar de hand van den vooruitgang stelde zich met de tot dus ver gebruikelijke eenlingen niet meer tevreden, en plaatste van zoodanig gewigt een dertiental klokken op den toren van Utrechts Dom. Bij het vergieten van deze klokken in 1505 bleken zij te zamen niet minder dan 62000 pond te wegen. De ondernemingsgeest, vaardig geworden, verstoutte zich nu tot telkens grootere werken, goot voor Breda de Roeland van 10,000 pond metaal en scheen tot buitensporigheden te vervallen, toen hij een last van 18000 pond, in één ligchaam besloten, onder den naam van „de groote klok" boven de oude kerk van Delft ophing.

Zoo begon de kunst zich eerst aan het kolossale te wijden. Hiermede behaalde zij in deze industrie hare eerste overwinning; want waarlijk zulke gevaarten te gieten en dat met het doel om ze dan, laat het zijn 60 of 80 voet, naar omhoog te tillen en ze daar beweegbaar op te hangen, tot dit één en ander behoort, met de hulpmiddelen dier tijden, al de heldenkracht en al het geloof der kunst. Maar niet alleen aan het vervaardigen en stellen dezer monstergevaarten wijdde zij zich. Naast haar cyklopiesch streven ontwikkelde zich ook haar onwaardeerbaar talent om doode stoffen levend te maken en de werken, die zij daarstelt, in eene zekere door haar bepaalde rigting zich te laten bewegen. Reeds gedurende de vijf-

tiende eeuw toch treffen wij hier in ons vaderland uurklokken (horologiën) aan. Het uurwerk van de Buurkerk te Utrecht was in 1473 reeds onbruikbaar geworden. Het werd in 1478 door een ander vervangen, dat dag en nacht sloeg. De abdij van Lidlum in Friesland was reeds vóór het jaar 1430 in het bezit van zoodanig kunstwerk. Sedert 1450 vermenigvuldigden zich de uurwerken en straks ook de klokkespelen. Wij treffen ze aan te Beverwijk op het klooster Sion, te Utrecht op de Domkerk en te Egmond, Adewerd en Rijnsburg op de abdijen, die aldaar gevonden werden.

Zoo was de 16de eeuw nog lang niet aangebroken, of hier en daar stonden reeds klokketorens rond te zien over het land. Ons vaderland was ook in dit opzigt niet achterlijk. Oude stedenbeschrijvingen, oude rekeningen, oude klokken spreken van verdienstelijke Nederlandsche klokkegieters. Verscheidene klokken vereeuwigen den naam van de Moeren of Mooren, een Alkmaarsche klokkengieters-familie. Andere getuigen van een Gerrit of Gert van Wou (uit Kampen?) die van 1475 tot 1500 een veertiental klokken goot. Zelfs wordt op een klok, uit de 12de eeuw afkomstig en te Hönnepel in de diocese van Munster gevonden, de naam aangetroffen van eenen Johannes de Trajecto (van Utrecht). Eene andere klokkengieters-familie is het geslacht Wagehenens of Waghenens, welke van 1490 tot 1544 wordt aangetroffen. Namen als die van Moen te 's Hertogenbosch en Weghewaert zijn minder bekend. Daarentegen bogen wij op Frans Hemony, als wiens woonplaats de stad Zutphen wordt opgegeven, maar die ook in Amsterdam moet gearbeid hebben, blijkens een opschrift op eene der vier luiklokken van de nieuwe kerk te Delft: „F. Hemony me fecit. Amstel. A°. 1662 (maakte mij, Amsterdam, in 't jaar 1662). Deze klokkengieter leverde in

acht jaren zes beroemde klokkenspelen af, te zamen eene zwaarte van 100,000 pond vertegenwoordigende. Meester Jan de Graave van Amsterdam wordt gezegd in het vak van klokkengieten voor zijn collega Frans Hemony niet ondergedaan te hebben. Hij nam buitenlandsche bestellingen aan en versierde Berlijn met een klokkespel van 36 klokken.

't Is waarlijk ook geen wonder, dat de Nederlandsche klokkengieter vooral in de 16de en 17de eeuw iets te doen vond; de klokken zijn in ons vaderland gedurende deze eeuwen bij uitstek populair geweest. De menigvuldigheid, waarin wij ze op onzen bodem aantreffen, is reeds merkwaardig en pleit voor de spreekwoordelijke weelde onzer voorouders. Bijna ieder stadje in ons vaderland bewaart een kunstig klokkenspel van jaren her, dat zich nog altijd zoo vrolijk en dartel doet hooren, als wemelden nog zijne kaden van zeevolk en zijne haven van masten en wimpels — als speelde het niet voor eene uitgestorvene stad, voor eene zwijgende marktplaats en eene ledige haven. Eens waren zij de glorie van eene welvarende burgerije. Zelfs in het gesprek mengden zij zich. Was er iemand die loopende geruchten aanroerde zonder kennis van zaken, de vreedzame burger dacht aan zijn onvergetelijken klokketoren en sprak van het „hooren luiden der klok, zonder te weten waar de klepel hangt", overtuigd dat hij daarmede een voor ieder verstaanbaar oordeel van nuchterheid velde. Of praatte iemand onnadenkend voort en vergreep hij zich aan geheimen, zoo wist men geene meer eigenaardige beeldspraak voor deze onbescheidenheid dan dat hij de dingen „aan de klok hing." Geen Hollandsch stadgezigt schijnt volkomen, wanneer niet in den gebruikelijken nevel zich ergens een graauwe klokketoren verheft. Onze landaard, die zich minder door een scheppend en vindingrijk karakter onderscheidt

dan door een handelend streven, heeft daar, waar hij de kunst beoefende, niet zelden zich gewijd aan de mechaniek. Onze kunstige speelwerken, behalve dat zij zekere Hollandsche gezelligheid hebben, schijnen mij met deze zucht naar mechaniek zeer wel te stroken. Verblijdend is het, dat, terwijl die liefhebberij zich dikwijls in poppenspel en onwaardig knutselwerk openbaarde, zij zich ook tot een waardiger doel voor haar streven heeft weten te verheffen.

Toch is de 17de eeuw, hoezeer de bloeitijd onzer klokken, verre verwijderd van het tijdperk, waarin zij in de kerk van ons vaderland de hoogste beteekenis hadden. Een andere is de tijd, waarop de bouwkundige, een andere die, waarop de beoefenaar der kerkgeschiedenis zijne aandacht vestigt. Terwijl de man, die eene geschiedenis der industrie wilde schrijven, zich haasten zou om tot de 17de eeuw te komen, zoo zijn wij naauwelijks met onze beschouwing daar aangeland, of wij keeren op onze schreden terug. In de 17de eeuw had de klok als kerkelijk orgaan geene of geringe beteekenis meer. De overgang uit de Roomsche kerk naar die van Calvijn ontnam aan de klokken de betoovering van vroeger. Half der kerkelijke, half der burgerlijke gemeente toebehoorende, dikwijls door de eene noch de andere verpleegd in de dagen van verval, niet zelden ook een twistappel tusschen beiden, diende zij twee even heerschzuchtige collegiën, dreef zij de menigte naar de pui van het raadhuis, zoo wel als naar de kerkdeur, luidde zij bij begrafenis en brand, en verdeelde zij hare werkzaamheid tusschen kerk en staat. Bij de meer dogmatische dan ceremonieele rigting der 17de eeuw levert hare kerkdienst weinig belangrijks en bovendien niets onbekends op.

Anders was dit in vroegere eeuwen. Rome, dat in de 8ste eeuw hare kapellen en kerken op onzen bodem stichtte

en in de 13de en 14de eeuw onze eerste belangrijke klokken invoerde, gaf aan de klok een uitgebreid dienstwerk, waarvoor zij ook eene evenredige eere ontving.

Op Zondag liet de klok vóór den aanvang der godsdienstoefening zich drie malen hooren, nadat de feestdag 's Zaturdag-avonds behoorlijk was ingeluid. Werd er eene buitengewone mis gelezen, dan werd met den klepel, zonder dat deze mogt overslaan, slechts eenige malen tegen den rand van de klok getikt. Daarentegen werd de klok bij hooge feesten luidruchtig gezwaaid. Wie eene groote klok had, bestemde deze bij voorkeur voor dergelijke gelegenheden. Verder had men het morgen-, middag- en avondklokje. Aan dit laatste, het welbekende en bij de dichters geliefde vesperklokje, waarbij naar pausselijk voorschrift het bidden van drie „Ave Maria's" was verbonden, zijn wij gewoon geraakt het beeld van stichting en stille overpeinzing vast te knoopen. Ook andere gebed-klokjes werden er geluid. Wanneer de verordening van Paus Sabinianus in de 7de eeuw genomen in ons vaderland is gehandhaafd, dan heeft men ook hier bij klokgeklep de zeven kanonieke gebedsuren (vier des daags en drie des nachts) aangeduid. Deze werden naar zonnewijzers, zandloopers of wateruurwerken geregeld. De klok deelde verder in vreugd en smart. Zij, die met feestelijken toon bisschoppen en prelaten verwelkomde, vóór de Mis van Kersdag en Witten Donderdag hare blijdschap uitte en op den Paasch-Zondag in heilige verrukking de lucht deed weêrgalmen, wist, gelijk zij zich verblijdde met de blijden, zoo ook met de weenenden te weenen. Aan elken afgestorvene, die in het geloof en onder de zegeningen der kerk was heengegaan, wijdde zij een weemoedigen afscheidsgroet. Elken toon wist zij te vatten en in elke plegtigheid werd zij betrokken; zelfs als

het volk met heiligen schroom bij de Mis het avondmaalselement zag opheffen, scheen het klokgeklep onmisbaar om de schare tot het driemaal „heilig" te stemmen. In Deventer werd tot dit „elevatie- kleppen" de groote klok gebruikt, en de bijkomende bijzonderheid, dat voor de kosten aan dit kleppen verbonden een afzonderlijk fonds bestond, doet ons gissen dat op het klokgelui bij de Mis groote prijs werd gesteld.

Door zoo in alles hare stem te mengen, werd de klok in waarheid een kerkelijk ambtenaar. Geheel iets anders was zij in de middeneeuwen dan wat zij in de protestantsche kerk was en is. Daar toch is de klok niets anders dan een door deze en gene werklieden in zekeren vorm gegoten stuk metaal, dat afgeleverd en opgehangen wordt, in den grond op dezelfde wijze, waarop men bengels op markten of klokken op stadhuizen plaatst. In de Roomsche kerk evenwel, die zoo onverbiddelijk hare theorie van „gewijd en ongewijd" handhaaft, is door den klokkegieter nog maar het halve werk gedaan en is de klok, zoo als zij afgeleverd wordt, een wereldsch onding, dat eerst door de kerk tot den rang van kerkklok verheven kan worden. Voor deze kerk is de stof het in zich zelf onreine en onheilige. Een gebouw in den zuiversten kerkstijl opgetrokken, is geene kerk; een spreekgestoelte met onberispelijk schoon gesnedene bijbelsche zinnebeelden is geen preekstoel; ja, de Christen geen priester, zoo lang niet het één en het ander door eene aan de kerk toevertrouwde kracht zoogenaamd „gewijd" is geworden. Zoo was het naar dezelfde theorie niet de fabriek, die de kerkklok vervaardigde; maar de kerk die haar uit dit fabriekwerk schiep. De werkplaats leverde een stoffelijk voorwerp dezer wereld, de geestelijke kerk was het, die dit voorwerp vergeestelijkte en het wijdde tot wat het worden moest. Maar zoo eene bekrompen

wereld aan dit werk den naam van 't spiritualisme der kerk heeft gegund, de waarheid heeft zich op het geweld haar aangedaan handig gewroken. Zij heeft de magt harer sluitredenen losgelaten. Als booze geesten zijn deze gevaren in de harten der geloovigen, die, hetgeen de kerk leerde, onwillekeurig door hunne gevolgtrekkingen belagchelijk hebben gemaakt. Zoo lag het b. v. voor de hand, dat een ongewijde klok hare dienst moest weigeren of hare dienst slecht moest vervullen. Werkelijk was dit denkbeeld onder het volk niet vreemd. Gedurende een interdict werden de klokken geacht met stomheid geslagen te zijn, eene dwaling, die gemakkelijk in stand bleef, daar de klokken eener onder den ban liggende plaats niet mogten geluid worden. Daarentegen, meende men, moest eene gewijde klok ook uit zich zelve kunnen slaan, zonder eenige van buiten op haar werkende oorzaak. Zie daar de gevolgtrekkingen — en deze dingen lagen voor de hand. Was de wijding eene noodzakelijkheid, dan moest het onderscheid tusschen gewijd en ongewijd ook kunnen opgemerkt worden en toch ergens in bestaan. Was de wijding iets zakelijks, dan moest het geluid der klok onafhankelijk kunnen zijn van de eigenlijke klok, dan moest eene klok kunnen luiden zonder getrokken te worden, dan moest eene ongewijde klok op eene kerk niet kunnen bestaan. In de daad zijn van deze drie meeningen de voorbeelden te vinden.

Een rijk landeigenaar, Florens van Hulsbergen, is op de jagt, in de omstreken van Hattem. Op eens wordt de woeste jager gestuit in zijn vaart door het statig geluid van eene kerkklok. Maar er is geene klok en het gehoorde geluid is alleen een voorteeken van de klanken, die werkelijk op de plaats, waar hij jaagde, eens uit een klokketoren zouden dreunen. Eerst wordt de klank vernomen. De klok komt later.

Eenige afgevaardigden uit Mentz komen te Utrecht het lijk opeischen van Bonifacius. De Utrechtenaren weigeren dit onwaardeerbaar reliek af te geven. Daar begint onverwachts de klok te luiden, geheel uit eigene beweging, en daar de houders van het lijk de zelfverloochening hebben dat geluid in hun eigen nadeel uit te leggen, gaan de afgezanten met het begeerde naar huis.

Ons derde verhaal is eene ware klokkentragedie. In Lochem waren twee klokken, die schijnheilig genoeg waren te luiden, zonder gewijd of geordend te zijn. Een geestelijke, die het gelui verneemt en er welligt eene duivelstem in hoort, spreekt zijn vloek over het klokkenpaar uit. Nu zijn de klokken van de bescherming der gewijde kerk beroofd, en wie nu nog meent dat staven en stangen iets beteekenen, maakt zich schuldig aan eene laakbare overwaardeering der stof. Door den vloek van den geestelijke is de klok reeds feitelijk van de kerk afgesneden. Dat begrijpt de duivel ook. Deze, tot dus verre door het verband van de klok met de gewijde kerk tegengehouden, kan nu zijn eigendom wegdragen. Beide klokken neemt hij meê en werpt ze in zijne kolken. Wie in den kersnacht de duivelskolken bij Lochem bezoekt, die kan uit het moeras de klagende stem vernemen van deze verworpelingen der kerk. Maar in hare eigenaardige taal schijnen zij uit de diepe kolken de kerk aan te klagen van eene dweeperij, waarvan zij de slachtoffers waren — en waren zij de eenigen maar!

Toch was het der kerk, ook haren hooggezetenen ernst met deze wijding. Hoe zinnelijk zij was te midden harer geestelijke aanmatiging zag zij niet, en hoezeer enkel logische gevolgtrekkingen haar in opspraak moesten brengen bij latere geslachten gevoelde zij niet. Zoo zeer was het haar ernst met

hare wijding, dat deze door eene groote plegtigheid met velerlei uiterlijkheden werd gevierd. Als werd het haar voor eene zonde toegerekend tot de stof te behooren, moest de klok door de genademiddelen der kerk tot geestelijken staat worden bekeerd. Het onreine moest door het water der wedergeboorte geheiligd worden tot de dienst der kerk en van het geestelijke. Klokkegelui werd een charisma te meer in de Christelijke gemeente. Het volk heeft deze plegtigheid wegens hare overeenkomst met hetgeen aan de jonge kinderen werd voltrokken, „klokkedoop” genoemd, — een naam, die, gelijk wij zien zullen, juist is, maar de juistheid eener treffende satire heeft.

Willen wij zien van welk aanbelang deze klokkedoop was, reeds de uitnoodiging tot de bijwoning daarvan kan ons van dit gewigt overtuigen. Er bestaat zoodanige uitnoodiging, door de regeering en de kerkmeesters van Doetichem gedaan aan „den Ersamen wysen ind vursichtige Burgemeisteren der Stadt Groello.” Na den „vorsichtigen Burgemeisteren ind bysunder guede vrienden” herinnerd te hebben, „dat in het jaar 1527 de kerk van Doetichem myt allen clocken ind voll meer ontellyke ornamenten” verbrand is en dat er twee nieuwe klokken gegoten zijn, die de regeering van genoemde plaats wil „doen kerstenen”, verzoekt Doetichems gemeenteraad de heeren van Grollo daarbij tegenwoordig te zijn, „helpende dat sye gekerstent ind tot gebruyck der hijlligen kerken volmaket mogen worden.” Voorts heet de brief van uitnoodiging „geschreven onder onser stadt secreet segell” en is hij onderteekend door hunne „achtbaarheden Burgemeistere, scepene ind Raid myt sampt den kerckmeisteren der stadt Doetinchem”.

Bij een klokkedoop dus kwamen niet de stedelijke autoriteiten alleen, maar ook de regeeringen van andere plaatsen

zich vertoonen. Zij vonden de klok, vóór zij hare reis naar omhoog ondernam, op eens mans hoogte opgehangen. Na het maaksel geprezen te hebben, verwachten zij den wijbisschop, voor wien een zetel en eene tafel is aangebragt. Op de tafel bevindt zich water, zout, heilige olie, zalf en reukwerk, bestaande uit myrrhe, wierook enz., alles in fleschjes en vaatwerk geborgen; daarnevens een linnen doek. Is der klok deze tafel bereid, dan verschijnt de bisschop, met myter en kromstaf. Allereerst draagt deze ten aanhooren van de toeschouwers eenige Psalmen (met name Ps. 50, 53, 56, 66, 69, 85, 129) voor. Vervolgens worden het water en het zout gezegend, waarna de bisschop over deze zaken nog eens bloothoofds den zegen van God afbidt, opdat alle invloed des duivels uit het water moge geweerd worden. Is het zout met het water alzoo bekwaam om den zegen op de klok over te dragen, dan wordt het zout met vernieuwde bezorgdheid voor de listen des boozen in den vorm van een kruis op het water gestrooid. Weder neemt de bisschop de myter van het hoofd en bidt. Nu wordt de klok, die in onreinheid ontvangen is, gewasschen, opdat de zegen der kerk door al de gezuiverde poriën heendringe en niets den toegang der genadegave belemmere. De bisschop zelf vangt deze wassching aan, doch zet zich spoedig weder op zijn zetel en spreekt, terwijl hij het reinigen van de klok aan mindere kerkdienaren overlaat, de zes laatste Psalmen uit. Telkens afgewisseld door eenig gebed vinden nu de eigenlijke inzegeningsplegtigheden plaats. De bisschop doopt den regter duimvinger in de heilige olie en teekent daarmede eerst een kruis, vervolgens zeven kruisen op de buitenzijde van de klok. Met het chrisma teekent hij vervolgens nog eens zeven kruisen in de binnenzijde der klok. Nadat nog aan God het gebed wordt gerigt,

dat Hij, de Almagtige en Eeuwige, de klok met Zijn hemelschen zegen moge overgieten (perfundere), mag in den waren zin der kerk de klok eerst gegoten heeten. Uit vele documenten van de vijftiende eeuw, blijkt dat bij onze vaderen niets achterwege gelaten werd, wat dienen kon om aan de wijding der klokken het karakter eener doopplegtigheid te geven. Tot de klokkenwijding toch behoorde ook de naamgeving. Hiertoe werden even als bij den doop vele peters genood. Gedurende de wijding hielden de peters het touw vast, waaraan de klok hing. Vervolgens riepen zij op voorgang van den bisschop den naam uit, dien de klok dragen zou, en deden haar, als was zij eene doopelinge, een nieuw kleed om. Eindelijk kwam de hulde. Na de vernederingen, die zij ondergaan had, werd de klok nu bewierookt en vereerd. Uit het wierookvat, dat onder de klok wordt geplaatst, stijgen wolken van myrrhe en wierook naar het binnenste van de klok en hullen, langs de buitenzijde opklimmende, het geheel in een heiligen nevel. De bisschop kust nu het evangelie, maakt het kruisteeken voor de gewijde klok en gaat na dezen gewijden afscheidsgroet zich het hoofd dekkende heen. Maar onze vaderen hadden hunne natuur verloochend, indien het daarbij gebleven ware en na dit alles de bokaal niet ware rondgegaan aan den feestelijken disch. De uitnoodigingsbrief der burgemeesteren enz. van Doetinchem bevat ook daaromtrent eene aanwijzing, die hier op hare plaats is. Als om de uitnoodiging smakelijk te maken, voegen zij er de bede aan toe, om als het kerstenen van den klok „gescheit ys, met den anderen voirt vrolick toe sijne," met de zeer beleefde verzekering dat zij „altyt geneyget sijnnen" datzelfde naar vermogen aan de geinviteerden „wedderom tverdienen." Zij rekenen er dus op bij eene dergelijke gelegenheid hunne buren bij

te staan en hun maaltijd terug te komen halen, eene verwachting die duidelijk de gewoonte uitspreekt om bij den klokkedoop een feestelijk maal te gebruiken en „vrolick toe sijne."

Ondertusschen is de klok een kerkklok geworden in de schatting der geloovigen en bekwaam voor hare dienst. Maar meer is zij dan eene dienares. Zij is de waakzame torenwacht geworden, die met den van haar uitstroomenden heiligen geest op hare wijze de stormen bestraft, de onweders bedaren doet, de hagelbuijen keert en den bliksem breekt.

In het prachtig geïllustreerde pontificale der St. Marie-kerk te Utrecht (Handschrift N°. 10 van de universiteits-bibliotheek aldaar, in de vijftiende eeuw ten behoeve van den bisschop geschreven, wanneer hij in vermelde kerk soms eene pontificale mis las) wordt als eene bijzondere gunst van God verlangd, dat de toonen der klok al de lagen des boozen: hagel, wind, storm, bliksem, onweders, mogen verdrijven, — een gebed bij den klokkedoop in algemeen gebruik. Ingevolge van dit bijgeloof trok men bij onweders de klok, in het vaste vertrouwen dat storm en wind naar de gewijde klanken zouden luisteren. Niettegenstaande al hare magt stond de klok onder toezigt van een klokkenist, die haar dienen en besturen moest. Voor zeker loon moest de campanarius of klokbeambte het uurwerk bijhouden en zorgen, dat de benedendeur van den toren gesloten bleef. Op bepaalde uren, zoo luidt zijne instructie, zal hij luiden of laten luiden. Hij mag den toren alleen laten zien aan de lidmaten der parochie, tenzij vergunning van hooger hand het bezoeken van den toren ook aan vreemdelingen toesta. Tot de geheime instructiën van den klokkenist behoort, dat hij de bezoekers op den voet volgt en overal vergezelt. Wel mag hij de klok voor de belangstellenden aanslaan; maar hij moet het aan beide zijden

doen, gelijk de gewoonte is. Men mogt niet met de klok spelen. Deze instructiën, die voor de klokken van de St. Maarten golden, toonen dat voor de waardigheid der klok goed zorg werd gedragen 1). Dat in het algemeen een zoo gewigtig werk als het bewegen van de gewijde klok niet door elk kon bediend worden, bewijst een besluit van de provinciaal-synode van Keulen, in 1310 genomen, hetwelk ook voor het Bisdom van Utrecht gold, en bepaalde dat de klokkenisten geletterde (litterati) menschen moesten zijn, m. a. w. dat zij, om ook nog tot andere diensten bekwaam te zijn, eenige vaardigheid in de kunst van het lezen moesten bezitten, welke in de 14de eeuw verre van algemeen was. Elders was het luiden der klok een voorregt. Behalve een klokkewachter hadden de klokken van den Dom de scholieren van de stiftschool tot hare pages, en toen in 1507 de kerk van 't St. Hiëronymus-huis te Utrecht werd gewijd, beloofde de suffragaan een aflaat van veertig dagen aan elk, die bij onweêr en donder het verdienstelijk (en welligt voor gevaarlijk gehouden) werk des klokluiders zou verrigten. Met dezelfde

---

1) De stad Utrecht had, om verzekerd te zijn van hare klokken, een vasten aannemer voor al wat tot het maken of repareeren behoorde. Beroemd is als zoodanig geworden Mr. Jan Tolhuis. Hij maakte klokken voor de Buurkerk „soo goed als eenig geluid", repareerde de Michaëls-klok en deed in 1545 aan de kerkmeesters van genoemde kerk eene klok over van 1108 pond voor 136 gulden. Mr. Jan leverde tin voor de klokken der St. Nicolaaskerk en was beëedigd beambte voor al het gietwerk binnen Utrecht. Als Meester Bus-scrut werd hem 20 ℔ voor zijne pensie voor een geheel jaar gegeven, zijnde daartoe aangenomen zijn leven lang en zullende zijn leven lang in de stad ter woon blijven en zijn ambacht van „bussen en clocken te gieten doen en hanteren". Boven zijne pensie kreeg hij nog een deurwaarders-uniform en genoot hij „gelijk op rantsoen en wijn." Zijn opvolger in 1559 was Mr. Antonie Hendrixz. (*Navorscher*, 8ste jaargang, bl. 143.)

munt betaalde de suffragaan, toen hij in het Windesheimerklooster eene klok aan Maria wijdde, een ieder, die deze voortaan knielende en onder het opzeggen van drie Ave Maria's luiden hoorde, — een eerebetoon, dat zeker niet minder de Mariadienst dan de dienst der klokken aangaat.

Vragen wij wat naar evenredigheid van deze duidelijk uitgesproken hulde en zorg de geloovige aan de klok had, dan zal het antwoord moeten wezen, dat deze gevierde kerkelijke heraut veelal eene onverstaanbare, geheimzinnige taal voor hen sprak, dat zij gedresseerd werden op eene muziek, die hun weinig ter harte kon gaan, tenzij uit vreeze. Hetzij zij den leken gebood het „Ave Maria" op te zeggen of het mis-wonder te gedenken, hetzij zij de burgerij opriep naar de kerk of het altaar, tot mysteriën riep hen het geheimzinnig geluid. Het gelui bij blijde inkomsten of bij begrafenissen, de taal der vreugde en der smart, zietdaar wat de leek begreep. Overigens sprak de klok, zonder vertolking, de taal eens overheerschers, m. a. w. zij was het orgaan eener kerk, die, als een op alle zielen passende sleutel, hare leer, hare instellingen, haar idioom overal onveranderd toepaste; zij was het orgaan eener kerk, die niets nationaals had, en vóórdat de hervorming de klok populair maakte, moest zij de beminnelijkheid hebben van eens drijvers stem. De naam, dien de klok bij haren doop ontving, was reeds het merk harer vreemdelingschap. Gewoonlijk droeg zij den naam van iemand, dien ja de kerk vereerde, maar voor wien de leek weinig gevoelen moest. De heiligen der kerk, meest allen vreemdelingen, schijnen op het peetschap over de klokken het meeste regt gehad te hebben. 't Waren St. Sebastiaan's en St. Antoniussen, voor welke vreemdelingen de heerschende kerk aan de leken eene knielende vereering vraagde. Daarenboven sprak ook de klok tot de-

genen, die haar naderden, van dat deftig Latijn, hetwelk zoo hardvochtig den spot pleegt te drijven met ongeletterde nieuwsgierigheid. Onder deze Latijnsche opschriften vormt het motto van Schillers klokkelied: „de levenden roep ik, de dooden beween ik, den bliksem breek ik" 1) het thema, dat met verschillende uitbreidingen dikwijls wordt aangetroffen. Zoo lezen wij dat de grootste der vijf klokken van de oude kerk te Zierikzee tot opschrift had: „Ik loof den waren God, roep het volk te zamen, vergader de geestelijkheid, betreur de dooden, verdrijf de pest, geef luister aan de feesten en ik word Levinus geheeten in het jaar onzes Heeren 1411." 2) Een kortere variatie is die van eene klok op de St. Pieter te Leyden: „De gestorvenen beween ik, de levenden roep ik, den bliksem breek ik, mijn stem is de stem des levens, ik roep u, komt tot het heiligdom." 3) Eenvoudiger dan dit soms wijdsche programma meldt een oude klok van 1285 in oud Duitsche letters van 5 duim hoogte: „Pynian maakte mij, in 't jaar onzes Heeren 1285." 4) Andere klokken weder verhalen u meer. De gewoonte volgende van in de eerste persoon te spreken, houdt eene preekklok van Dordrecht (boven het grootste trommelgat in het kruis der groote kerk stond een klein spits torentje met eene mette- of preekklok er in) de volgende predicatie, alweder in het Latijn:

Als ik luid van boven,
Maak u op, o Christenen,
Draalt niet met uw komen.

---

1) Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango.

2) Laudo Deum verum. voco plebem, congrego clerum. defunctis ploro, fugo pestem, festa decoro et ego vocor Levinus. A. D. MCCCCXI.

3) Defunctos ploro, vivos voco, fulgura frango. vox mea vox vitae. voco vos. ad sacra venite.

4) Pynian. me. fecit. A°. Dni. MCCLXXXV.

Spoedt u naar Gods tempel.
Gregoor word ik genoemd. 1)

waarna de vervaardiger het woord opneemt om te zeggen, dat door hem, Gregorius Waghenens, de klok gegoten is in het jaar 1519.

Wie in 1540 de groote kerk te Dordrecht bezocht, had een tweetal klokken te beschouwen, welker opschriften naar eenige meerdere verheffing schijnen te streven. De eerste moet, zoo ik wel vertaal, de volgende vermaning hebben medegedeeld:

Gij, die mij ziet,
Waarom gelooft gij niet
En trekt u niet mijn zacht geluid?
Wanneer gij goed
Vertrouwen voedt,
Dan redt de maagd u spoedig uit. 2)

terwijl de andere in het lesje, dat zij u opzegt, hare gelijkenis met Johannes den Dooper ter sprake brengt:

Gelijk de stem in de woestijn
In 't openbaar voor Christus spreekt,
Hem de bazuin der eere steekt,
Zoo gij: bereid met zuivre stem
En blijden toon den weg voor hem.
Johannes zal uw doopnaam zijn. 3)

Eigenaardiger dan de Latijnsche zijn de Nederduitsche opschriften. Daar, gelijk wij bij de klokkenwijding zagen, het

---

1) Cum tinniam ab alto, agite Christicolae, jam rumpite moras. ad templum prosperate Dei. Gregorius vocor. Per me Gregorium Waghenens. Anno. Dei MCCCCCXIX.

2) Is qui vides. Cur non fidis et voce dulci traheris? Spe si fixa tu confidis, prospere liberaberis, Mariae subsidio.

3) Ut vox sonat in deserto. Christo tubas in aperto, Voce clara laetabunda, Parate vias domino, Johannes ergo vocaberis.

orgaan der kerk aan burgerlijk en kerkelijk bestuur was toevertrouwd en „scepenen en burgemeisteren" bij de wijding tegenwoordig waren, moest er naast de Latijnsche of kerkelijke ook een Nederduitsche of burgerlijke invloed zich doen gelden. Aan het Latijn echter komt in den aanvang de eere der vinding toe. Sommige Hollandsche opschriften zijn niets dan vertalingen, of zijn althans naar het Latijn vrij gevolgd. Eene loutere vermelding van het allernoodigste bevat het volgende opschrift:

Sebastiaan ben ik ghegoten,
Van Peter Waghenens te Mechelen binnen,
Lof heb God mit rechter minne.

In het opschrift eener klok van de St.-Bavokerk te Haarlem (eene klok van 1720 Ned. ponden):

Marie es mijnen namen,
Min luut moet Gode sine bequame,
Van tempeste behoet God al,
Alsoo varre als men min luut hooren sal,

wordt reeds de Latijnsche vorm doorzigtig, terwijl wij op den rand eener heele slagsklok te Purmerende in het volgende versje:

St. Nicolaas is mijn name,
Mijn geluid is Gode bekwame,
De levende roep ik,
De doode beluij ik,
Hagel en donder breke ik,

eene oude Latijnsche bekende ontmoeten. Op de St.-Pieter te Leyden bevond zich eene klok met een dergelijk opschrift:

Salvator so heyt ic,
Den haghel en alle quaet weder verdrijf ic,
Den levenden en den doden luy ic,
Willem Moer en Jasper sijn broeder maecten my
In 't jaar ons Hern MCCCCXIII.

Sommige klokken deden geheele verhalen. Een uittreksel uit de notulen eener kerkvergadering schijnt het opschrift, dat in het laatst der 16de eeuw op het uurwerk van de Catrijnekerkstoren te Brielle werd geplaatst:

Dit werk groot, men eerst besloot te staan te Hooren,
De stadt Briel, aan haar hiel, als hebbende goeder toren.
Door 's hamers kracht en 's brandversterken, den Briel binnen
Een gemaakt van de aldergrootste werken, die men in de Nederl. mag vinnen.

Andere klokken openbaren, in verband met de plaats waar zij staan, een zeker neringziek karakter. Zoo b. v. de groote klok te Brielle, die, minder bescheiden dan hare zusters, u allereerst op de hoogte brengt van haren naam.

„Ick hiet Catrijn. Bidt God dat hy den Briel bewart.
Mariea de Fonteyn,
De wint zuit, ost, nord, west
Dat hie dees torn niet en ques,
Want wie ons ter see generen
Om den Harink te hanteren.
Gie Heere magtig, blieft eendragtig
Een volgt de rede
Weet die dat, soo zal u stad wel staan in vrede."

Duidelijker dan dit geheimzinnig gestamel spreekt een klokkespel te Leyden. Het voormalige carillon van de Saaihal deed de volgende bede, waarvan op elk klokje één regel vermeld stond:

O, Heer vermeert ons *Leydens Neringhe*,
Sulk dat den *Coopman* sijn begeringe
Deur den *Drapier* gemaakt hier vin.
Den *Ploter* gont een goet gewin,
Opdat den *Wasscher* hem mag dienen.
Den *Cammer* wilt sijn broot verlienen,
Des tragen *Spinners* mond houd op,
Vervult met spijs des *Wercker*s crop,

Den *Volder* maeck versiet van cleeren,
'*s Convooyers* nood wil ook afsweeren,
Des *Verwers* cuyp en feyl hem niet,
Weert van den *Persser* zwaer verdriet,
En weest het oock van 't *Waranderen*,
De *Packers* van de kost versiet.
Geeft den *Baillu* een eerlyk teeren
En laat elk een hem *gouverneeren*.

Andere klokken, die niet zoo gelaten hun naauwkeurig gebed uitspinnen, verkeeren in eene vaderlandlievende bezorgdheid en maken scheuring en oneenigheid tot het voorwerp harer oplettendheid. Eene der klokken van het H. Geesthuis te Alkmaar hield het volgende gebed: „Seer goede Beschermheer Laurens neem de scheuring weg opdat wij Christus in vrede van eene voorspoede werelt mogen dienen (1487)." Eene predicatie van dezelfde strekking luidde de groote klok der stad Hoorn:

Ick Jesus waerachtich
Seg in Heren machtigh
Dat ghi bliven eendrachtich
Doet ghi dat
Soe sal ju stad
Wel staen in freeden,
Doe men schreef MCCCCC en de XXXI daar bij
Doe goten Geert van Wouw, Johan ter Stege mij.

In tegenstelling van deze gemoedelijkheid wagen andere klokken zich aan geestigheden. Vernuftig in dezen zin is of was de kleine klok van den toren „de Oldehoof" te Leeuwarden.

Ick luyde de luijden aan haer werck,
Ick nood de Christnen tot Gods kerck,
Ick brom de vreughd en droefnis uyt,
Luyd nogthans noyt of word geluydt.

Deze geestige klok, die haar „vreughd en droefnis uitbromt",

doet onwillekeurig denken aan die Latijnsche opschriften, die meer klanknabootsend dan de brommende Leeuwarder van hare dragers getuigen.

Met haar stem van bombam
Verdrijft zij den Satan 1).

Onbekommerd en vrij in hare mededeelingen is de Roelandsklok te Breda. Zij meldt u hoe gij haar verstaan kunt.

Mijn naam is Roeland,
Als ik luid aan eene kant
Dan is tot Breda alarm of brand,
Als ik ga aan beide zijden,
Dan is Breda in groot verblijden.

Maar wij hebben, dit opschrift lezende, Roeland nog maar van ééne zijde bezien. Volgen wij den rand, dan bemerken wij dat zij niet alleen aan ééne zijde en aan beide zijden kan aanslaan, maar soms duchtig doorslaat, wanneer zij te midden harer deftige collega's in eene vrolijke ondeugende bui rondzwaaijende haar Hollandsch burgerhart ophaalt aan een straatdeun als deze:

Die tot Breda in vreugd wil leven
Die moet aan de vrouwen de overhand geven.

hetgeen aan de andere zij der klok te lezen staat. Met de kennisneming dezer particulariteit van het Bredasche huishouden verdient onze bloemlezing gesloten te worden.

Eene volledige verzameling van opschriften op klokken 2) zou ons voldoende inlichten aangaande het gebruik dezer werk-

1) Est vox sua bombam, potens depellere Satan.

2) Er bestaat eene verzameling van zekeren Dirk Burger, van Schoorl, en eene andere bij de Maatsch. van Letterk. te Leyden.

tuigen. Gewoon alles rond te bazuinen, verheelen zij u niets. Vooral de Hollandsche opschriften zijn mild in mededeelingen en niet vrij van zekere omslagtigheid. In het algemeen staan zij lager dan de Latijnsche. Voortbrengselen eener taal, die nog geene letterkunde had en nog gevormd moest worden, daarenboven opgesteld door lieden die hunne godsdienst alleen in hare toenmalige Kanaänstaal, het Latijn, verstonden en uitdrukken konden, moesten de Dietsche opschriften wel zeer achterlijk blijven, en daar, waar zij vervaardigd werden, een karakter dragen, dat weinig met den geest der kerk overeenkwam. De vaderlandsche taal, de taal van het dagelijksch leven, bragt den Nederlander op een geheel ander gebied. Zij dwong hem onwillekeurig tot die onderwerpen te vervallen, waarvoor zij gemaakt was en verplaatste hem in die toestanden, waaronder zij geworden was. Zoodra de vervaardiger van een klokkenopschrift ophoudt met het vertalen van deze of gene Latijnsche opschriften, verlaat hij den officiëelen weg. Dan is het zijn burgerlijk leven, zijne nering, zijne burgerlijke vrijheid, de rust van stad en land, de haringvangst of wel zijn huisselijk geluk onder de beminnelijke plak zijner wederhelft, welke beurtelings zijne Muze stemt. Tusschen het opschrift van het carillon op de Saaihal te Leyden en het opschrift van den Roland te Breda of dat van de groote klok te Brielle is een onderscheid, dat, zoo het bestaat, al het voordeel aan de zijde van het eerste laat. De hal spreekt hier edeler taal dan de kerk. De Hollandsche muze der middeneeuwen, vervuld van haar oud Hollandsch burgerleven, had weinig bekoorlijks. Te betwijfelen ook is het, of de Roomsche kerk genoeg godsdienstig gevoel in het hart des volks had uitgestort, om het in staat te stellen in eigen taal een schoon opschrift zamen te stellen, een werk, dat nog niet altijd door

de uitgelezenen der natie werd uitgevoerd. Eenigszins schoon zijn die echt middeneeuwsche toonen, die, voortgevloeid uit het godsdienstig leven der meer ontwikkelde Latijn sprekende geestelijkheid, „de levenden roepen, de dooden betreuren, de stormen breken". Schoon is de taal der klok daar, waar zij in hare volle kerkelijke waardigheid zich bij een Johannes vergelijkt, of de scharen naar den tempel roept. Schoon is hare taal, waar zij moedig tegen hagel en donder vloekt, zonder dat zij het noodig acht deze taal voor eene meer verstandelijke en minder dichterlijke te verruilen. Schoon is zij daar, waar zij zich verdiept in hare illusiën. En aan illusiën was de klok der middeneeuwen grootendeels gewijd. Hoe hoog de kerkklok moge gewaardeerd zijn om hare kerkelijke dienst, veilig mogen wij het er voor houden, dat het bezweeren van booze geesten haar hoofdrol werd in de oogen van de menigte. Geestelijke bliksem- en hagel-afleidster tartte zij met haar hoofd in de lucht de stormen en de ongenade der elementen. De meeste opschriften geven haar dit karakter. Telkens verzekeren ons de klokken, dat zij hagel en donder en alle schadelijke natuurkrachten kunnen afweren. De goede burger der middeneeuwen waande zich van een heirleger duivels omgeven. Hij zag ze in al, wat hem schaadde. Hij vreesde telkens hen te ontmoeten en in hunne handen te vallen. Hij maakte het kruisteeken bij het hooren hunner namen of bij het vermoeden hunner tegenwoordigheid. In de poriën van het vleesch konden zij wonen. Hoe meer de kerk deed om hen te bestrijden, en hoe meer daardoor het geloof aan hun bestaan en aan hunne magt zich verbreidde, des te meer zocht de Christenheid steun bij de kerk, die voorgaf tegen deze booze magten gewapend te zijn. De toren met de klok, dat was het palladium der burgerij, en den duivel te bannen, dat was

in haar oog der klokken meest praktische en meest tastbare strekking. Daarvoor mede werden zij gegoten, daarvoor hoog opgehangen in de lucht, daarvoor geluid, daarvoor begeleidde hare musiek den doode naar zijne rustplaats. Daarvoor werd zij uit haar element, de stof, onder de geestelijke ligchamen der kerk opgenomen; daarvoor werd zij gedoopt, gewasschen, gereinigd; en dit is het, wat ook vele harer opschriften aanwijzen, als zij den bliksem en alle kwade magten uitdagen.

Deze opvatting, dat de betrekking van de kerkklok op de booze geesten eene zeer innige was, is zoo weinig eenzijdig, dat in Duitschland klokken gevonden worden, die, in den tijd der hervorming gegoten en in de dienst der protestantsche kerk gebruikt, als onverbeterlijke rationalisten hun devies maken van hun ongeloof en, om alle misverstand te voorkomen, de zeer stellige mededeeling doen dat zij rein zijn van alle bijgeloof.

> Ich bin ja nicht getauft, vertreibe keine Noth,
> Kein Wetter, keinen Geist, ich ruf euch nur zu Gott, enz.

of:

> Mir gilt nicht Weyh noch Tauf, ein antichristlich Zeichen,

eene mededeeling, die geen zin zou hebben, wanneer niet het geloof aan booze geesten en de magt der gewijde klok over deze algemeen gangbaar was. Zoo het geslacht dezer kritische klokken nog niet uitgestorven is, het geloof aan de door haar bestreden dwaasheid mag als verdwenen beschouwd worden. Tot haren oorsprong teruggekeerd wordt zij nog in ons vaderland gebruikt, als een welluidend „de levenden roep ik,

de dooden beween ik", en telkens, wanneer zij geluid wordt en de schare zich opmaakt, mogen hare opwekkende toonen medewerken om booze geesten te verdrijven, minder denkbeeldig in de wereld, dan de hagel- en stormduivelen in de middeneeuwen.

J°. DE VRIES.

JOANNES DRUSIUS,

EEN MAN DER WETENSCHAP EN DER GODSDIENST IN VEEL BEWOGEN DAGEN. 1)

In den jare 1612, — een jaar, gelijk zijne naaste voorgangers en opvolgers, al meenden de Vereenigde Provinciën toen ook, gedurende het Twaalfjarig Bestand, van den vermoeijenden krijg met Spanje te rusten, door heftige kerkelijke onrust beroerd; 't jaar, waarin de beroemde Simon Episcopius de catheder te Leiden beklom, die Franciscus Gomarus, „bevreesd voor den brand, door hem-zelven gesticht" 2), voor Middelburgs kansel had verlaten, — in dat jaar herdacht een grijze vader den dood van zijn jeugdigen zoon. 't Was zijn eenige mannelijke spruit geweest, die ver van de ouderlijke woning te Cicester in Engeland aan een smartelijke ziekte, den steen, was gestorven. En de herinnering aan dien een-en-twintigjarige werd bij den ouden man gewekt; de wonde, die hem reeds in 1607 was

---

1) Geb. 28 Junij.

2) Zoo sprak men in die dagen onder de al meer en meer zich scherper afscheidende partij der Remonstranten.

geslagen, weder smartelijk opengereten door het verlies van een ander kind, zijne middelste dochter Joanna, die insgelijks in den vreemde, te Gent, hem ontviel. Over haar dood straks nog iets. Dien zoon echter beweende de grijsaard ook toen nog altijd met diepen weemoed. Want niet slechts was 't zijn Benjamin en bovendien zijn naamgenoot en, gelijk we reeds opmerkten, voor de toekomst de eenige stamhouder van 's vaders geslacht geweest: de overledene had ook met vollen nadruk een veelbelovend jongeling mogen heeten, ja van zijn prilste jeugd reeds een wezenlijk wonderkind. „Op zijn vijfde jaar begon hij Latijn en Hebreeuwsch te leeren; kort daarop ook Grieksch, Syrisch en Chaldeeuwsch. Zeven jaar oud vertaalde hij de Psalmen; twee jaar later las hij reeds 't Hebreeuwsch zonder de vocaalteekens. In 't Latijn, dat hij meer door gebruik dan door leerboeken zich had eigen gemaakt, was hij even vaardig als in zijne moedertaal. Engelsch snapte hij als een Engelschman. Op zijn twaalfde jaar schreef hij voor de vuist Hebreeuwsch, zoowel in prosa als rythmische poezij. En toen hij op zeventienjarigen leeftijd in Engeland was, hield hij een korte Latijnsche redevoering voor den koning van Groot-Brittannië met zooveel vrijmoedigheid, dat allen hem bewonderen moesten. Een bevattelijkheid bezat hij, die allergunstigst mogt heeten; een juist en rijp oordeel meer dan men van zijn jaren kon verwachten; eene onvermoeide werkzaamheid; aangename en allen welgevallige manieren; om niet te spreken van zijn uitstekend karakter en zeldzamen godsdienstzin!"

Het is de vader, Joannes Drusius zelf, die aldus over zijn Joannes schrijft. Hij doet dit in de voorrede van een zijner lijvigste werken, dat in 1612 te Franeker in 't licht

kwam 1); en hij voegt hierbij nog eene opsomming van de schriftelijke nalatenschap zijns zoons, waarvan ook een gedeelte na diens dood werd uitgegeven. Dan besluit hij zijn lijkrede met deze woorden: „Hij stierf aan den steen, één-en-twintig jaren oud, ten huize van den eerwaarden Deken, Willem Thorne, te Cicester, die op een behoorlijke jaarwedde hem (voor kerkelijke diensten ongetwijfeld) tot zich had ontboden."

Ik heb deze regelen van de hand des mans, met wien ik de lezers van ons Jaarboekje in kennis wenscht te brengen, opzettelijk weêrgegeven, ten einde men reeds dadelijk zien moge, hoedanig Joannes Drusius, achtereenvolgens aan twee Academiën in ons vaderland hoogleeraar, eerst te Leiden, daarna te Franeker, beoordeeld worden moet. Hij was zeker minder een man van warm gevoel, dan van een nuchter verstand, de vader, die zoo lakonisch kort den dood van zulk een zoon kon meêdeelen, nadat hij eerst zoo uitvoerig in den lof van des gestorvenen geleerdheid was geweest. Maar de tijden niet minder bragten zulks meê. Geleerdheid, en boven alles geleerdheid, dat was de leus van verreweg de meesten der uitnemendste en edelste geesten in die dagen; daarnaar werd bijna alles afgemeten; daardoor iemands verdienste, meende men, bepaald. Mag men dat de kwaal noemen dier eeuw, 't was evenzeer hare deugd. Want onrustige dagen, dagen van woeling en strijd op godgeleerd en kerkelijk gebied waren toen, over ons vaderland inzonderheid, gekomen! En te midden van dien strijd ontbrak

---

1) Zijne *Annotationum s. Praeteritorum in N. T.* lib. X, waarvan het eerste deel te Franeker in 1612, het tweede aldaar in 1616, en 't derde te Amsterdam in 1632 verscheen.

het ook geenszins aan menschen, die aan de spits der beweging zich hier en elders stelden, en als drijvers en raddraaijers 't twistvuur aanbliezen, juist door dat het hun aan de noodige kennis en wetenschap ten eenenmale haperde 1).

Wien 't daaraan echter ontbrak, den ouden Drusius niet. Integendeel, hij was een man, die door de voortreffelijksten van zijn tijd in eere werd gehouden, en als vaderlandsch geleerde den roem onzer natie op 't gebied der wetenschap uitstekend gehandhaafd heeft. Een der grootste geleerden is hij zelfs geweest van ons volk, zoodat 't ons wel mag verwonderen, als zijn naam den meesten tegenwoordig onbekend schijnt te zijn. En die geleerdheid, deze zijne wetenschap verkreeg en bezat hij, ondanks den blaam der onregtzinnigheid, waaraan hij bij zijne onderzoekingen vreezen moest zich bloot te stellen, en dien hij ook werkelijk niet altijd ontging. Daaraan paarde hij tevens, wel geen vormelijke, maar, gelijk we durven beweren en ook aantoonen zullen, een waarachtige, opregt gemeende vroomheid, die

---

1) De beroemde Petrus Cunaeus gaf in dienzelfden tijd (1612) zijn hekeldicht uit: „Sardi Venales!" waarin hij de wijsheid aldus laat spreken: „Ten laatste is besloten, dat men zich zal kanten tegen de factie der Theologanten, die mij zooveel onregt en smaad hebben aangedaan, dat ik liever, ik weet niet waar, zou wenschen te zijn, dan in mijn rijk. 't Is alles wijd en zijd ingenomen door onrustige en twistzieke menschen, die onze heiligdommen en godsdienst ten spot stellen. Voorwaar ik vind bij hen geen taal noch teeken mijner instellingen. Want velen hunner zijn in hun jonge jaren barbiers, timmerlieden en schoenmakers. Daarna als ze gewaar worden, dat mijne priesters en vertegenwoordigers in hoogachting zijn, staan ze met alle magt naar diergelijk gezag. Niemand verwachte hier eenige wakkerheid, arbeid, onvermoeiden ijver, om tot geleerdheid te komen. Zij staan er naar langs een korter weg, door loos bedrog van 't plompe graauw." Zie Brandt, II, p. 201.

door zijne vrijzinnige wetenschappelijkheid niet gestoord werd, en ook evenmin door het dogmatisme dier eeuw hem stoorde in de vrije beoefening der wetenschap. Zoo meenen wij Joannes Drusius een man der wetenschap en der vroomheid in veel bewogen dagen te kunnen noemen; en zijn beeld ook niet ongepast aan onzen tijd in een vlugtige schets van zijn leven, die geenszins op volledigheid aanspraak maakt, te mogen voorstellen, en bij de tegenwoordige godsdienstige en kerkelijke bewegingen met regt in de aandacht der Protestanten van Nederland te moeten verlevendigen.

Joannes, of gelijk hij ook in brieven van tijdgenooten genoemd wordt, Janus Drusius zag het eerste levenslicht te Oudenaarden, een stad van Oostvlaanderen, die in den tijd zijner geboorte, 28 Junij 1550, nog tot de Nederlandsche provinciën van Keizer Karel behoorde, zoodat dus de beroemde man met regt een der onzen kan worden genoemd. Zijn eigenlijke naam was Jan (of Joannes) van den Driesche, die later tot dien van Drieschius en eindelijk Drusius werd vervormd. Van zijne eerste levensjaren is ons niets bekend dan een naauwkeurige aanwijzing van de woning zijner ouders 1); terwijl we mede weten, dat deze laatsten

1) „In ea parte urbis (Aldenardae natus est), quae vulgo Pamele dicitur, in domo scandulari prope templum, e regione castelli veteris circa horam septimam ante meridiem," dus zegt de schrijver van *Alma Acad. Leidensis*. Zie Vriemoet (*Athenae Frisiacae*), die met Coriander (*Vitae operumque Joh. Drusii delineatio*) en Meursius (*Athenae Batavae*) tot onze schets de stoffe leverde, welke we met eenige brieven van en aan Drusius, waar 't noodig scheen, vermeerderden.

vrij aanzienlijke en, later ten minste, ook welgezetene lieden mogten worden geacht. De vader, Clemens van den Driesche, en niet minder de moeder, Elisabeth de Deeker, behoorden tot de voornaamste Vlaamsche familiën; zij bezaten bovendien in hun gewest aanmerkelijke goederen; later vinden wij hen zelfs woonachtig op een uitgebreide landhoeve tusschen Oudenaarden en Kortrijk. Op die hoeve bragt onze Drusius reeds als zeventienjarige knaap eens een zeer bangen dag door, een dag, die om zoo te spreken de voorbode was van zijn leven, in gedurigen strijd maar tevens met mannelijke vastberadenheid steeds beleefd, een dag, die ook een gewigtig keerpunt in dat leven heeten kon.

Reeds in de wieg werd de knaap door zijne ouders tot 't geestelijk ambt en diensvolgens tot de studie der godgeleerdheid bestemd. Zoo zond men hem dan ook, omstreeks tien jaren oud, naar Gend, om daar op de Latijnsche school, de scholae triviales, bij Petrus Dickel Grieksch en Latijn te leeren. Drie jaar later kwam hij te Leuven, waar onze Joannes, na eerst in een voorbereidend collegie (het Castrum) zich op de Philosophie, gelijk men het noemde, te hebben toegelegd, in 't begin van 1567 onder de eigenlijk gezegde academie-burgers der beroemde universiteit werd opgenomen. Tot leermeesters had hij daar Cornelius Valerius voor de Oude talen, en Joannes Stadius voor de Mathesis en Geschiedenis. Niet lang echter genoot de aankomende jongeling hun onderrigt. Leuven namelijk was toen een van de gewigtigste vestingen der kerk van Rome, en van uit die citadel werden, door geoefende en ook door min ervaren voorvechters van de oude leer, de scherpste en vurigste pijlen geslingerd tegen de zich al verder uitbreidende Hervorming. Maar nu was de vader van onzen Drusius

juist een van die velen, die ondanks dat alles en zooveel meer nog door Luthers ketterij zich tot afval van den Paus hadden laten bewegen. Clemens van den Driesche beleed zelfs openlijk, waarschijnlijk echter eerst in den laatsten tijd, de nieuwe leer, en was in de stad zijner inwoning zelfs een van de ouderlingen der aldaar gevestigde Hervormde gemeente. Daar kwam echter 't jaar 1566; en met zijn Augustus-maand ook de uitbarsting van 't tegen Paus en papistische afgoderij verontwaardigde volk, de bekende Beeldenstorm. Wat van die zeker beklagenswaardige maar toch ook zoo begrijpelijke gebeurtenis de gevolgen waren, weet ieder. De brandstapels verrezen dag aan dag; schrik en verslagenheid maakte zich meester van duizenden. En toen de mare zich verbreidde, hoe 't leger der Protestanten door Beauvais was geslagen, Valenciennes gevallen, en de „Prins", de prins van Oranje, uit den lande geweken, toen, terwijl de gevreesde Alva reeds naderde, volgden onderscheidenen 's prinsen voorbeeld; en hetzij door de Inquisiteuren reeds veroordeeld, hetzij vrijwillig, ruimden velen de gewesten hunner geboorte, om elders God te dienen overeenkomstig hun geweten en vrij te zijn van priesterdwang en bijgeloof.

Onder dezen bevond zich ook de ouderling der gemeente van Oudenaarden, Drusius' vader. Hij week naar Engeland. Maar nu te Londen zijnde verlangde hij ook niets liever dan dat zijn zoon Leuvens academie zou verlaten en tot hem komen. Hoe kon 't ook anders, met een man, die van de 1500 ponden Vlaamsch, welke hij in zijn ballingschap meênam, 1400 den Prins van Oranje en den Staten van Holland en Zeeland benevens zijnen armen geloofsgenooten deed toekomen, nadat hij reeds door zijne veroordeeling een

schade van 3000 pond geleden had 1)? Maar nu wilde 't ongeluk, dat Elisabeth de Decker, Drusius' moeder, nog altijd streng Katholiek was gebleven; en geruggesteund door hare broeders stelde ze alles in 't werk, om 't plan haars echtgenoots te doen mislukken. Vader en moeder waren verdeeld om den zoon, en ook die zoon moest tegen vader of moeder zijn gekeerd! De jeugdige student werd van Leuven naar Oudenaarden teruggeroepen, en van hier weder naar Doornik gezonden, om, gelijk het heette, de Fransche taal te leeren. Doch te Doornik bereikte hem een brief zijns vaders; diens broeder, Olivarius, stelde zich met onzen Joannes in gemeenschap; en zoo werd door den jongeling, pas zijn achttiende jaar ingetreden, in overleg met zijn oom, eene ontvlugting beraamd.

In stilte vertrok hij naar de straks door ons genoemde hoeve zijner ouders. Zij lag bij 't dorp Anseghem, en gelukkig kwam de vlugteling er aan. De boer, die er woonde, was te voren van alles verwittigd en verborg den zoon zijns meesters een ganschen dag. Tegen 't vallen van den avond, — 't was een avond van December, — begaf de moedige student zich echter weder met dien landman als gids op weg. En in de nachtelijke duisternis en koude zwierf hij rond, zooveel mogelijk langs ongebaande en afgelegene paden, en bereikte alzoo eindelijk Ostende, van waar hij zich scheep begaf, en tegen Kersttijd

1) Zoo althans schreef later Drusius de zoon, aan Pancratius Castricomius, en zoo vatten we 't op, als we in dien brief, door Curiander meêgedeeld, lezen: Pater meus p. m. amisit anno 67 octodecim milia florenorum. Quum autem exularet Londini habebat penes se libras Flandricas, quas majores vocant, mille quingentas cet." — Een pond Vlaamsch = zes gulden.

te Londen zijn verheugden vader ontmoette. De broeders van Drusius' moeder, Joannes en Antonius de Decker, waren woedend; de arme boer moest het zelfs met de gevangenis misgelden; maar onze Joannes werd aldus gered voor 't Protestantisme, gered voor de Protestantsche kerk van ons vaderland en voor de vrije Protestantsche wetenschap.

Toen toch de waardige vader op die wijze zijn zoon aan Rome had ontrukt, en nu, in zijn ballingschap, 't gemis van vrouw en kinderen zich althans eenigzins verzacht vond, omdat hij hem in de armen weêr mogt knellen, toen was ook zijn eerste zorg de verdere opleiding van den veelbelovenden jongeling. Hij spaarde daartoe zelfs de kosten van bijzondere onderwijzers in Engelands hoofdstad niet. En Joannes betoonde zich een wakkeren knaap niet slechts, maar ook een wakkeren leerling. Vooral bekoorde hem de studie van 't Oostersch; en hiermede was voor onzen Drusius het perk ontsloten, waarin hij geheel zijn leven doorbrengen en laauweren van Europesche vermaardheid winnen zou. Tot zijn geluk kwam omstreeks dien tijd de hoogleeraar van Cadom, Antoine Chevallier, te Londen, die, als Hebraicus overal toen bekend, een grooten invloed op des jongelings vorming heeft gehad. Toen deze openbare voorlezingen hield over de Semitische talen, was Drusius zijn ijverigste volgeling en alras zijn kweekeling, die met 's mans bijzonderen omgang en voorlichting en vriendschap bevoorregt werd. En werd Chevallier ook spoedig daarop naar Cambridge als professor beroepen, leermeester en leerling vonden zich hierdoor niet van elkander gescheiden, maar des te naauwer vereenigd. Immers kreeg de laatste van zijnen vader de vergunning om zich insgelijks naar Cambridge te begeven, en daar woonde hij tot op 't laatst van 1570, toen Cheval-

lier weêr naar Frankrijk werd teruggeroepen, bij deze in huis.

Aan de bloeijende universiteit van Cambridge had Drusius ruime gelegenheid om zijn dorst naar kennis en wetenschap te lesschen. Zijn schoonzoon en levensbeschrijver Curiander verhaalt, hoe hij er zich toelegde op de philosophie en de beoefening der Grieksche taal; hoe hij van de laatste, in vereeniging met een aanzienlijk medestudent, tot driemaal toe onderscheidene van de beroemdste classieke schrijvers doorlas. Zijn hoofdstudie echter was en bleef 't Oostersch; en hoe hoog hij daarbij als zijnen leidsman zijn vaderlijken vriend Chevallier schatte, blijkt hieruit, dat hij nog vele jaren later, toen hij zelf te Franeker 't professoraat bekleedde, diens Grammatica der Hebreeuwsche taal als handboek bezigde en van eigen aanteekeningen voorzag. 1)

Slechts één jaar echter woonde Drusius bij Chevallier in huis. In September 1570 vertrok deze weder naar zijn geboortegrond. En de leerling schijnt eerst het plan te hebben gehad om den vriend en leermeester te volgen 2). Van dat plan zag hij echter af, gelijk we vermoeden, omdat den zoon van den balling daartoe de middelen ontbraken. Althans hij betoonde zich geenszins ongenegen, om van toen af twee Engelsche jongelieden te onderwijzen, van welke de een, Livelaeus, in later tijd zelfs het professoraat in de Hebreeuwsche taal te Cambridge heeft aanvaard. Bewijs zeker dat de een-en-twintigjarige Drusius niet slechts een goed leerling maar ook een goed onderwijzer mogt hee-

1) Het exemplaar van Drusius met vele geschrevene op- en aanmerkingen, berust nog heden op de Provinciale bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

2) Meursius berigt, doch waarschijnlijk ten onregte, dat Drusius 't ook werkelijk deed.

ten; bewijs echter tevens, dat men zijne bekwaamheden reeds had opgemerkt en ook, zooals werkelijk spoedig gebeurde, waardeeren zou.

In 1572 bevond namelijk onze Joannes zich weder te Londen. Hij had toen 't voornemen, en zag zich thans ook ongetwijfeld daartoe ruimer in de gelegenheid gesteld, om naar Frankrijk te gaan: Frankrijk, 't land waar beschaving en wetenschap misschien beter dan ergens elders was te verkrijgen, waar ook Chevallier zich weêr gevestigd had. Maar ziet, reeds was alles voor den overtogt gereed, toen 't berigt kwam van den vreeselijken Bartholomeüsnacht, de ontzettende bloed-bruiloft van Parijs. En gelijk de mare daarvan allen Protestanten een siddering door de leden joeg, zoo gevoelde ook Drusius zich nu afgeschrikt om zijn plan te volvoeren, en begaf hij zich niet naar 't land dat zulk een moordtooneel te aanschouwen bood. Hij bleef dus in Engeland, te Londen bij zijn vader. Maar wat daar? Wat nu? De Voorzienigheid beschaamde den jeugdigen balling niet. Providentiëel toch mogt het heeten, dat bijna ter zelfder ure, waarin zijn lang gekoesterd voornemen werd verijdeld, twee boden te zijnent verschenen, de een uit 't noorden, de ander uit 't westen gekomen. Zij bragten hem een uitnoodiging om te Cambridge en te Oxford 't hoogleeraars-ambt te aanvaarden. Joannes Drusius koos laatstgenoemde stad, en werd zoo op zijn twee-en-twintigste jaar tot Professor in 't Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Syrisch te Oxford geinstalleerd.

Vier jaar ongeveer nam hij met eere die betrekking waar. Onrustig echter als Drusius was, — hoe kon 't ook anders bij den jeugdigen man, een man die bovendien van vroeg af reeds aan een onrustig leven was overgeleverd? —

bleef de Vlaming voortdurend naar zijn geboortegrond uitzien en iets anders verlangen. Gretig greep hij dan ook de gelegenheid aan, om zelfs ten koste van zijn professoraat de academie van Oxford met 't verblijf in 't vaderland te verwisselen. In October 1576 waren uit onderscheidene Nederlandsche provinciën afgevaardigden met den Prins van Oranje te Gent verschenen; en daar werd den 8en October de bekende Pacificatie tusschen Noord en Zuid gesloten, waarbij de Belgische gewesten zich met Holland en Zeeland tegen Spanje verbonden, en al bleef ook in 't Zuiden de Roomsche godsdienst gehandhaafd, toch middelerwijl alle religie-plakaten buiten werking werden gesteld. Naauwelijks had Drusius dit vernomen, of hij vatte ook met zijnen vader 't voornemen op om naar Vlaanderen terug te keeren. De oude van den Driesche nam daartoe zijn ontslag van 't presbyterium der Londensche gemeente, die hij gedurende den tijd zijner ballingschap als ouderling had voorgestaan; en de zoon leidde zijn ambt te Oxford neêr, en keerde met den Belgischen gezant Franciscus Halvinus in zijn vaderland terug, om daar straks door den vader te worden gevolgd. Honderd ponden Vlaamsch, dat was de gansche rijkdom, dien de jeugdige geleerde in de gewesten zijner geboorte wederbragt.

Maar ook daar vertoefde hij niet lang. 't Noorden scheen Drusius aanlokkelijker dan 't Zuiden. Wel had hij er vroeger aan gedacht, om te Leuven de regtsgeleerdheid te studeren, en werkelijk, naar het schijnt, zich ook reeds een jaar van te voren daartoe naar Vlaanderen begeven, maar hij moest toen wederom naar Londen de wijk nemen; en van daar nu met zijnen vader teruggekeerd, lachte hem het verblijf in de zeven Protestantsche provinciën veel meer

aan. Onopgemerkt bleef hij in ons Holland ook niet. Eerst bood men hem aan in Staatsdienst te treden. Spoedig echter gewerd onzen jeugdigen geleerde een betere, althans zeker meer passende uitnoodiging. Want door uitstekende mannen aanbevolen, zag hij zich in 't midden van 1577 tot hoogleeraar aan de pas opgerigte academie van Leiden benoemd. Die benoeming nam hij aan; en acht jaren lang was Joannes Drusius daar, te midden van de uitstekendste geleerden, de roem der universiteit.

Immers spoedig nu werden de vruchten zijner studie ook voor de wereld openbaar. In 1581 verscheen het eerste zijner gedrukte werken, dat weldra door een ongeloofelijke lange serie van meerdere en soms vrij uitgebreide boekdeelen zou worden achtervolgd. Die eersteling echter kon reeds getuigen van 's mans belezenheid. Want de kwartijn, die te Antwerpen 't licht zag, bevatte eene verzameling van verklaringen en aanmerkingen der Ouden op 't boek der Psalmen 1). 't Volgende jaar reeds gaf Drusius wederom te Antwerpen een nieuw geschrift uit: zijne Commentaar op de Hebreeuwsche woorden van 't N. Testament 2); terwijl nog in 1583 en 1585 twee andere werken door zijn vruchtbare pen in 't leven werden geroepen: drie boeken Vragen en Antwoorden over verscheidene plaatsen der H. S. 3) en twee boeken Aanteekeningen 4); waarvan de eerste nog bij Drusius' leven, in 1599, de laatsten na zijnen dood, in 1633,

---

1) *In Psalmos Davidis veterum Interpretum fragmenta.*

2) *Ad voces Ebraïcas N. T. Commentarius.* Hij beleefde een herdruk in 1616.

3) *Quest. ac Respons. Libr. III ad var. script loca.* Leidae; postea Franequerae.

4) *Animadversionum Libr. II.* Leidae; iterum Franeq.

werden herdrukt. Toen echter onze Leidsche professor in 't Hebreeuwsch deze werken schreef, althans toen hij ze uitgaf, had zijn leven een gewigtige verandering ondergaan. Hij was namelijk gehuwd en reeds vader geworden van eene dochter. Een zijner schoone gewestgenooten, een jeugdige Vlaamsche uit Gent, had zich in October 1580 met den door Leidens jongelingschap zoo hoog gevierden man laten verbinden. Zij beleed, toen ze in den echt trad, nog de R. Catholieke godsdienst: — een bewijs, hoe Drusius, die als hoogleeraar aan een Protestantsche academie daar niet tegen opzag, boven velen zijner tijdgenooten zich door vrijzinnigheid en ook vrijmoedigheid onderscheidde; — langen tijd echter reeds had de Roomsche jonkvrouw voor de nieuwe leer sympathie gevoeld, en zich van de beginselen der Hervorming doordrongen, zoodat ze dan ook spoedig na het voltrekken van haar huwelijk 't oude geloof vaarwel zeide en tot lid bevestigd werd der Gereformeerde kerk.

Van Maria van der Varent, — zoo was haar naam, — is ons slechts weinig bekend. Voor zoo verre we weten, leefde ze met haren Drusius gelukkig en schonk hem drie kinderen: een dochter, Agneta, in 1582; een tweede, Joanna, in 1587, en 't volgende jaar den straks genoemden Joannes, den zoon met zoo veel belovenden aanleg en zoo uitnemende gaven, die echter zoo vroeg ook den vader ontviel. De moeder namelijk was reeds vóór dien slag, die in 1612 door 't verlies van Joanna gevolgd werd, van de aarde heengegaan. Zij overleed in 1599. En mogen we 't berigt van haar schoonzoon — en ik zie geenszins, waarom niet — gelooven, dan muntte ze bovenal uit door hare weldadigheid, en was Maria Drusius niet slechts een trouwe moeder harer kinderen, maar ook van de armen der stad, waar ze haar leven

eindigde, die langen tijd nog Franeker vervulden van haren lof. Wij bezitten nog een brief van Arminius bij gelegenheid van haar dood aan den bedroefden echtgenoot geschreven 1), die echter geen enkele bijzonderheid meer, zelfs slechts een zeer koud en kort rouwbeklag bevat. Arminius noemt haar echter „een beste vrouw", „een allertrouwste levensgezellinne".

Wie meenen zou, dat 't leven van onzen professor met deze gade te Leiden geheel en al zonder huiselijke zorgen is geweest, zou zich evenwel deerlijk bedriegen. Drusius had soms vrij groote bekommernissen. Want ook geleerden leven niet van den wind. En de bezoldiging, die aan 't hoogleeraars-ambt te Leiden toen was verbonden, mogt uiterst gering heeten. Die van 't professoraat te Franeker was, daarbij vergeleken, nog ruim. En toch bedroeg aan de laatste academie 't professoraal honorarium slechts *f* 500 's jaars. Geen wonder dan ook, dat Drusius, die bovendien veel geld aan kostbare boekwerken gewoon was te besteden, jaarlijks drie- tot vierhonderd gulden nog van elders aan zijne bezoldiging moest toevoegen. Zijne echtgenoote nu schijnt wel niet geheel en al onbemiddeld te zijn geweest, maar toch ook niet zoo rijk, dat in dit opzigt van geen moeijelijkheden sprake kon zijn. Althans kort na 't sluiten van zijn huwelijk geraakte Drusius juist hierdoor in een zeer avontuurlijke omstandigheid. Dan toch zien we den Leidschen professor twaalf weken lang in de stad zijner geboorte opgesloten en tusschen soldaten ten laatste de muren uitgeleid. Stel u echter gerust, lezer! Joannes Drusius had zich geenszins aan eenig schelmstuk schuldig gemaakt of zijne betalingen gestaakt. 't Geval had zich dus toegedra-

---

1) Te vinden bij Gabbema: *Epist. Claror. vir.;* Harl. 1663, pag. 375.

gen. In en bij Oudenaarden had onze geleerde nog altijd bezittingen, die van zijne ouders ongetwijfeld op hem waren overgegaan. Van deze nu kwamen bij de verwarringen dier tijden de inkomsten niet al te goed tot den regthebbende. Daarom was Drusius zelf naar zijne geboorte-stad gegaan. Maar nu trof het, juist toen hij er was, dat de hertog van Parma om Oudenaarden het beleg sloeg, en haar bijna drie maanden lang hield omsingeld, totdat de veste bij capitulatie overging. Zoo bevond de Leidsche hoogleeraar zich in een vreemde stad opgesloten en ook niet weinig in verlegenheid. Gelukkig echter, en als door een wonder, zegt zijn levensbeschrijver, ontkwam hij het gevaar. Tusschen de soldaten immers der overwonnen stad, die vrijen aftogt hadden bedongen, trok ook hij uit en keerde uiterst verheugd tot zijne echtgenoot terug.

't Schijnt wederom met 't doel te zijn geweest, om zijn finantiëele positie te verbeteren, dat Drusius zich in 1584 naar Engeland begaf. Daar gaf hij zich moeite, en had hij ook eenige hoop om een ruimer bezoldigde betrekking te erlangen. Ten minste van zijnen beroemden en later om zijn overgang tot de Katholieke kerk zoo beruchten ambtgenoot, Justus Lipsius, bezitten wij nog een brief, door dezen van Leiden aan hem naar Londen geschreven 1). En daarin wordt niet onduidelijk hierop gezinspeeld, en de hoop om te slagen ook uitgedrukt; terwijl Lipsius zelf verklaart, zeer gaarne insgelijks zijn tegenwoordig ambt met een ander aldus te willen verwisselen, vooral ook, omdat 't in het vaderland zoo woelig is en een storm van nabij schijnt te dreigen, die vele regtschapen lieden verjagen zal.

---

1) Bij Gabbema, pag. 273.

Of ook Drusius toen reeds iets van de onrust der tijden moest verduren, is ons onbekend. Zijne laatste levensjaren zouden echter zooveel te meer daarin worden doorgebragt, en ook niet zonder strijd zijn, die veeltijds hem bij zijne onderzoekingen moest storen, en zijne dagen verbitteren. Die dertig jaren beleefde hij echter elders. Want ziet, niet lang nadat hij, teleurgesteld in zijne verwachtingen, uit Londen wederkeerde, ontsloot zich een beter vooruitzigt, en zag de geleerde man ook geldelijk zich meer overeenkomstig zijne verdiensten gewaardeerd. De Staten van Friesland namelijk, naijverig ongetwijfeld op Holland om 't bezit van de Leidsche academie, en nadat Friesland in 1584 zich bij de Unie van Utrecht aangesloten had, bepaalde nog in October van hetzelfde jaar, dat ook hun gewest zulk een instelling van hooger onderwijs, een Seminarie der Kerk wel hoofdzakelijk, zoude erlangen; en de kloostergoederen, reeds vóór vier jaar verbeurd verklaard, werden voor een goed deel tot oprigting en instandhouding der nieuwe academie aangewezen. Franeker zou hare plaats zijn, Franeker, een klein maar toch niet onaardig stadje, waar het vroegere woonoord der Kruisheeren tot een ruim en zeer geschikt academiegebouw zou worden herschapen. Zoo werd besloten en zoo ook gedaan. Acht professoren beriep men aan de jeugdige inrigting. Drie onder hen waren predikanten, voor 't onderwijs der „heilige Godgeleerdheid" bestemd; een jong maar beroemd advocaat van Leeuwarden, die daar reeds 't zelfde had gedaan, zou in de Jurisprudentie de studerende jongelingschap opleiden; terwijl twee hoogleeraren van Leiden naar Franeker overkwamen voor 't onderwijs der talen en der philosophie. De een dezer, voor de Grieksche taal, was Petrejus Tiara; de ander, voor 't Hebreeuwsch, onze Drusius.

Joannes Drusius en zijn ambtgenoot Tiara kwamen, zeggen we. Om ze te Leiden te behouden, was, voor zoover den eerste althans betreft, niet veel gedaan, al was ook de Prins zelf bij de curatoren der academie des Professors voorspraak geweest, om hem door eenige ruimere geldelijke tegemoetkoming aan Leiden vaster te verbinden. Over die zuinigheid moesten de curatoren echter later dikwijls berouw gevoelen; en Franekers hoogeschool behoefde er geen spijt van te hebben, dat men den geleerden man tegen *f* 500 's jaars uit Holland naar Friesland had laten verhuizen. Want 't aantal studenten, dat door zijnen en zijns ambtgenoots Lubbertus' naam naar de nieuwe instelling gelokt werd, was overgroot. Zelfs uit den vreemde, uit Zwitserland, Duitschland, Frankrijk, Polen en Hongarije kwamen er, om 't onderwijs dier mannen te genieten 1); ja ook uit Leiden zelf vertrok omstreeks den aanvang der 17e eeuw met 't zelfde doel menig jongeling naar Friesland, vooral die gedreven werden door bijzondere neiging tot de studie der Oostersche talen 2).

Wij noemden daar Lubbertus. Al was hij ook met zijn ambtgenoot inzonderheid de oorzaak van den bloei der jeugdige Friesche academie, 't was er evenwel verre van af, dat die beide mannen vrienden zouden kunnen worden genaamd. Lubbertus integendeel was wel boven alles een van

---

1) Zoo berigt ons, met uitdrukkelijke vermelding van Drusius' naam, zijn leerling en opvolger later te Franeker, Sixtinus Anama, in zijne *Oratio funebr. in S. Lubbertum.* Blaupot ten Kate verzekert, dat 't aantal der vreemde, meest Luthersche, studenten in Friesland soms meer dan veertig bedroeg.

2) Het bewijs hiervoor vindt men in meer dan één brief, aan Drusius door geleerde mannen gerigt, waarin jongelingen hem worden aanbevolen bij hun overkomst.

degenen, die Drusius 't leven bitter maakte. En oordeelen we goed, dan droeg daarvan niet onze held, — schoon zeker ook een mensch, met hartstogten en gebreken, — maar 't meest van al zijn ambtgenoot hiervan de schuld. Sibrandus Lubbertus was een van de drie predikanten, die men te Franeker voor 't onderwijs in de godgeleerdheid tot hoogleeraren had beroepen. Duitscher van afkomst en Friesch slechts in naam — want hij was geboren en had tot op zijn professoraat zijn leven grootendeels doorgebragt in Oost-Friesland — zag hij steeds met zekeren hoogmoed op zijne ambtgenooten neêr, en had hij ook niet weinig in zich van dien geest, welke toen in Duitschland reeds zoozeer het groote werk der Hervorming verontreinigde en ondermijnde, dien rampzaligen, anti-christelijken factie-geest, die ijvert voor de leer en, om hare zuiverheid te handhaven, zelfs de wereld te gronde zou laten gaan. Hij had verschillende buitenlandsche academiën in zijne jeugd bezocht, brandpunten weldra van kerkelijk dogmatisme. Beza, Casaubonus, Zacharias Ursinus had hij gezien en gehoord. Den laatste zelfs, — zoo plagt hij zich in vervolg van tijd te beroemen, had de neuswijze student reeds te regt durven zetten. En die student werd predikant, of liever zieken-bezoeker, want dat was de titel, dien hij daar droeg, — eerst te Emden, nadat hij eene beroeping naar Brussel had afgewezen; vervolgens werd hij door de Staten van Friesland tot predikant „ten dienste der Landschappen", dus zonder vaste standplaats, benoemd. Deze benoeming had plaats, nadat hij door tusschenkomst van Graaf Edzard II te Emden van zijn ambt was ontzet. Immers ook daar reeds stookte hij onrust, en „een voorvechter van de zuivere leer", zegt zijn levensbeschrijver, was 't hem onmogelijk geweest voortdurend vrede te

houden met de Lutherschen in de stad, die dan ook wederkeerig, met Joannes Ligarius aan 't hoofd, zijn ontslag wisten te bewerken. Of hij, na alzoo een jaar ongeveer in Friesland te hebben verkeerd, reeds dadelijk bij de oprigting der academie, of wel een weinig later tot hoogleeraar werd aangesteld, is onzeker. Maar ontwijfelbaar had hij daar spoedig het overwigt boven zijne beide ambtgenooten, Lydius en van der Linden (Nerdenus). Straks moest ook Drusius zijn heerschzucht ondervinden; en wel niet zonder dat de hartstogten — bij Lubbertus de hartstogt der regtzinnigheid — bleven sluimeren.

Om Drusius' toestand goed te begrijpen, en zijne persoonlijkheid, zooals deze vooral te Franeker uitkwam, naar behooren te schatten, verzuime men nu niet zich te herinneren, welk vuur er reeds in de eerste jaren der zeventiende eeuw door geheel ons vaderland smeulde, om weldra te ontbranden en de Nederlandsche kerk in laaije vlammen te zetten. De namen van den Leidschen hoogleeraar Franciscus Gomarus en van den Amsterdamschen predikant Jacobus Arminius waren toen, gelijk bekend is, de factienamen geworden, waaronder men als Gomaristen of Arminianen, later als Contra-remonstranten en Remonstranten, streed. Sinds toch Arminius, reeds vroeger om zijne van Calvijn afwijkende gevoelens, vooral op 't punt der praedestinatie als ketter bij de regtgeloovigen gebrandmerkt, in 1603 te Leiden den catheder had beklommen, en daar in Februarij van 't volgende jaar eenige stellingen in dien geest verdedigd had, welke zijn ambtgenoot Gomarus, negen maanden later, openlijk en met grooten ophef bestreed, sinds dat oogenblik begon het kerkelijk twistvuur zich heinde en verre uit te breiden; en, gelijk gewoonlijk, de meer beschaafden,

en daaronder een Huig de Groot, een Oldenbarneveld en de hofprediker Uyttenbogaert, kozen voor den vrijzinnigen Arminius, de massa voor Gomarus partij.

Ook Drusius stond aan de zijde van den eerste; of laat ons liever zeggen hij, literator veelmeer dan theoloog, gemaakte bij de Gomaristen in discrediet, omdat zijne vriendschap met Arminius hun maar al te goed bekend was, en 's mans vrijzinnigheid bovendien meer dan eens in zijne schriften doorschemerde. Ook als professor te Franeker namelijk bleef Drusius' schrijfader vloeijen; en talrijke lijvige werken van zijne hand zagen achtereenvolgens het licht. Zoo stelde hij verklaringen op van onderscheidene boeken des O. Verbonds, waarvan degenen, die bij zijn leven uitkwamen, allen nog vóórdat de zeventiende eeuw aanbrak verschenen 1). Daarenboven wijdde hij ook zijne krachten en studie aan eenige der Apocryphen 2), terwijl hij nog menig nuttig en doorwrocht geschrift der geleerde wereld ten beste gaf 3). Nu had hij langs dien weg wel weinig gelegenheid, om zich aan ketterijen schuldig te maken; of juister gezegd — want zoo gaat het ook nu nog vaak — de kettermeesters kregen zoo moeijelijk vat op den hebraicus, naardien ze zijn werken óf niet verstonden óf in 't geheel niet lazen. Maar 't was reeds genoeg een vriend van Arminius te zijn; en bovendien ver-

1) Het waren de Commentaren op Esther (1586), Ruth (1586), Spreuken (1590), de Kleine Profeten, eerste gedeelte (1595), Hosea (1599) en Amos (1600).

2) 't Boek der Wijsheid (1596), Jezus Sirach (1597) en 't eerste boek der Macc. (1600).

3) B. v. zijn *Observ. sacr. Libri XVI;* zijn *Tetragrammaton* en den *Sulpitius Severus*, dien hij reeds in 1594 uitgaf, ofschoon Vriemoet deze eerste uitgave niet schijnt gehad te hebben. Zij is aanwezig op de Prov. Biblioth. te Leeuwarden.

telde men niet, dat Drusius nooit de Nederlandsche geloofsbelijdenis had willen onderteekenen 1)? En moest dat niet onvergetelijk heeten, vooral in een gewest, waar men zoo regtzinnig en stijfzinnig steeds bij het Calvinisme zwoer?

Vonden toch de aanhangers van Arminius buiten Holland in Utrecht, Overijssel en Gelderland eenigen steun, in de noordelijke kwartieren was men, even als in Zeeland, bijna overal aan Gomarus' zijde. Diens partij had ook in Friesland verreweg de overhand. Te Leeuwarden kwam men er zelfs al spoedig toe, bijna 't eerst van allen, onder aanvoering van den ontzaggelijken Bogerman, om predikanten wegens hun onregtzinnigheid af te zetten. Bogerman was een leerling van Drusius. Maar hij was nog meer de leerling en geestverwant van Drusius' ambtgenoot, Lubbertus. En opdat we na deze kleine uitweiding op onzen held terugkomen: Lubbertus met den ganschen orthodoxen aanhang had alzoo ruimschoots de magt en gelegenheid, om zijn wrok tegen den Hebreeuwschen professor te koelen.

Tot op 1593 was er, naar het schijnt, nog geen openlijke vijandschap tusschen de beide lichten van Franeker ontstaan. Dat maken wij op uit een brief door Beza uit Genève in dat jaar aan Lubbertus geschreven, waarin hij hem opdraagt „den geleerden Drusius" van zijnentwege te groeten 2). Maar reeds in 't begin van 1600 zag Drusius zich genoodzaakt tegen allerlei booze geruchten, die men aangaande hem verspreid had, zich-zelf te verdedigen. „Men heeft van mij allerdwaaste praatjes uitgestrooid", dus schrijft hij aan Pancratius Castricomius. „De hoofdzaak

1) Bayle verhaalt het als een feit.
2) Bij Gabbema, pag. 306.

komt hier op neêr, dat ik een vijand van onze godsdienst zou zijn. Wat zal ik hierop zeggen? Sinds de laster geboren werd, is er zeker wel nooit grooter laster geweest. Ik een vijand van de godsdienst, waarvoor juist mijn zalige vader, anno 67, achttien duizend gulden verloor? En hij somt dan, na de offers, die de oude van den Driesche voor de Hervorming bragt, ook de nadeelen op, die hij zelf zich reeds als Protestant heeft moeten getroosten. Hij herinnert, hoe hij in Vlaanderen nog altijd vrij aanzienlijke inkomsten bezit, die hij zou kunnen aanvaarden, zoo hij derwaarts, „naar zijn vaderland", weêr wilde heêngaan. En met de verklaring, dat hij hierop slechts gedwongen, ter zijner zelfverdediging, en niet om er meê te pralen, zich beroept, met een ernstig en zeer behartigingswaardig woord ten laatste over de Christelijke verdraagzaamheid besluit de geleerde man zijn merkwaardigen brief.

Had Drusius werkelijk reden om zich te beklagen? Kan men het verklaren, wanneer hij, zeker wel wat bitter, maar toch ook zeer puntig, nog in 1602, zijne lastige benijders betitelt met den naam van: „de kerk der dwaalgeesten en domoors" 1); wanneer hij, in 1604, zoo schoon en juist gevoeld, maar tevens ook zoo droefgeestig, aangaande zichzelf belijdt: „ik ben geen godgeleerde; of ik den naam van taalgeleerde, dien men mij wel eens verachtelijk heeft tegengeworpen, kan handhaven, dat weet ik niet. De vrienden, die ge wel kent, loochenen het; en ik spreek ze niet tegen. Wat zijt ge dan? zult ge zeggen. Een christen ben ik, een waarheids-

---

1) Ecclesia errantium et imperitorum. Zoo spreekt hij in 't Voorberigt zijner *Commentatio ad Genesin*, een werk dat Vriemoet op de lijst van Drusius' geschriften niet vermeldt.

vriend (φιλαληθής), die al schrijvende vooruitga en al vooruitgaande schrijf" 1). Of Drusius ook aanleiding vond om zoo en op dergelijke wijze meer te spreken? Ongetwijfeld. Vele bijzonderheden zijn ons wel is waar niet bekend; maar toch enkele. En die helderen ons het een en ander op. Zoo is er b. v. nog meer dan één brief van Arminius ons overgebleven, waarin deze edele man zijn vriend moed poogt in te spreken, en hem vaak haast bezweert, toch niet te veel aan allerlei oordeelvellingen zich te storen en ijverig voort te gaan met zijne onderzoekingen. In Maart 1595 schrijft hij Drusius, dien hij allerhartelijkst dankt voor 't onderrigt, dat hij zelf nog gedurig uit 's mans werken put, „dat hij 't moeijelijk kan verdragen, wanneer zeker slag van menschen met verachting op zulke studiën neêrziet, zonder welke men toch den luisterrijken naam van godgeleerde niet kan ophouden; dat Drusius echter blijmoedig den ingeslagen weg moet blijven volgen, en 't er voor houden, dat 't getal dier verachters niet in aanmerking kan komen bij degenen, die naar behooren dergelijke wetenschap liefhebben" 2). „Ik zou mij er over verwonderen, — dus heet het in een anderen brief van Jan. 1697 — hoe toch wel de meesten in onze eeuw zoo nuchter over dit soort van onderzoekingen oordeel vellen, indien ik niet zag, dat velen, zelfs onder hen die een hartelijke genegenheid voor de gewijde wetenschap hebben, deels met een oppervlakkige kennis der godgeleerdheid tevreden, een vaste en op een waar fondament gebouwde kennis niet zoeken; deels datgene

1) In zijn *Tetragrammaton;* Franeq, 1604 (postea Amst. 1634). De verhandeling werd nog eens afgedrukt in H. Relandi: *Decas Exercitationum.* Ultraj. 1707. 2) Bij Gabbema, p. 364.

alleen op prijs stellen waarmeê volgens hunne meening de zaligheid des menschen staat of valt" 1). Op gelijke wijze wakkert Arminius Drusius later nog meermalen aan. Zij, die taalstudie in de theologie gering achten, meent hij, zien het fondament der gansche Christelijke theologie over het hoofd 2). De geleerde vriend moet maar met een ruim hart zijn werk voortzetten, zich niet door sommiger scheeve oordeelvellingen laten verschrikken en des te moediger zijn weg vervolgen. Als men groote dingen onderneemt, ontstaan er doorgaans hindernissen; en 't is de Satan, die ze te weeg brengt, omdat hij diergelijke bedrijven, als gekeerd tegen zijne eigene bedrijven, verhinderen wil 3). Arminius zal nooit dulden, dat men aan Christus' kerk een andere regel opdringe, onder welken naam ook, dan die eenige, welke in de boeken des O. en N. T's de voorwerpen van zijns vriends onderzoekingen, zijn vervat. Hij weet, dat men ook in Friesland en Groningen bij belijdenisschriften en catechismus zweert, dat niet 't minst Lubbertus met Acronius en Bogerman dit doet. „Maar", roept hij uit, „in welk een afgrond zullen we niet gevoerd worden, als we bij den aanvang der Hervorming weêr vervallen tot de handelwijze der Pausen. God ontferme zich onzer, en hij beware zijne ontroerde gemeente, opdat ze, alleen op de waarheid der schriften zich grondvestende, de verschuldigde offeranden der vroomheid Gode moge betalen, en wederkeerig van Hem het beste geschenk, dat van een langdurigen vrede, ontvange" 4).

Gaat uit dit alles ons reeds eenig licht op over de ge-

---

1) T. z. p. pag. 371. 2) T. z. p. pag. 373.
3) T. z. p. pag. 376.
4) T. z. p. pag. 384. (De brief is van 6 April 1608).

grondheid van Drusius' klagten, en blijkt 't hieruit zelfs, dat onze Franeker hoogleeraar meer behoedzaam en vreesachtig moest heeten, dan al te voortvarend en onbesuisd in 't streng wetenschappelijk onderzoek, zoodat de orthodoxisten dus niet door hem getart en uitgedaagd werden, maar in verregaande onverdraagzaamheid alleen hem konden bemoeijelijken; — hoe ver die onverdraagzaamheid inderdaad ging, tot schade voor de kerk, niet minder dan tot ergernis en grievende smart van Joannes Drusius, dat moge nog het volgende aantoonen.

Sinds geruimen tijd was men er reeds op bedacht geweest, om een nieuwe Bijbelvertaling der Nederlandsche Hervormde Kerk te schenken. De onderscheidenen, die hier en elders gebruikt werden, waren weinig naauwkeurig. En „die van Luther, vooral wat 't O. V. betrof, was uit de reeds gebrekkige Duitsche overzetting in de Nederlandsche vertaling nog gebrekkiger geworden". Dus schreef Marnix van St. Aldegonde aan onzen Drusius zelven 1). Zoo werd er dan ook door de Generale Staten der Vereenigde gewesten reeds in 1596 voor dit werk eene commissie benoemd, waarin Drusius op aanbeveling der Staten van Friesland zitting erlangde. Maar toen nu Marnix, medelid dier commissie, gestorven, en men er op bedacht was, om 't reeds gevorderde werk verder voort te zetten, toen deed zich de invloed der orthodoxen gelden; en men wist het zoover te krijgen, dat de vriend van Arminius en Uyttenbogaert, de ge-

1) Luthers vertaling van 't O. V. was zeker minder naauwkeurig dan de latere Statenoverzetting. Men houde echter ook in 't oog, dat die zooveel jonger was. En of Marnix dan wel naar behooren des grooten Hervormers werk gewaardeerd heeft, moet zeer betwijfeld worden. Luthers Bijbelvertaling is inderdaad een pronkstuk der Hervorming geweest.

leerde Drusius, wiens voorlichting men 't meest van allen behoefde, ten eenenmale buitengesloten werd. Hoe diep zulks een man van eergevoel en eerzucht, als de hoogleeraar was, moest grieven, laat zich begrijpen. Drusius had daarenboven, toen hij op 't einde der 16e eeuw in Engeland voor een tijd zich bevond, vele kostbare boekwerken met 't oog op de Bijbelvertaling zich aangeschaft, die de Staten zouden betalen, maar waarvoor 't geld zich nu liet wachten, zoodat dit eene der redenen was, waarom de man, die wel wat zuinig was, of misschien ook moest zijn, zich genoodzaakt zag, naar den Haag te reizen, en vooral door Arminius Uittenbogaerdt tot zijn voorspraak bij de Staten over te halen 1). Of hij zijn wensch vervuld zag, weten we niet.

De Staten van Friesland echter stelden beter den man op prijs, die de roem was hunner academie, en middelerwijl voortging met steeds nieuwe werken zijner geleerdheid in de wereld te zenden, waarbij hij zich door niets of niemand van den eens ingeslagen weg liet afbrengen, en alleen hierover klaagde, dat zijn uitgever te Franeker slecht drukte en niet minder slecht de gedrukte boekwerken door Europa verzond 2). Zij toch verhoogden tot tweemaal toe, in 1588 en 1599, Drusius' inkomsten met honderd gulden; en in 1602 voegden zij er nogmaals het dubbel van deze som aan toe. Bovendien was 't aan hun ijver en invloed te danken, dat de Staten-Generaal in 1600 't besluit namen, dat men

1) Brieven van Arminius aan Drusius en Uyttenbogaert over die zaak vindt men in *Epist. praest. ac erudit. virorum* p. 98—100. Over 't complot tegen Drusius zie men vooral pag. 102 sq.

2) Zie Drusius' brief aan den Leidschen hoogleeraar Conradus Vorstius, de 64ste in de *Epist. praest. ac erudit. virorum.*

aan Drusius zou opdragen om op de moeijelijkste plaatsen des O. V.'s aanteekeningen en toelichtingen te geven. Daarvoor genoot hij gedurende zeer langen tijd jaarlijks vierhonderd gulden; terwijl van wege de Friesche Staten hem nog een amanuensis hierbij werd toegestaan en de vergunning verleend, om een zijner meest gevorderde studenten in zijne plaats collegie te laten geven.

Toen Arminius in 1603 naar Leiden beroepen werd, beval deze onzen Drusius voor 't professoraat te dier stede met allen aandrang aan. Het schijnt dat de Franeker hoogleeraar wel genegen was, om daar terug te komen. Hij verzocht althans, waarschijnlijk met 't oog hierop, aan de Friesche curatoren omstreeks dien tijd zijn ontslag. Zij waren echter ijveriger en meer belangstellend in Drusius, dan vroeger die te Leiden. En bij de Staten van Friesland bewerkten zij, dat onze geleerde voor Franekers academie behouden bleef.

Of Drusius dan zoo ondankbaar was voor de erkenning zijner verdiensten in Friesland? Wij zouden het niet durven verzekeren. 't Was ongetwijfeld meer zijn onrustige natuur, die hem naar verandering deed haken; en bovendien gevoelde hij zich volstrekt niet een kind diens geestes, die toen in Friesland heerschappij voerde, en ook zijne ambtgenooten, inzonderheid Lubbertus, bevangen had. Als eene proeve van diens karakter en in 't algemeen ook als een staaltje van de dingen, waarover men toen vaak met de grootste heftigheid elkander bestreed, moge het volgende dienen. 't Was 't jaar 1615, 't laatste van Drusius' veel bewogen leven. Toen had onze professor eene thesis opgesteld, om die in 't openbaar te verdedigen, gelijk men dat te Franeker zoowel als te Leiden onder de hoogleeraren

schijnt gewoon te zijn geweest. Drusius' thesis luidde aldus: „Het werkwoord *scheppen* beteekent soms (in de H. S.) hetzelfde als *voortbrengen* of *verwekken*. In dien zin kan men zeggen, dat Christus geschapen, d. i. voortgebragt is. Althans *Spreuk*. VII lezen wij naar den Griekschen text: van den beginne Zijns wegs heeft Hij mij geschapen; en in *Sirach*, die gewoonlijk Jezus Sirach wordt genoemd, leest men van de wijsheid dat ze geschapen is". In onze dagen, waarin weêr andere dingen bij den theologischen strijd aan de orde zijn, zal misschien menigeen deze stelling onbeteekenend en naauwelijks de aandacht waardig achten; niemand ten minste zou er zich nu over ergeren. Doch zoo was 't toen niet; toen moesten sommigen er zich wel degelijk aan ergeren; toen vond men het ook een zeer groote ketterij. Zoo gaat het bij godsdienstige geschilpunten. Als ze aan de orde zijn, gelden ze als de allergewigtigste zaken, waarmeê 't geloof en de geheele christelijke godsdienst, ja zelfs de zaligheid staat of valt. Als de strijd heeft uitgewoed, kan men 't soms niet eens begrijpen, hoe daarover eens zoo heftig gestreden werd. Om echter bij ons onderwerp te blijven: voordat die thesis nog was rondgedeeld, kreeg Lubbertus er reeds de lucht van; en zijn fijne regtzinnigheidsneus rook dadelijk ketterij. Was dat dan geen Arianisme? Had niet de aartsketter Arius hetzelfde beweerd, dat Jezus geschapen, dat de zoon van God mede een schepsel Gods was? En zocht Drusius hier nu niet met beroep op een schriftuurplaats, die men algemeen van den Messias opvatte, de zuivere en zoo kunstig verkregene leer der Kerk van de eeuwige generatie des Zoons te verwateren, te verderven! Zeî hij niet dat men kon zeggen, dat Christus geschapen is? — Zóó redeneerde Lub-

bertus; maar ongetwijfeld, gelijk doorgaans als godsdienstige hartstogten in 't spel komen, slecht. Nog slechter evenwel was hetgeen hij deed. In stede van nu, indien hij 't althans zoo bedenkelijk vond, zijn ambtgenoot zelven te gaan spreken; in stede van ten minste af te wachten, totdat de thesis zou rondgedeeld zijn, — in plaats hiervan, zond hij dadelijk een afschrift naar de predikanten van Leeuwarden en Amsterdam, opdat men 't zien zou, en 't met 't klaarblijkelijkste bewijs gestaafd vinden, hoe groot een ketter Drusius was. Lubbertus' onbescheidene en oneerlijke handelwijze miste het gewenschte gevolg niet. De opspraak, die hij tegen zijn ambtgenoot daarmede bewerkte, was zelfs zoo groot, dat Drusius zich genoodzaakt zag in 't openbaar eene verantwoording te geven. Dat deed hij in zijnen bekenden *Brief aan de Hollandsche broeders* 1). „Ik hoor", zoo schrijft hij, „mannen broeders, dat mijn naam bij u is aangebragt door een godgeleerde, die geen godgeleerde, ja die geen christen is. Ik noem hem geen christen, omdat hij niet op christelijke wijze met mij heeft gehandeld". En dan wordt er op Jesus bevel, Matth. 18: 15, gewezen; dan ook herinnerd hoe de stellingen nog niet rondgedeeld waren, en dus nog hadden kunnen worden veranderd. En nadat hij nog verder heeft aangetoond, hoe ook zij, die de stellingen ontvingen en in de openbare vergaderingen voorlazen, onchristelijk hebben gehandeld, poogt Drusius te verklaren, wat hij eigentlijk bedoeld en gezegd heeft, en met welk goed regt. De brief is flink en waardig gesteld, al zijn er ook hier en daar bitterheden, die echter tevens

1) *Epistola ad Fratres Belgas*; te vinden o. a. in *Praest. ac erudit. virorum Epist.* pag. 415.

waarheden, gelijk we gelooven mogen, zijn geweest. Drusius zegt zich te herinneren, hoe Lubbertus zelf eens in een thesis van zes regels op acht groote dwalingen door hem was opmerkzaam gemaakt. In diens werk over de *Beginselen der Christelijke leerstellingen* zijn evenveel fouten als bladzijden; en twee van die beginselen heeft de Hebreeuwsche professor zelf als valsch aangewezen. Godgeleerden, zooals Lubbertus, weten naauwelijks iets buiten den catechismus, en zijn in den oorspronkelijken text dier schriften geheel en al vreemdelingen. Die Lubbertus is in zijn hart naar veler meening een Sociniaan. Door Socinus ten minste te bestrijden, heeft hij velen Socinianen gemaakt, daar toch vroeger Socinus haast geheel onbekend was in die kringen, waar Lubbertus' boeken werden gelezen. Zoo is er meer in dien brief al te puntig en scherp. Doch wie zal er zich over verwonderen? wie Drusius, in de lijst van zijn tijd beschouwd, er minder om achten? Bij godgeleerde twisten vooral wordt er van weêrszijde doorgaans gezondigd, hier in naam der godsdienst, daar in dien der wetenschap, ginds in naam van iets anders. Men begaat misslagen buiten en binnen de muren van Ilium.

Daar is iets anders evenwel, waarom onze achting voor de held dezer verhandeling werkelijk zou kunnen dalen. Scaliger heeft eens van Drusius gezegd, dat hij een zedeloos leven leidde, hij en zijn dochter 1). Deze groote geleerde echter had zeer weinig op met Drusius, ja zelfs, naar 't schijnt, koesterde hij tegen hem een geheimen wrok. Onregtvaardig

1) „Il est de mauvaise renommée, car il paillarde et sa fille aussi; son logis est un bordel", zoo luidde Scaligers oordeel over hem, dien hij bij zijn leven zijn vriend noemde.

zeker en slechts door nijd bestuurd, kon hij 's mans gaven en bekwaamheid geringschatten, gelijk hij 't deed toen hij verklaarde: „dat Drusius niets wist dan Hebreeuwsch; dat hij niets was, vergeleken bij Buxtorf, een man van gering oordeel, de aap van Lipsius". En als Scaliger zoo onbillijk wezenlijke verdienste kon miskennen, dan vermoeden we reeds dat zijn getuigenis aangaande Drusius' leven niet geheel geloof verdient. Daar komt bij, dat Scaliger gewoon was zeer onbarmhartig en vaak zeer ruw en gemeen te oordeelen 1). Evenwel omstreeks 1604 waren er inderdaad ongunstige geruchten aangaande Drusius, of liever zijne familie, in omloop; geruchten, die zelfs ter oore kwamen van Arminius, en waarover deze zijn vriend (gelijk over het verkeerde van partijnamen, zooals men te Franeker die van Jehovisten en Elohisten bezigde) vrijmoedig en ernstig schreef, en dringend hem verzocht van den thans bij hem opgekomen argwaan hem te verlossen 2). Als we echter zien, hoe Arminius Drusius' vriend ook in 't vervolg van tijd steeds blijft en zijne briefwisseling met hem voortzet, dan mogen we het er voor houden, dat 't waar was, wat de edele man reeds toen vermoedde, dat de nijd, de kerkelijke partijhaat (die 't ook nu

---

1) Een bewijs hiervoor en tevens eene proeve van de wijze, waarop geleerde en vrome mannen in die dagen durfden spreken, moge het volgende zijn: Lubbertus had aan Scaliger een brief gezonden, en daarin zekeren geleerde (welligt Drusius?) afgeteekend, onder het beeld van een ezel, „een verzadigden ezel, die niet anders, dan wanneer hij zat is, schopt." Ja waarlijk, luidt dan 't antwoord, die man schijnt altijd wel dronken te zijn als hij schrijft. En Scaliger voegt er aan zijn en zijns vriends tegenstander aan toe: „Ejusmodi sunt scripta omnium horum Onanitarum, ut ex illis nihil praeter sycophantias et convicia haurire possis." Zie Gabbema p. 385 sq.

2) Zie Gabbema, pag. 379.

nog wel pleegt te doen) zulke dingen van den onregtzinnigen professor ter bezwalking van zijn naam had uitgestrooid.

Niet onmogelijk is 't, dat die geruchten zouden kunnen verklaard worden uit de verbintenis, die Drusius' oudste dochter, Agneta, dat zelfde jaar met Abel Curiander aanging. Deze, eigentlijk Heerman genaamd, was vroeger student geweest, maar vóór vier jaar in de krijgsdienst getreden. En of hij nu een minder gezien persoon, of wel 't verkeer van Agneta met hem minder eervol werd geacht, ziedaar wat we kunnen gissen, maar niet weten. Curiander bleek althans later zijn Latijn nog niet te hebben vergeten, en ook een edel hart te bezitten, toen hij 't tweede deel van een der hoofdwerken zijns schoonvaders (*Annotationes s. Praeterita in N. T.*) uitgaf, en diens leven, waardig en gemoedelijk, beschreef. Drusius' dochter echter verkeerde later in zoo behoeftige omstandigheden, dat Amama, een werk haars vaders uitgevende, dit aan zekeren Overbeek wilde opdragen, alleen om een vijftig guldens of daalders voor de arme weduwe te bekomen 1).

Ook 't lot van Drusius' tweede dochter, Joanna, was niet gelukkig; ten minste zeer vreemd mogt het heeten, wat bij haren dood plaats vond, en voor den ouden vader zeker de nieuwe smart, door haar verlies veroorzaakt, deed toenemen. Zij overleed nl. in hetzelfde jaar, waarin de twee-en-zestig-jarige grijsaard nog, gelijk we boven zagen, zijn zoon Joannes beweende; en evenzeer als deze eenige broeder, vond ook zij haar einde buiten 's lands. Met haar echtgenoot Abraham Valk, om zekere zaken in orde te brengen, naar Gent vertrokken, stierf zij daar onverwachts; en Drusius ontving in 't midden van den winter het berigt van haren dood. Hij

1) Zie *Epist. praest ac erud. vir.*, pag. 723.

begaf zich al aanstonds naar het oude vaderland. Maar zijn vaderhart moest er vreeselijke dingen ondervinden. De R. C. geestelijkheid toch deed toen reeds in België, wat zij nog in onze dagen daar beproeft. Zij weigerde voor het stoffelijk overschot der Protestanten eene plaats ter begrafenis. 't Volk werd zelfs opgeruid, en men liep te zamen en riep „dat 't lijk op de mesthoop moest worden geworpen". Van de zijde der kerk werd ten laatste slechts een plek op 't kerkhof toegestaan, waar men zelfmoordenaars en tooneelspelers begroef. Toen besloot de oude vader het overschot zijner dochter te laten vervoeren naar 't land, dat ook hem zelven eens gastvrij ontvangen had. En 't gelukte hem; 't ontzielde ligchaam werd 's nachts in stilte vervoerd naar Zeeland, niet echter zonder groote moeite en aanmerkelijke kosten, die Drusius zich daarvoor getroosten moest.

Voegt men nu hier nog bij, dat de Franeker hoogleeraar ook in 1599 reeds door 't overlijden zijner gade een dubbel verlies leed en dubbel zware moeijelijkheden moest ondervinden, omdat Maria van der Varent zonder testament was gestorven; voegt men er bij, dat hij juist door het sluiten van het twaalfjarig bestand, ten aanzien zijner Belgische goederen, in lastige processen werd gewikkeld 1); voegt men er bij, hoe zijn zoon Joannes hem ontviel, dan zal niemand het ontkennen, dat Drusius ruimschoots zijn deel aan de rampen des levens gehad heeft. En die zelfde man stond bovendien aan tal van aanvallen en miskenningen geduriglijk

1) Beide bijzonderheden worden ons bekend uit de voorrede die Drusius op zijn *Praeterita* schreef. Na 't vermelden van den dood zijner vrouw zegt hij: „etiam ex iudiciis mihi quorumdam improbitate lites conciliati, ita ut hactenus praedia mea, mihi relicta a parentibus, non potuerim divendere".

bloot; die zelfde man leefde in een der meest bewogen tijden. Maar toch was en bleef Joannes Drusius een man der wetenschap, een die haar lief had en voortging te beoefenen, trots al wat hem trof en wedervoer, trots al wat hij om haar toen nog te zeer vaak vreezen moest. Uit ervaring kon hij 't in den brief aan Pancratius verklaren: „de mensch kan den mensch een God zijn, maar ook een wolf" 1). Schier smeekend moest hij vragen: „men gunne mij slechts eenige vrijheid in 't verklaren der Schrift. Men zou de zon uit de wereld wegnemen, zoo men deze vrijheid den letterkundigen weigerde". En toch schroomde hij niet deze vrijheid te handhaven met al het zelfgevoel van den echt wetenschappelijken man, haar te handhaven, al moest hij daardoor vele menschen zich tot wolven maken. Onophoudelijk immers schreef hij werken, ten eerste waarvan één deel bij zijn leven nog werd uitgegeven, en verscheidene ook zijn herdrukt; waarvan een ander deel na zijn dood 't licht zag en enkele nog in handschrift zijn bewaard 2); brieven schreef hij ten andere aan de grootste geleerden van Europa, gelijk hij ze dan ook van deze wederkeerig ontving, en meermalen door hen geprezen, niet zelden ook door hen geraadpleegd werd 3). En moeten we oordeelen niet slechts over de hoeveelheid (die

1) Homo homini Deus et lupus.

2) Sommige deels reeds uitgegevene deels nog onuitgegevene werken, worden in M. S. gevonden op de provinciale Bibliotheek van Leeuwarden. Waar is het wat Scaliger Drusius nagaf, dat hij schandelijk slecht schreef.

3) Behalve Arminius zijn het b. v. Casaubonus, Joh. Reinoldus, Jac. Thuanus, van wie ons nog brieven zijn overgebleven, waarin zij Drusius de uitbundigste eer wegens zijne geleerdheid toekennen. Niet minder dan 2300 brieven van voorname personen in 't Latijn, behalve die in 't Grieksch, Hebreeuwsch, Fransch en Engelsch, werden onder de nalatenschap van den Franeker Hoogleeraar gevonden.

ontzaggelijk is), maar ook over de hoedanigheid van 't geen hij schreef, over den inhoud van Drusius' werken: zeker dan heeft die slechts betrekking op een bepaald deel der godgeleerde wetenschap, en dan is veel van den voorraad uit dat Hebreeuwsche arsenaal der 17de eeuw voor ons geheel onbruikbaar geworden. Maar in zijne dagen toch was de Franeker hoogleeraar een degelijk, nuttig geleerde, een baanbreker voor de wetenschap der toekomst, een strijder voor hare, d. i. der waarheid en der vrijheid heilige regten. En dat ook veel van zijne onderzoekingen nog voor later tijden geschikt was, dit kan blijken, wanneer ik alleen nog zeg, dat de beroemde Orientalist Richard Simon (in zijne *Histoire Critique du N. T.* 1680) Drusius boven de zeven geleerden, die hij met hem aanhaalt, verreweg de voorkeur geeft, en hem uitdrukkelijk de eere toekent van die verzameling van critici de geleerdste en uitstekendste te zijn.

Als wetenschappelijk man gaf Drusius zich aan geen enkele partij op kerkelijk gebied. Daardoor juist moest hij soms veel verduren. Wie hem hierom echter minder achtte, zijn vriend Arminius niet. Als hij Drusius' geschrift tegen den Jezuiet Serarius (handelende over eene wetenschappelijke zaak) heeft gelezen, dan zendt hij hem een zeer vleijenden brief, en prijst het boven alles, ten eerste: „dat de vriend openlijk uitspreekt, dat hij nog twijfel voedt en zijn oordeel wil opschorten, zoolang hij nog niet om de kracht der bewijzen volkomen kan toestemmen; ten andere, dat hij zich niet ontziet zijn gevoelen te wijzigen, en dat wel op zijn (acht-en-vijftig-jarigen) leeftijd, en nadat hij zoolang met die vakken der wetenschap zich reeds opgehouden heeft" 1). 't Was Drusius niet te doen, zooals velen geleerden toen, om 't dogma

1) Gabbema *Epist.* 60, pag. 382.

van de regtzinnige, noch van de vrijzinnige partij; maar 't was hem te doen om de waarheid.

Zoo kunnen we hem dan met regt ook een man der godsdienst noemen. Geen kerkelijk man misschien 1), en welligt ook soms al te begeerig naar geld en al te vrij (schoon daarom nog geenszins onzedelijk) in zijn leven: maar toch ontbrak het hem aan ware godsdienst niet, getuige zoo menige plaats in zijne geschriften; getuige geheel zijn leven en werk, dat aan de wetenschap der godsdienst was gewijd. Hartelijke vroomheid ademt het ook, wanneer hij zeker strijdschrift aldus besluit: „Ik heb dit geschreven niet met 't doel om te beleedigen, maar om teregt te helpen. Zoo ik iemand beleedigde, heb ik er nu reeds berouw over. Zoo ik vroome ooren kwetste, ik zal gaarne, waar men mij dit aantoont, trachten te herstellen wat ik misdeed. Zoo ik ergens gedwaald heb, laat men mij de dwaling aanwijzen! ik zal niet stijfhoofdig zijn. Kortom, ik beroep mij op 't oordeel der algemeene Christelijke kerk; aan haar onderwerp ik mij-zelf en al het mijne; van hare regte meening wil noch mag ik afwijken. Dat geve, daartoe helpe mij God!" Toen dan ook Joannes Drusius op 12 Februarij 1616 (oude stijl) zijn sterfbed zich gespreid vond, leide de zes-en-zestigjarige geleerde 't vermoeide hoofd kalm en rustig ter neêr. Zijn vertrouwen was op zijn God en zijn Christus; en in stil geloof ontsliep de man, die in den vreemde, tot op heden nog, de roem van ons vaderland zou zijn. En al werd ook de lijkrede, door zijn ambtgenoot Joannes Maccovius 8 dagen later gehouden, ten gevolge van 't drijven der regtzinnigen niet uitgegeven, zoodat

1) Drusius was b. v. op zondag gewoon zijne brieven te schrijven (zie *Ep. Praest ac erud. vir.* 64): een groote zonde ongetwijfeld in dien tijd.

Curiander een berigt van 't leven en de werken zijns schoonvaders moest opstellen, en met diens dankbaren leerling Sixtinus Amama den naam des overledenen handhaven, — Joannes Drusius blijve ons toch een menschelijke, ja maar een gewigtige en eerbiedwaardige persoonlijkheid, een wiens leven ons 't beeld doet aanschouwen, ons tot leering nog en tot voorbeeld zelfs in onzen tijd, van een man der wetenschap en der godsdienst in veel bewogen dagen.

W. R. P.

ANSGAR,

DE APOSTEL VAN HET NOORDEN. 1)

Onder alle geloofspredikers der negende of tiende eeuw is er geen enkele, die zoo algemeen geprezen wordt als Ansgar, de apostel van het noorden. Meermalen is hij vergeleken met een' Willebrord, een' Bonifacius, een' Ludger en anderen, maar bijna altijd viel die vergelijking uit in het voordeel van Ansgar. Een zijner meest bekende levensbeschrijvers zegt zelfs van hem, „dat hij hen allen overtrof in verstand, kennis, levenswijsheid, overleg in de moeilijkste omstandigheden en in edelmoedigheid". Dit is, dunkt mij, echter te veel gezegd, waar wij hem vergelijken met mannen als Willebrord, Bonifacius of Ludger, maar hoogst moeilijk zal het altijd blijven hier een juist oordeel te vellen wegens de onvoldoende, meest

---

1) Mijne hoofdbronnen voor dit opstel waren: Rimbert, *Vita Anskari;* Gualdo, *Vita Anskari metrica;* Adam Bremensis, *Hist. eccl.;* Crantz, *Metropolis*, en de schriften van Ansgar zelf. Van schrijvers van lateren tijd dienden mij vooral Maurer, Munter, Neander en Moll. Van de biografiën van Ansgar heb ik vooral geraadpleegd: Kruse, *St. Ansgar*, Altona, 1823; Kleppel, *Lebensbeschreibung des Erzbisschofs Ansgar*, Bremen, 1844, en Sappehorn, *Leben des Heiligen Ansgar*, Münster, 1863.

legendarische of panegyrische berichten, die wij omtrent die mannen bezitten. Onzen Willebrord moge hij in gaven van het verstand overtroffen hebben, — of hij hem echter in edelmoedigheid en geloofskracht overtrof, durf ik niet beslissen, waar de geschiedenis leert, dat beiden gelijkelijk met opoffering van alle eigenbelang hun geheele leven besteedden aan de uitbreiding van Christus' kerk te midden van heidensche volken. Hetzelfde geldt ook van Bonifacius, terwijl daarenboven de persoonlijkheid en uitgebreide werkzaamheid van dezen apostel der Duitschers die van Ansgar in verschillende opzichten overtreffen.

Maar al kunnen wij hem niet in allen deele boven de genoemde apostelen stellen, met het volste recht kan hij met hen op gelijke lijn geplaatst worden, zoowel wat verstand, geleerdheid en karakter betreft, als wegens het hooge belang en de schoone vruchten zijner werkzaamheid. Want hij was ontegenzeggelijk een voor zijn tijd geleerd en verstandig man en paarde aan zijne geestesgaven eene geloofskracht en edelmoedigheid, die hem alles deed veil hebben, waar het de eer van Christus of het welzijn zijner medemenschen gold. Als hij nu daarenboven terecht wordt aangemerkt als de grondvester van het Christendom in het geheele noorden van Europa, dan is het niet te verwonderen, dat ten allen tijde zijne nagedachtenis, vooral bij de Noordsche volken, in de hoogste eere is gehouden. Vandaar vierde in 1826 geheel Denemarken en in 1834 geheel Zweden feest, toen zij den heugelijken stond herdachten, waarop Ansgar vóór 1000 jaren in die landen begon te prediken. Maar de sterfdag van Ansgar, door de katholieken zoo schoon zijn geboortedag voor den hemel genoemd, heeft op den derden februarij van dit jaar verjaard. Op dien duizendsten „geboortedag" hebben niet alleen de Noord-

sche Christenen uit persoonlijke dankbaarheid, niet alleen onze Roomsche medechristenen, daar zij hem als heilige vereeren, maar zeker ook de Protestanten, zoovelen hem uit de geschiedenis kennen, feest gevierd bij het herdenken van al wat de groote apostel van het noorden voor het Christendom gedaan heeft.

Ansgar werd geboren den achtsten September van het jaar 801, in eene stad in het noorden van Frankrijk. Wie zijne ouders waren, is ons niet bekend; denkelijk echter behoorden zij tot den aanzienlijken stand; want nadat hij op zijn vijfde jaar zijne moeder verloren had, werd hij weldra naar de kloosterschool van Corvey gezonden, en bekend is het, dat Karel de Groote de kloosterscholen liet bezoeken door de zonen zijner aanzienlijke onderdanen, en dat vooral te Corvey zelden andere knapen werden aangenomen, dan die van adellijke afkomst waren. Daar gekomen gaf Ansgar zich, evenals de andere knapen, meer aan spelen dan aan leeren over, hoewel hij, hoe jong ook, reeds een diepen indruk had ontvangen van de vermaningen en het voorbeeld zijner vrome moeder. De herinnering dier moeder was zoo levendig bij hem, dat zij hem zelfs in zijne droomen verscheen. Zoo droomde hij eens, dat hij zich te midden van een moeras bevond en vruchtelooze pogingen aanwendde om weder daaruit te komen. Langs de plaats, waar hij zich bevond, liep een allerbekoorlijkste weg, en op dien weg zag hij eene vrouw naderen, uitstekend door schoonheid van ligchaam en kleederen, en haar volgden vele andere vrouwen, allen in witte kleederen, en onder haar bemerkte hij ook zijne moeder. Vergeefs waren al zijne pogingen om naar haar toe te gaan. Intusschen waren de vrouwen genaderd tot aan de plaats waar hij zich bevond, en zij, die vooraan ging, en die hij herkende voor Maria, vroeg hem: „Mijn zoon, wilt gij bij uwe moeder komen?" — „Gaarne",

was zijn antwoord. „Indien gij deel wilt hebben aan onze gemeenschap", hervatte daarop Maria, „dan moet gij alle ijdelheid ontvluchten en ernst in u aankweeken". Deze droom doet ons zien van welken aard de overleggingen waren, die de herinnering zijner moeder in zijn hart deed opkomen, en de gevolgen van die gezindheden werden sedert ook in zijn gedrag zichtbaar, want van dien tijd af hield hij zich vlijtig bezig met lezen, nadenken en het getrouw vervullen zijner overige plichten, en wilde hij niet meer spelen. Zeker was het een gevolg dier bijzondere vroomheid, dat hij reeds op zijn dertiende jaar de kloostergelofte aflegde en monnik werd. Intusschen bleek die bijna onnatuurlijke gemoedstoestand niet duurzaam te zijn, want langzamerhand begon zijn ijver te verflauwen en hij mengde zich op nieuw in de spelen zijner medescholieren. Maar zie, daar verbreidt zich plotseling een bericht, dat overal den diepsten indruk maakt: de groote keizer Karel is gestorven, en ook Ansgar, die hem eens in al zijne pracht en heerlijkheid gezien heeft, wordt diep getroffen. Deze herinnering aan de vergankelijkheid van al het aardsche doet den knaap weder tot zichzelf inkeeren, en roept het nooit geheel uitgewischte beeld zijner moeder met nieuwe kracht in zijne gedachten terug. Met vernieuwde vlijt legt hij zich nu op zijne plichten toe, en sedert verflauwde zijn ijver niet weder, hoezeer hij zichzelf voortdurend beschuldigt, dat hij steeds te traag is in het doen van het goede.

Zoo verliepen er vier of vijf jaren voor Ansgar, die geheel gewijd waren aan de studie en eene naauwgezette plichtsvervulling, maar nog altijd bleef hij ontevreden op zichzelf. Vandaar het droomgezigt dat hem op zijn negentiende jaar te beurt viel. Hij droomde dat hij stierf; Petrus en Johannes de dooper brachten zijne ziel naar het vagevuur, waar hij

een verschrikkelijk lijden doorstond, in eene dikke duisternis en hevige benaauwdheid. Drie dagen moest hij daar blijven; toen voerden zijne geleiders hem verder, en op hun weg werd het licht hoe langer zoo sterker, — zij voerden hem naar den hemel. Daar aanschouwde hij scharen van heiligen, die allen naar het oosten zagen, waar vier en twintig ouderlingen op troonen zaten. Er was in dat oosten een wonderlijke glans, een licht zonder begin of einde, dat echter de oogen niet hinderde, en uit dat licht klonk eene welluidende stem, die tot hem sprak: „Ga en keer terug, gekroond met de martelaarskroon". Toen zwegen allen en aanbaden, terwijl hij naar de aarde teruggevoerd werd. Ansgar zag in dezen droom eene belofte Gods, dat hij eens de martelaarskroon waardig zou worden gekeurd, en daardoor werd hij opgewekt om zich met onverflauwden ijver te blijven toeleggen op de beoefening zijner kloosterplichten, en ook op zijne studiën. Ten gevolge zijner voorspoedige ontwikkeling werd hij reeds op twintigjarigen leeftijd tot onderwijzer benoemd in de school, aan den Heiligen Petrus gewijd, die tot het klooster van Corvey behoorde. Deze school lag echter niet binnen de kloostermuren, maar op eenigen afstand. Als Ansgar er heenging of er van terugkeerde, vertoefde hij gewoonlijk eenige oogenblikken in de op zijn weg gelegen kerk van Johannes den dooper, om er zijne gebeden te doen.

Twee jaren na het bovenvermelde visioen viel hem weder een ander ten deel, en dit vooral laat ons een diepen blik slaan in het gemoed van Ansgar. Hij droomde namelijk, dat hij in de kerk van Johannes den dooper was om te bidden. Terwijl hij er neêrknielt, ziet hij een man binnentreden, dien hij aan gelaatstrekken en kleeding, maar vooral aan den glans zijner oogen voor Christus zelf her-

kent, en aanbiddend werpt hij zich voor hem ter aarde. Christus richt hem op en zegt tot hem: „beken mij uwe zonden, opdat ik u rechtvaardige". Ansgar antwoordt: „Heer! waarom behoef ik ze U te bekennen, Gij weet alles en niets is U verborgen". Maar Christus herneemt: „wel weet ik alles, maar de menschen moeten mij hunne zonden bekennen om vergiffenis te erlangen". Nu verhaalt Ansgar al zijne tekortkomingen, en vertroostend klinken hem daarop de woorden van den Heer toe: „vrees niets, daar Ik uwe ongerechtigheden te niet doe". Nog altijd ontwaren wij dus bij Ansgar dezelfde vrees om te kort te schieten in de vervulling zijner plichten, maar tevens zijn vurigen wensch naar verlossing, nog aangewakkerd door zijne hoop op het verdienen van de martelaarskroon.

Welk een invloed Ansgar op zijne leerlingen had, zien wij uit eene gebeurtenis, die ons te belangrijk schijnt, dan dat wij haar niet vermelden zouden. Een knaap, aan zijne zorg toevertrouwd, met name Fulbert, wordt door een zijner medeleerlingen doodelijk gewond. Ansgar trekt zich de zaak zeer aan, en beschuldigt zichzelf van achteloosheid, hoewel hij geheel onschuldig is. Weder is het een visioen dat hem vertroost. Kort voordat de knaap sterft, valt Ansgar, denkelijk uitgeput door zorg en vermoeijenis van het nacht-waken, in slaap, en in zijn droom ziet hij hoe engelen het knaapje, dat zoo geduldig geleden en zelfs voor zijn moordenaar gebeden heeft, naar den hemel voeren, en hoe het daar opgenomen wordt in de rij der martelaren. Terwijl hij nog slaapt treedt zijn medeonderwijzer Witmar binnen, om hem het doodsbericht te brengen; hij wekt hem, maar vóór hij iets kan zeggen, verklaart Ansgar, dat hij den afloop reeds weet, verhaalt hem zijn droom en voegt

er bij, dat God zeker hem dat gezicht heeft laten zien, opdat hij zijne droefheid zou stillen door het denken aan het heil van den knaap. Ansgar schijnt als onderwijzer bijzonder voldaan te hebben aan zijn abt; want toen er door het klooster te Corvey een ander klooster, onder den naam van Nieuw-Corvey, in Westphalen gesticht werd, werd hij bij die abdij geplaatst als onderwijzer en tevens als prediker. Drie jaren bleef hij daar, maar in 825 werd hij door den abt Adalhard weder teruggeroepen naar Oud-Corvey.

Vóór wij verder gaan met de levensgeschiedenis van Ansgar, is het noodig een blik te slaan op den staatkundigen en godsdienstigen toestand van de Noordsche volken, waaronder wij hem straks zullen zien optreden, en kortelijk de historische gebeurtenissen te overzien, die daartoe aanleiding gaven.

De Noordsche volken, waarover wij hier spreken moeten, zijn de bewoners van het Scandinavische schiereiland, en van geheel Denemarken, voornamelijk: de Zweden, de Gothen (deze beiden woonden in het tegenwoordige Zweden) en de Denen. Allen waren van Germaanschen oorsprong. Zij bewoonden een ruw land, met een koud klimaat en weinig middelen tot levensonderhoud, waarop alleen de eilanden van Denemarken eene gunstige uitzondering maakten. De Denen waren reeds lang berucht door hunne zeerooverij, die zij op de Friesche, Engelsche en Fransche kusten dreven. Ook de overige Scandinaviërs stonden daaraan schuldig, en allen gezamentlijk werden gevreesd onder den naam van Noormannen. Hun regeringsvorm was op de zelfde wijze ingericht als bij de oude Duitschers. Aan het hoofd van 100 mannen stond een häradshöfding, aan het hoofd van het geheele leger een härkonung. Even als het

leger was het land verdeeld: een bepaald aantal vrije huisvaders stond onder een herse, meerdere gouwen stonden onder een jarl. Boven allen stond de koning van Upsala, die als priesterlijk opperkoning heerschte. Dergelijke instellingen als bij de Zweden vinden wij ook bij de Denen; daar was de koning, die te Ledra op Seeland zijn zetel had, de voornaamste, hoewel soms meer koningen te gelijk en onafhankelijk van elkander regeerden. Gastvrijheid, moed, onderlinge trouw en vrijheidszin, maar ook onbarmhartigheid jegens armen en vreemden, wraakzucht en strijdlust waren de hoofdtrekken van het karakter der Noormannen.

Geheel geëvenredigd aan hun volkskarakter was de godsdienst der Noren, die eene spruit was van den stam der Germaansche mythologie. Wij vinden dan ook bij hen de zelfde hoofdgoden als bij onze voorouders en de oude Duitschers, maar soms met veranderde namen, of in andere rangorde, hoewel het niet met zekerheid te bepalen is, welke der drie hoofdgoden in de verschillende landen het meest vereerd werd. De Germaansche Wodan heette bij de Noren Odin; onze dondergod Donar heette bij hen Thor; en daarnevens hadden zij nog een derde, namelijk den zonnegod Freijr, die bij de Denen Fro genaamd werd. Behalve deze drie, vereerden de Noren nog vele andere goede goden van minderen rang, waaronder vooral Baldr, die de goede bijgenaamd werd, en Forzeti, die voornamelijk op Helgoland vereerd werd, melding verdienen. Tegenover die goede goden stond Loki, dien men voorstelde als den oorsprong van alle kwaad. Onder de godinnen vermelden wij alleen Frigg en Freija, twee zusters, waarvan de eerste met Wodan gehuwd was, terwijl de laatste als godin der liefde nog meer dan hare zuster vereerd werd. Het geloof aan

een onafwendbaar noodlot deed verachting van gevaar en dood ontstaan. De helden werden na hunnen dood door Odin in de walhalla opgenomen, de vrouwen kwamen bij Freija, de slaven bij Thor. Maar eens zouden alle goden sterven, en dan zouden alle goede menschen opgenomen worden in den hemel, alle slechten in de hel. Hunne voorstelling der goden was zinnelijk en anthropomorphisch, evenals bij de oude Germanen, maar evenals de godenleer, zoo was ook de eeredienst bij de Noren meer ontwikkeld, want wij vinden bij hen reeds tempels en priesters. Verder dienden zij hunne goden, gelijk alle heidensche volken, door geloften, gebeden en offers van dieren en zelfs van menschen. Ook waarzeggerij en tooverij waren bij hen in groot aanzien, gelijk wij ook nog in het leven van Ansgar zullen zien.

Dat hunne godsdienst zoo geheel met hun volkskarakter overeenstemde, veroorzaakte natuurlijk groote gehechtheid aan de voorvaderlijke goden, en van daar vijandschap tegen elk, die hunne goden wilde verdringen, gelijk de christenen, die alle heidensche goden voor duivelen hielden. Maar, evenals alle polytheïsten, waren ook de Noren verdraagzaam, en wilden wel andere goden nevens hunne Asen aannemen. Daarom lieten zij dikwijls de prediking van het christendom toe, en dan kon het niet anders, of bij eene verstandige en gematigde prediking moesten velen gewonnen worden vcor het evangelie. En het christendom heeft zeker niet alleen door zijn universalistisch karakter en geheel eenige verhevenheid, die het geschikt maakten voor alle menschen, maar ook door den verbasterden vorm van het middeleeuwsche katholicisme, dat de heidenen als het ware te gemoet kwam met zijn anthropopathisme, relieken en

heiligen-vereering, zijn beeldendienst en grove opvatting der triniteitsleer de overwinning over het heidendom behaald.

Reeds zeer vroeg hebben de Noren waarschijnlijk van het bestaan des christendoms kennis gedragen, want er waren reeds Noorwegers onder de lijfwacht van Konstantijn den Groote. Ook waren er van oude tijden af handelsbetrekkingen door hen aangeknoopt met verschillende streken van zuidelijk Europa, waar christelijke gemeenten bestonden. Volgens sommige berichten zal zelfs een leerling van Petrus tot aan Denemarken doorgedrongen en daar den marteldood gestorven zijn. In allen gevalle echter heeft dat alles weinig bij hen uitgewerkt, want vóór den tijd, waarover wij nu spreken, vinden wij geene sporen van het christendom bij hen.

De oudste poging tot bekeering der Noren, waarvan wij met zekerheid weten, dat zij heeft plaats gehad, is die van onzen Willebrord. Toen al zijne ondernemingen bij den Frieschen koning Radbout mislukten, ging hij naar Denemarken, waar Unguendus toen koning was. Deze vorst, hoewel om zijne ruwheid en wreedheid berucht, ontving hem vriendelijk; en toch bemerkte Willebrord weldra, dat hij onder de woeste Denen niets ten uitvoer kon brengen, en vertrok weder, maar nam 30 knapen, waarschijnlijk jonge slaven, mede, die hij doopte en in het christendom onderwees. Willebrord ging toen naar Helgoland, waar 3 menschen zich lieten doopen. Daar werd het christendom later gevestigd door Ludger, die ook de Noormannen wilde bezoeken, maar in zijn voornemen verhinderd werd, doordat Karel de Groote hem toen juist aan zijn hof ontbood. Ook Gangulf, de medgezel van Wulfran, heeft hetzelfde voornemen gehad, maar werd daarvan door dezen weder afgebracht.

De Denen werden eerst nader met het christendom bekend door de Noord-Albingiërs. In Noord-Albingië (het tegenwoordige Holstein) werd het christendom het eerst gevestigd door Karel den Groote, toen deze met geweld van wapenen de Saxers overwonnen had en hen dwong om Christenen te worden; want toen werden ook velen der naburige Noord-Albingiërs gedoopt. De eerste geloofsprediker onder hen was Willehad, die door Karel naar Saxen gezonden was, en die met veel ijver onder de Saxers en Noord-Albingiërs werkte, velen bekeerde, en ook kerken in hun land stichtte. Hij werd in 787 te Worms tot bisschop over de door hem bekeerde stammen geordend en vestigde zijn zetel te Bremen. Wel werd hij door een opstand van Wittekind genoodzaakt voor een tijd de wijk te nemen, terwijl eenigen zijner medgezellen het leven verloren; maar hij keerde terug, zoodra de opstand gedempt was, en ging met nieuwen ijver aan het werk tot aan zijn dood in 789. Hij werd opgevolgd door Willerich, van wien wij weten, dat hij dikwijls de kerk te Meldorp, dat in Noord-Albingië lag, bezocht.

Met de geheele onderwerping der Saxers was de strijd, dien Karel de Groote tegen hen voerde, beslist ten voordeele van het christendom, dat nu ook aan de andere zijde der Elbe zóó voorspoedig werd uitgebreid, dat de keizer er over dacht een nieuw bisdom, dat van Hamburg, te stichten. Voorloopig liet hij daar eene kerk bouwen, waarbij zekere Heridag als priester werd aangesteld.

Dat Karel tot aan de grenzen van Denemarken doordrong, moest natuurlijk zorg wekken bij de koningen der Denen; en Siegfried, koning van Jutland, hielp dan ook de Saxers en gaf zijne dochter aan Wittekind tot vrouw, hoewel hij niet in openlijken strijd tegen de Franken optrad. Hij werd

opgevolgd door Gotfried en deze kwam in openbaren oorlog met Karel, doordat hij Karels bondgenoten, de Obotriten, aanviel. Gotfried versterkte zijn rijk met een aarden wal, viel met een leger in Friesland, versloeg de Franken en dreigde Karel zelf op te zoeken in zijne residentie Aken; maar voordat hij zijn plan ten uitvoer kon brengen, werd hij vermoord. Met uitsluiting van de zonen van Gotfried werd zijn neef Hemming nu koning van Denemarken, die aanstonds vrede maakte met Karel. Hij stierf echter reeds in het volgende jaar (812), en nu werd om den troon gestreden tusschen Siegfried, een kleinzoon van Gotfried, en Ring, zoon van Halfdan. Beiden sneuvelden in een moorddadigen slag, waarin de overwinning bleef aan Rings troepen, en nu bestegen diens broeders Harald, Reginfred en Hemming den troon, en dezen hernieuwden den vrede met keizer Karel. In 813 werden de drie broeders reeds weder verdreven door de zonen van Gotfried, die na den dood huns vaders naar Zweden gevlucht waren en van daar met een groot leger terugkeerden. Eene poging van Harald en zijne broeders om in het volgende jaar het rijk te herwinnen leidde tot niets, en kostte het leven aan Reginfred. Harald begaf zich daarna tot Lodewijk den Vrome, die intusschen Karel den Groote was opgevolgd, en verzocht om hulp. Lodewijk voldeed dadelijk aan dat verzoek, en zond een leger onder aanvoering van Balderik naar Denemarken, dat echter weinig kon uitrichten, daar de Franken geene vloot hadden. Harald zelf bestookte intusschen de Denen in het zuiden uit Saxen met gunstiger gevolg, zoodat de zonen van Gotfried in 817 vredesvoorslagen deden. Een opstand der Obotriten, die zich aan de Denen aansloten, deed den oorlog op nieuw ontbranden, maar na twee jaren

werden zij weder onderworpen, en nu kwam het eindelijk tot vrede, vooral ook door oneenigheden tusschen de zonen van Gotfried. Twee van hen waren door de beide anderen verdreven, en dezen noodigden Harald uit met hen te regeeren, hetgeen hij terstond aannam.

Lodewijk de Vrome greep dadelijk de gunstige gelegenheid aan, die zich voordeed om het christendom aan de Denen te doen prediken. Met goedkeuring van paus Paschalis I en met toestemming der rijksvergaderingen van Diedenhoven en Attigny, werd aan Ebbo, aartsbisschop van Rheims, het bekeeringswerk opgedragen. In gezelschap van den priester Halitgar en voorzien van rijke geschenken voor Harald, ging Ebbo in 822 tot dezen koning, en nu werkte hij gedurende den zomer van 823 met vrucht aan de bekeering der Denen. In den herfst keerde hij echter reeds terug, denkelijk daartoe genoodzaakt door den hernieuwden strijd tusschen Harald en Gotfrieds zonen. Harald moest op nieuw vluchten, en begaf zich naar Lodewijk, die met de zonen van Gotfried, die den oorlog wenschten te vermijden, vrede sloot (825). Daarna keerde Harald naar Denemarken terug, en met hem ook Ebbo, die weder met ijver en vrucht het bekeeringswerk voortzette, terwijl de keizer hem Wellanao tot toevluchtsoord gaf, waar hij een klooster bouwde (nu Münsterdorf). Ebbo wist ten laatste ook Harald tot het aannemen van het christendom te bewegen, en keerde daarop naar Lodewijk terug met het bericht, dat Harald komen zoude om gedoopt te worden.

In 826 kwam Harald werkelijk met zijne gemalin, zijn zoon en een gevolg van 400 Denen. Allen werden te Mainz gedoopt, en de keizer, de keizerin en Lotharius stonden als peters en meter over Harald, zijne vrouw en zijnen zoon.

Deze overgang was de kroon op het werk van Ebbo, die zich thans wegens lichamelijke zwakte en andere bezigheden naar zijn aartsbisdom terug begaf.

Lodewijk begreep echter, dat er volstrekt een zendeling moest medegaan met Harald, wilde hij niet, dat deze het christendom verliet, zoodra hij weder onder zijne landgenoten gekomen was, en daarenboven moest men een opvolger voor Ebbo hebben, om diens bekeeringswerk in Denemarken voort te zetten. Maar waar zulk een man te vinden? Te vergeefs poogde Lodewijk er een op te sporen. Eindelijk bragt de keizer in de rijksvergadering te Ingelheim de zaak ter sprake, en toen al de anderen verklaard hadden, niemand te kennen, die daartoe bekwaam was, stond Wala, abt van Corveij, op en zeide, dat hij in zijn klooster een monnik had, die niet alleen brandde van liefde voor de godsdienst, maar die tevens uitmuntte door geleerdheid, zoodat hij alleszins voor de moeilijke taak berekend was; hij verklaarde echter niet te weten, of hij deze zending wel op zich zou willen nemen. Lodewijk beval dien monnik te roepen, en nu verscheen Ansgar — want hij was het, die door Wala bedoeld was — voor de vergaderden. Wala droeg hem het verzoek voor, en zonder zich te bedenken antwoordde Ansgar, tot alles bereid te zijn, als het de dienst van God gold. Wala deed hem opmerken, dat hij de onderneming volstrekt niet als eene daad van gehoorzaamheid wilde beschouwd hebben; dat hij volkomen vrij was, maar dat het hem natuurlijk aangenaam zou zijn, indien hij haar op zich nam. En op nieuw betuigde Ansgar, dat hij er toe bereid was, en dat hij al zijne krachten zou inspannen, om haar te volbrengen.

Verschillend was het oordeel, dat nu van alle zijden over

hem geveld werd. Sommigen verhieven zijn geloofsmoed en prezen zijn gedrag, anderen beschuldigden hem van eerzucht, en weêr anderen zochten hem van zijn besluit terug te brengen; maar alles was te vergeefs. Hij zonderde zich af in een naburigen wijngaard om zich door nadenken voor te bereiden tot het groote werk, dat hij op zich had genomen. Een zijner vrienden, de procurator van het klooster, met name Autbert, zocht hem in zijne eenzaamheid op, en vroeg hem, of hij waarlijk dien tocht zou aanvaarden? Ansgar meende dat hij ook kwam, om zijn besluit aan het wankelen te brengen, en zeide niet te willen antwoorden op dergelijke vragen; maar Autbert, die medelijden gevoelde met zijnen vriend, liet zich zoo spoedig niet afwijzen. Hij verzekerde Ansgar van zijne welwillende bedoelingen en kreeg nu van hem ten antwoord: „gij vraagt mij, of ik voor den naam Gods bij de heidenen het evangelie wil gaan prediken; toen het mij voorgesteld werd, durfde ik het niet weigeren, want vurig verlangde ik, dat de gelegenheid mij daartoe werd geschonken, en niemand kan mij van mijn voornemen afbrengen." En nu werd de goede bedoeling van Autbert kenbaar, want op dat antwoord, dat allen twijfel wegnam, hernam hij terstond: „ik zal niet dulden dat gij alleen gaat, maar om de liefde Gods wil ik met u gaan; tracht gij slechts voor mij verlof te krijgen van den abt." De abt ging als vertrouwde raadsman des konings dagelijks naar diens paleis, en toen hij van daar terugkwam, liep Ansgar hem te gemoet, en verhaalde hem, in Autbert een medgezel gevonden te hebben. Wala kon het niet gelooven, dat Autbert, een man van aanzienlijke afkomst en zijn vertrouwde vriend, dat zou willen doen, dan nadat hij hem had laten roepen, en van hem zelf de

bevestiging der waarheid vernomen had. De abt gaf hem het gevraagde verlof, maar deed hun tevens opmerken, dat hij niemand zijner kloosterlingen kon medegeven, zoo zij het niet vrijwillig deden, daar hij het voor onrechtvaardig hield iemand tegen zijn wil onder de heidenen te zenden.

Beiden werden nu in tegenwoordigheid van Lodewijk gebracht, die hun gaf wat zij voor hunne reis noodig hadden, en hun opdroeg, zorgvuldig te waken over Harald en diens gevolg, opdat zij toch het pasverkregen geloof niet weder verloren.

Het begin der reis was voor beide zendelingen zeer onaangenaam, want Harald, en op zijn voorbeeld ook zijne volgelingen, toonden weinig eerbied voor hen te bezitten. Te Keulen veranderde dit echter; daar kregen zij namelijk van den aartsbisschop Hadebald een schip ten geschenke met twee kajuiten, die Harald zoo bruikbaar vond, dat hij dadelijk eene voor zichzelf tot woning koos. Niet alleen dit voorval zelf, maar ook de dagelijksche omgang met onze beide geloofspredikers deed Harald meer achting voor hen verkrijgen, zoodat zij van dien tijd af met meer onderscheiding behandeld werden.

Zoo voeren zij dan langs Dorstad (Wijk bij Duurstede) en de Friesche kusten naar Denemarken, waar zij terstond te Hadiba aan den Schleij hun werk aanvaardden; want Harald hield zich eerst dáár, aan de grenzen van het rijk, op, omdat zijne vijanden hem te machtig waren. Ansgar en Autbert begonnen daar te prediken, doopten de nieuwbekeerden in den Schleij, en stichtten te Hadiba eene school, waar zij in den beginne 12 knapen onderwezen, die gedeeltelijk door hen gekocht, gedeeltelijk door Harald aan hen ter opvoeding toevertrouwd waren. Vandaar drong Ansgar dieper

in het land door, en zelfs zal hij de zonen van Gotfried hebben bezocht, wat echter zeer onzeker is.

Alles scheen alzoo een goeden uitslag te beloven, toen op eens door de onvoorzichtigheid van Harald al die goede uitzichten weder te loor gingen. Deze was niet tevreden met dien langzamen voortgang der goede zaak en in voortvarenden drift vernielde hij de tempels en heilige plaatsen, bouwde eene kerk te Hadiba, en drong, zonder de hulp der Franken af te wachten, over den Schleij het land van den vijand binnen. Gotfrieds zonen, die thans natuurlijk de geheele heidensche bevolking op hunne hand hadden, versloegen hem, dreven hem terug en drongen zelfs door tot aan den Eider, waar zij ook het daar geplaatste Frankische leger versloegen.

De oorlog werd echter niet verder voortgezet, want uit vrees voor de gevolgen, verontschuldigden Gotfrieds zonen zich bij Lodewijk, en wezen er op, hoe Harald de aanvaller was geweest; en op nieuw werd er vrede gesloten en keerde Harald naar zijn vaderland terug. Bij al die onlusten schijnen Ansgar en Autbert in Denemarken gebleven te zijn, maar natuurlijk konden zij te midden van die verwarring niet veel uitrichten. Harald werd later nog eens verdreven, maar keerde toen niet terug; hij stierf in Rustringen, een leengoed hem door Lodewijk als toevluchtsoord geschonken (846). Dat hij, gelijk sommigen beweren, weder van het christendom zou zijn afgevallen, is onwaarschijnlijk, daar Lodewijk hem dan zijn leengoed wel weder zou hebben afgenomen.

Nadat onze geloofspredikers bijna twee jaren in Denemarken hadden gearbeid, werd Autbert plotseling ziek, zoodat hij zich genoodzaakt zag terug te keeren naar Corvey, waar hij op paschen 830 stierf. Dit vertrek van zijn medgezel

had juist plaats te midden der boven beschreven onlusten, zoodat dit verlies op dat oogenblik Ansgar des te zwaarder moest grieven; maar nog in hetzelfde jaar (829) riep Lodewijk ook hem terug. Bij den keizer waren namelijk Zweedsche gezanten gekomen, die behalve hunne staatkundige zending ook de opdracht hadden, goede geloofspredikers te vragen, daar velen onder hen christenen wenschten te worden. De keizer was hierover zeer verheugd, maar tevens wist hij niet wien te zenden, en weder wendde hij zich tot Wala, om hem raad te vragen. Het kan voor ons niet anders dan een bewijs wezen, dat Ansgar met vrucht en op eene den keizer welgevallige wijze het christendom bij de Denen gepredikt had; dat hij het was, wien men koos om deze nieuwe zending te vervullen.

Toen Ansgar bij den keizer gekomen was, vroeg deze hem, of hij ook die taak op zich wilde nemen, en dadelijk antwoordde Ansgar weêr, dat hij tot alles bereid was, wat men hem opdroeg voor den naam van Christus. Dit besluit bewijst, dat Ansgar nog altijd even ijverig was om voor Gods eer te werken, en nog altijd het verlangen naar de martelaarskroon bij hem levendig was gebleven. Ook had hij — en dit is geheel in overeenkomst met eene gemoedsgesteldheid als de zijne — kort te voren weder een visioen gehad. Hij droomde namelijk, dat hij zich in een huis bevond te midden van vele andere predikers, en dat hem plotseling een groot licht omscheen. Op zijne vraag: waarom dit was, klonk het antwoord: „uwe zonden zijn u vergeven”. Ansgar hernam: „wat wilt gij dat ik doen zal?” en weder sprak die stem van den hemel: „ga en verkondig het woord Gods aan de volken”.

Een kloosterbroeder, met name Witmar, wenschte hem te

vergezellen, en Ansgar koos een ander, met name Gislemar, om zijn werk bij de Denen voort te zetten. Zij scheepten zich met Zweedsche kooplieden in, en kwamen gelukkig in Denemarken, waar Ansgar Gislemar achterliet bij koning Harald. Nu zeilden zij verder en waren de kust van Zweden reeds bijna genaderd, toen zij onverwachts door zeeroovers werden overvallen. Met den moed der wanhoop verdedigden zich de kooplieden, en aanvankelijk gelukte het hun de roovers terug te slaan, maar weldra kwamen deze met versterking terug, en nu was de overmacht te groot, de kooplieden zetten het schip op het strand, en ontvluchtten zoo spoedig mogelijk, met achterlating van het schip en al hunne goederen. Ook Ansgar en Witmar verloren alles, de geschenken die zij den koning brengen moesten en daarenboven eene verzameling van 40 boeken, denkelijk liturgische en patristische schriften, zooals de geloofspredikers gewoon waren op hunne missie-reizen mede te nemen.

Nu moesten zij eene lange en moeilijke voetreis maken, om het doel van hun tocht, de stad Birka (aan het Melermeer gelegen), te bereiken, waar koning Bern zijne residentie had; want Ansgar verklaarde, ondanks de bezwaren der reis, en ondanks het gevaar dat hem dreigde, nu hij zonder geschenken kwam, zijn plan niet te willen opgeven, zoo hij niet een goddelijke aanwijzing kreeg, dat zijne prediking in dit land nutteloos zou wezen. Deze verklaring van Ansgar is een duidelijk bewijs, hoezeer hij thans reeds aan visioenen gewoon was, daar hij niets wilde doen, zonder vooraf een goddelijk teeken te hebben ontvangen.

Ondanks alle bezwaren kwamen zij te Birka, en werden boven verwachting welwillend door Bern ontvangen, die hun toestond het christendom te verkondigen, en aan zijn volk

veroorloofde hunne leer aan te nemen. Zij begonnen dan ook aanstonds met ijver te prediken, en wisten zelfs een vertrouwden raadsman des konings, met name Herigar, te overreden om christen te worden, en op diens goederen werd nu de eerste christenkerk in Zweden gebouwd. Ook verwekten zij groote blijdschap onder de gevangene christenen, die daar waren, daar zij zich zeer verheugden eindelijk weder hunne godsdienst te kunnen uitoefenen. Na een verblijf van anderhalf jaar, waarvan ons verder niets gemeld wordt, keerden zij weder terug, voorzien van brieven van den koning, denkelijk aanbevelingsbrieven, die hunne veiligheid onder de Zweden zouden verzekeren.

Tijdens Ansgars afwezendheid had Lodewijk besloten, het plan van zijn vader ten uitvoer te brengen, en te Hamburg een aartsbisschop te plaatsen voor de noordelijke landen. Hij beraadslaagde hierover op den rijksdag te Aken in 831; het plan vond algemeene goedkeuring, en met eenparige stemmen werd Ansgar, die juist den vereischten ouderdom van 30 jaren bereikt had, tot aartsbisschop verkozen.

Intusschen was Ansgar in 832 teruggekomen met het bericht van het voorspoedig slagen zijner zending, en nu werd hij tot aartsbisschop gewijd door Drogo van Metz, hofkapelaan van Lodewijk, die bij die plechtigheid werd bijgestaan door Ebbo van Rheims, Hetti van Trier en Osgar van Mainz. De beide bisschoppen, onder wier diocesen Lodewijk, na den dood van Heridag, het bisdom van Hamburg had verdeeld, keurden de zaak ook goed, en woonden de wijding bij; het waren Willerich van Bremen en Helmgaud van Verden. Bovendien gaf de keizer aan Ansgar, wegens de gevaarlijke ligging van zijn aartsbisdom, een toevluchtsoord in Vlaanderen, het klooster Turholt, tusschen Yperen

en Brugge. Na al deze beschikkingen was er niets meer noodig dan de bekrachtiging van den paus, en om die te verwerven, ging Ansgar nu zelf naar Rome, terwijl Lodewijk hem een gezantschap medegaf, bestaande uit de bisschoppen Bernold van Straatsburg, Ratold van Verona en zekeren graaf Gerold, die, zoo het noodig was, zijne zaak bij den paus moesten bepleiten. Dit bleek echter niet noodig te zijn, want Gregorius IV keurde het plan volkomen goed, bevestigde Ansgar als aartsbisschop, en benoemde hem en Ebbo van Rheims tot zijne legaten in het noorden.

Dat Ansgar eerst nu, na reeds 2 zendingsreizen gedaan te hebben, de pausselijke goedkeuring ging vragen, kan geene verwondering meer wekken, als men opmerkt, hoe hij vroeger slechts in de plaats van Ebbo ging, die door Paschalis reeds gemachtigd was. Dat Lodewijk hem eerst tot aartsbisschop wijden en daarna de bekrachtiging van den paus vragen liet, was toen volstrekt niet ongewoon; eerst later onder Gregorius VII en zijne opvolgers, werd de macht der pausen zoo groot, dat er geen bisschop mocht gewijd worden zonder hunne goedkeuring. Dat de paus beiden tegelijk tot legaten benoemde, was volgens sommigen een bewijs, dat de paus vreesde, dat Lodewijk te groote overmacht zou verkrijgen, wanneer alleen de door hem gekozene benoemd werd; waarschijnlijk echter had dit zijne oorzaak in de uitgebreidheid van de landen, waarin zij legaten waren, vooral nadat het aantal christenen door Ansgars prediking zoozeer was toegenomen.

Ansgar vestigde zijnen zetel te Hamburg, maar daar hij nu zelf niet in staat was ook in Zweden voor de instandhouding en uitbreiding van het christendom te waken,

benoemden Ebbo en hij met goedkeuring van Lodewijk zekeren Gautbert tot bisschop van Zweden. Te zamen ordenden zij hem en gaven hem den bijnaam van Simon, en daarop vertrok Gautbert, door de mildheid van Lodewijk rijk voorzien van alles wat hij noodig kon hebben, terwijl Ebbo hem Wellanao afstond, dat hij vroeger, zooals wij gezien hebben, tot toevluchtsoord had gekregen.

Ebbo gaf ook aan Ansgar een geschenk, dat dezen hoogst aangenaam was; hij gaf hem namelijk de geraamten van eenige heiligen (Materianus, Xistus, Sinnicius en Remigius). Ansgar bewaarde die relieken, waar hij den hoogsten prijs op stelde, te Hamburg; alleen het hoofd van Remigius voerde hij overal bij zich, ja zelfs droeg hij voortdurend eenige beenderen van dien heilige in een gouden reliekenkas op zijne borst.

Ansgar arbeidde in zijn aartsbisdom op dezelfde wijze als hij bij zijne eerste aankomst in Denemarken had gedaan. Hij kocht Deensche knapen en kinderen van slaven, die hij gedeeltelijk naar Turholt zond om daar als christenen opgevoed te worden, gedeeltelijk te Hamburg bij zich hield, terwijl hij uit Corvey verschillende leeraars voor hen liet overkomen. Zijne tweede zorg was het bouwen van eene kerk en een klooster, waarbij eene bibliotheek niet ontbrak. Onder het bouwen van eene kerk moeten wij denkelijk verstaan eene uitbreiding en versiering van de kerk, door Karel den Groote gesticht, want die was pas 20 jaren oud en kon nog niet vervallen wezen, al was zij ook van hout. Intusschen bleef hij niet rustig te Hamburg, maar voortdurend doorreisde hij zijne diocese naar alle zijden; wegens gemis aan juiste berichten zijn er verschillende gissingen gemaakt, hoever hij die reizen wel uitstrekte; zelfs meenen sommigen

dat hij tot in het zuiden van Zweden is doorgedrongen. Dit zijn echter slechts gissingen, maar zeker weten wij, dat hij nu eens bij de Denen, dan weder bij de Noord-Albingiërs vertoefde, terwijl hij overal door leer en voorbeeld nieuwe leden voor de gemeente wist aan te winnen en de reeds bekeerden in hun geloof te versterken. Overal waar een genoegzaam aantal geloovigen was en hij het veilig doen kon, stichtte hij kerken of kapellen; onder anderen bouwde hij eene kapel te Wellanao.

Niet altijd echter kon hij zoo rustig met zijn bekeeringswerk voortgaan; meer dan eens was hij genoodzaakt voor de vervolgingen der heidenen te vluchten, en dan was hij gewoon zich naar zijn klooster Turholt te begeven, om er de broeders ten goede op te wekken door voorbeeld en leering. Terwijl hij daar eens vertoefde, viel zijn oog op een knaap, die bijzonderen ernst en ingetogenheid toonde te bezitten; met bewilliging zijner ouders leide hij hem op voor den geestelijken stand, en deze knaap werd hem later een trouw medgezel en vriend, en na zijnen dood zijn opvolger. Hij heette Rimbert en is dezelfde, die ons het leven van zijn leermeester en vriend zoo naauwkeurig heeft beschreven.

In 835 werd Ansgar alleen legaat des pausen voor de Noordelijke volken, daar Ebbo, wegens het kiezen van partij tegen Lodewijk in den strijd van dien keizer met zijne zonen, afgezet werd, en eerst later onder Lotharius zijn bisdom terug kreeg. Zijne verhouding tot Ansgar bleef echter altijd vriendschappelijk.

In Zweden was de zending van Gautbert intusschen ook naar wensch gelukt. Hij werd welwillend door den koning en het volk ontvangen, kon ongehinderd prediken, en stichtte wegens het vermeerderd aantal van geloovigen eene tweede

kerk, die te Sigtuna, eene stad die even als Birka aan het Melermeer gelegen was.

Intusschen werd het rijk van Karel den Groote door binnenlandsche oorlogen geteisterd. Lodewijk had nog bij zijn leven zijn rijk verdeeld tusschen zijne drie zonen, Lotharius, Pepijn en Lodewijk, hoewel zij die gunst kwalijk verdienden, daar zij hem reeds tweemaal van den troon hadden zoeken te berooven. Dit gaf eenigen tijd rust, maar nu wilde Lodewijk die verdeeling wijzigen ten voordeele van Karel den Kale, een zoon uit zijn tweede huwelijk; de anderen waren hier natuurlijk niet mede tevreden, en nu ontbrandden de twisten met vernieuwde kracht. Horich, een der bovengenoemde zonen van Gotfried, maakte herhaalde malen van dezen verwarden toestand gebruik om invallen in het land der Franken te doen, vooral sinds Lotharius na den dood van zijn vader het noodlottige voorbeeld gaf de Noren tegen zijne broeders te hulp te roepen. Wijk bij Duurstede, Rouaan en Nantes hadden reeds meermalen invallen der Noren moeten doorstaan, en nu rustte Horich op nieuw twee vloten uit, waarvan de eene de Seine opvoer en Parijs verwoestte, de andere, 600 schepen sterk, naar Hamburg onder zeil ging.

Op een avond in het voorjaar van 845 verschenen de Noordsche schepen in het gezicht der stad, waar zij algemeene ontsteltenis verwekten, vooral daar de bevelhebber Bernhar afwezig was, en men geen tijd meer had, om de bewoners der omliggende streken bijeen te roepen. Ansgar, die juist te Hamburg was, wilde eerst tegenstand bieden, maar zag weldra het nuttelooze en gevaarlijke daarvan in; want wachtte men te lang, dan werd alle vlucht onmogelijk, daar de Noren de stad, die toen nog alleen op het eiland in den Alster lag, geheel konden omsingelen. Er

was dus geen ander middel, dan zoo spoedig mogelijk te vluchten. Toch werden velen gevangen genomen en velen gedood, maar de meesten wisten nog te ontkomen. Onder de laatsten behoorde ook Ansgar, die zoo overhaast moest vluchten, dat hij zelfs zijn bisschoppelijken mantel achterliet, en niets kon redden dan zijn relieken. Gedurende den geheelen volgenden dag en nacht bleven de Noren aan het plunderen, terwijl zij alles, wat zij niet konden medenemen, verwoestten of verbrandden. De kerk, het klooster en de bibliotheek werden geheel vernield.

Van alles beroofd zwierven de Hamburgers, en onder hen ook Ansgar, nu in de omstreken der stad rond, en zochten eene toevlucht in de omliggende plaatsen. Ansgar ging naar Bremen, maar de toenmalige bisschop Leuderik, die naijverig op hem was vooral wegens het verlies van grondgebied door de stichting van het aartsbisdom Hamburg, weigerde hem niet alleen allen onderstand, maar verdreef hem zelfs uit Bremen. Turholt, zijne vroegere wijkplaats, was na den dood van Lodewijk door Karel den Kale, in wiens rijk het lag, aan Ansgar ontnomen, en aan zekeren Raginarius geschonken. Zonder te weten waarheen zich te wenden, moest hij nu omzwerven, en het kwam zelfs zoover dat hij gebrek leed, waarop velen zijner medgezellen hem verlieten en naar Corvey terugkeerden.

Maar nog was de maat van zijn ongeluk niet vol; niet alleen werd zijn werk bij de Denen vernietigd, ook onder de Zweden barstte een opstand los. Wat de reden hiervan was, is niet met zekerheid bekend; de waarschijnlijkste gissing is, dat eene onvoorzichtigheid van Gautbert er aanleiding toe had gegeven; want, zooals wij zullen zien, durfde hij er later zelf niet meer henengaan, maar zond een ander in zijne

plaats. De opstandelingen richtten zich ook voornamelijk tegen Gautbert; zij vielen op zijn huis aan, doodden zijn kleinzoon Nithard, terwijl zij hemzelf en zijne medgezellen knevelden en over de grenzen joegen. Ongelukken, die sommigen dergenen troffen, die aan den opstand hadden deelgenomen, werden door de tijdgenoten beschouwd als straffen des hemels, en daardoor ontstond denkelijk de volgende legende, die blijkbaar zeer versierd is, al lag er ook misschien een ware gebeurtenis aan ten grondslag. Het verhaal werd dan ook door de schrijvers van Ansgars levensgeschiedenis opgeteekend uit den mond van een monnik, die verklaarde er bij geweest te zijn, die later naar Hamburg kwam, en die, gelijk zij, om een bewijs zijner vroomheid te geven, verhalen, zóó trouw de godsdienstplechtigheden bijwoonde, dat hij, zonder te kunnen lezen, al de psalmen uit het hoofd had geleerd. Het verhaal komt hierop neder: een aanzienlijk jongeling had deelgenomen aan het plunderen van Gautberts woning, en had zijn buit bij zijn vader aan huis gebracht, en nu verloor die vader zijne geheele gezin, op een anderen zoon na, door den dood, terwijl zijne bezittingen aanzienlijk verminderden. Aan die rampen kwam geen einde, voordat hij, op raad van een waarzegger, een christelijk boek, het laatste overblijfsel van hetgeen door zijn zoon geroofd was, uit zijn huis verwijderd had. De monnik, aan wien wij het verhaal te danken hebben, vond dat boek, en bewaarde het.

Ansgar kreeg het bericht van dien opstand der Zweden, terwijl hij nog altoos vergeefs naar eene schuilplaats zocht, maar al deze ongelukken waren niet in staat zijn vertrouwen op God aan het wankelen te brengen; hij berustte in den wil des Heeren, en sprak gedurig die bekende woorden: de

Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd. Dat vertrouwen werd niet beschaamd, want weldra kwam er eenige verbetering in zijnen toestand; eene rijke vrouw, Ikia geheeten, ontfermde zich over hem en gaf hem een van hare landgoederen, Ramsola, in het bisdom Verden gelegen. Daar verzamelde Ansgar zijne medgezellen weder, en richtte een klooster in, en daar het landgoed maar vier uren van Hamburg verwijderd lag, begon hij van hier weder in Denemarken en Noord-Albingië te prediken. Lodewijk de Duitscher wist den bisschop van Verden de toestemming af te dwingen voor het stichten van dat klooster, dat later in 864 door paus Nikolaas I aan de diocese van Ansgar werd toegevoegd.

Intusschen was de toestand van het Hamburgsche aartsbisdom nog verre van bloeijend; de inkomsten van Turholt hadden opgehouden. Hamburg zelve was geplunderd, alle kostbaarheden waren geroofd, en alle onkosten moesten worden bestreden uit de geringe inkomsten van Ramsola, want ook alle goederen en landerijen ten noorden van de Elbe, die tot het Hamburgsche aartsbisdom hadden behoord, waren verwoest. Lodewijk dacht lang na over een middel, om in dien nood te hulp te komen, en meende het eindelijk gevonden te hebben in de verbinding van de Hamburgsche diocese met eene andere, en daartoe was het bisdom van Bremen het meest geschikt, vooral ook omdat de bisschopszetel aldaar sinds den dood van Leuderik vakant was. Toen Lodewijk dit plan opperde, ontmoette hij echter van alle zijden tegenstand, vooral van de bisschoppen in wier nadeel dit was, en dit waren Waldgar van Verden, die naijverig was op Ansgar, maar nog meer Gunther van Keulen, aan wien de bisschop van Bremen vroeger als suf-

fragaan was onderworpen geweest. Maar niet alleen zij, Ansgar zelf verzette er zich tegen, denkelijk wel niet alleen uit bescheidenheid, maar zeker ook wegens de ondervinding, die hij zoo kort geleden had opgedaan van de afgunst der naijverige medebisschoppen. Lodewijk gaf zijn plan echter niet op, maar bracht het op verschillende rijksdagen en synoden ter sprake, zoodat het hem in 848 gelukte de toestemming van allen te verkrijgen, behalve van Gunther, die hardnekkig bleef weigeren. Ansgar gaf nu ook toe, omdat hij thans verzekerd was, dat ook de paus het zoude goedkeuren. Wij zien de gemoedsgesteldheid van Ansgar, zooals die ons bij deze gebeurtenis openbaar wordt, weder geheel afgespiegeld in een droom, dien hij eenigen tijd te voren had. In dien droom verscheen hem namelijk Petrus, en tot Petrus kwamen verschillende lieden, die een prediker zochten, en hij stelde hun Ansgar voor, zeggende: „hem moet gij tot herder hebben". En toen daalde de heilige geest op hem neder, en eene stem uit den hemel zegende hem. Maar de mannen schenen niet tevreden, en vroegen wederom om een leeraar, en Petrus antwoordde: „Heb ik u niet gezegd dat hij het moet zijn, die hier voor u staat? hebt gij de stem van den heiligen geest niet gehoord, die hem tot uwen herder heeft gewijd?"

Nu werd Ansgar in 849 door bisschop Aldrich en graaf Reginbold plechtig in Bremen als aartsbisschop ingeleid. Daarop zond Lodewijk Salomo van Konstanz als gezant naar den paus, om diens goedkeuring te vragen, en daar Ansgar zelf zijne diocese op dat oogenblik niet kon verlaten, gaf deze zijn presbyter Nordfried als zijn vertegenwoordiger mede. Benedictus III ontving het gezantschap vriendelijk, keurde de vereeniging goed, maar weigerde eene bul uit te reiken,

daar hij Gunther wilde ontzien. Eerst in 858 bevestigde de volgende paus, Nikolaas I, de zamensmelting der beide bisdommen door eene bul, en nu verklaarde Gunther ook tevreden te zijn.

Pas had Ansgar bezit genomen van den Bremenschen bisschopszetel, of met vernieuwden ijver ging hij aan het werk. Intusschen waren ook de omstandigheden gunstiger geworden; want Horich, die het christendom alleen vijandig was geweest, omdat het de godsdienst was zijner tegenstanders, had nu allen overwonnen en was alleenheerscher geworden over geheel Denemarken, en om zich te kunnen staande houden, wilde hij gaarne vrede maken met Lodewijk. Van de andere zijde was Lodewijk de plundertochten der Noren reeds lang moede en ook hij verlangde naar vrede, en zond een gezantschap tot Horich om dien te verkrijgen. Aan het hoofd van dat gezantechap stond Ansgar, daartoe bijzonder geschikt door zijne kennis der Deensche taal en zijne vroegere bekendheid met Horich. De vrede kwam spoedig tot stand, vermoedelijk omstreeks 851; Horich beloofde dat de Noren geene strooptochten meer zouden doen in het land van Lodewijk en stond vrije verkondiging van het Christendom in zijn rijk toe; Lodewijk beloofde de zonen van Harald niet meer te zullen ondersteunen.

Een even groot voordeel als dit verlof om te prediken, was de vriendschap, die Ansgar bij Horich wist op te wekken. Ansgar was den koning namelijk zoo goed bevallen dat deze hem begon te achten en lief te krijgen, en hij stelde zoo groot een vertrouwen in hem, dat hij hem zelfs toestond in zijn geheimen raad te verschijnen. Gelijk van Ansgar te verwachten was, verzuimde hij de gunstige gelegenheid niet om nieuwe voordeelen voor het Christendom te behalen; zelfs

trachtte hij den koning te bekeeren, en deze hoorde hem met welgevallen aan, prees het christendom als goed en heilzaam, en zeide gaarne de genade van Christus zich te willen verwerven 1). Hij stond aan Ansgar toe eene kerk te bouwen en een huis voor den priester die de dienst daarin zou waarnemen. Dit geschiedde in Sleeswijk; daar werd eene kerk gebouwd, gewijd aan Maria, en een priester werd daarbij aangesteld. Zoo als te begrijpen valt verwekte dit groote vreugde onder de christenen, die zich daar bevonden, en tevens werden, door dit gedrag des konings, vele heidenen overgehaald om christenen te worden. Ook op de stoffelijke belangen der stad werkte dit voordeelig, want de handel, die bijna geheel gestremd was door de vrees der kooplieden om zich onder de woeste Denen te begeven, begon weder te bloeijen.

Maar het wordt tijd weder een blik naar Zweden te slaan, opdat wij zien hoe het intusschen met het christendom aldaar gegaan was, waar, gelijk wij reeds opmerkten, alle priesters waren verdreven. De toestand van het christendom scheen daar dus hopeloos te zijn, maar de geestkracht van den bovengenoemden Herigar wist het voor een volkomen ondergang te bewaren, hoewel hij daardoor veel smaad en beleedigingen van den kant der heidenen te verduren had. Deze bewaring van het christendom scheen zoo wonderdadig en was zoo weinig te verwachten, dat het ons niet bevreemden kan, dat het verhaal ontstond, dat Herigar door wonderdadige tusschenkomst van God meermalen geholpen was. Drie voorbeelden die men bijbragt, zijn tot onze kennis gekomen.

---

1) Onzeker is het echter of hij zich heeft laten doopen; misschien „wilde hij de genade van Christus verwerven", door het christendom te begunstigen.

In eene vergadering werd Herigar wegens zijne liefde voor het christendom berispt, en hij zou geantwoord hebben: „laat ons door wonderen onderzoeken wiens God de ware is; bidt gij uwe Goden, dat de regenbui, die op het punt is los te barsten, niet op uwe hoofden neêrkome, en ik zal mijnen Heer Jezus Christus bidden, dat de regen niet op mij moge vallen". Men nam den voorslag aan en de uitkomst was, dat de regen stroomsgewijze op de hoofden der heidenen zich ontlastte; ja zoo hevig was de bui dat zelfs al de bladeren der boomen, waaronder zij zaten, op hunne hoofden neêrkwamen, terwijl Herigar en nog een ander christen geheel droog bleven. „Nu ziet gij wie God is", riep Herigar uit, „tracht dus niet, mij van mijnen Heer af te trekken, maar verlaat uwe dwalingen, en leert den weg der waarheid kennen". Op een anderen tijd leed Herigar zware pijnen, terwijl de jicht hem belette te loopen; de heidenen grepen deze gelegenheid aan om met zijn God te spotten. Hij liet zich, ziek als hij was, naar de kerk dragen, bad en werd dadelijk weder gezond. Korten tijd daarna wordt de toenmalige koning Amundus gedwongen te vluchten, maar weldra keert hij met Deensche hulptroepen terug, verwoest Birca, en verdrijft de inwoners, die naar Sigtuna vluchten. De Denen vervolgen hen echter; vergeefs zoeken zij hen af te koopen, vruchteloos roepen zij hunne goden aan. Toen de nood op het hoogste is, staat Herigar op en spreekt: „vervloekt zijn uwe geloften en uwe Goden! Hoe lang wilt gij die demonen dienen en u zelven in het verderf storten door ijdele geloften?" en toen zij in hunne radeloosheid hem vragen, wat zij dan moeten doen, herneemt hij: „offert den almachtigen God en Hij zal u helpen." En er kwam hulp, want toen zij God gebeden hadden, verwekte de Heer vrees

in het hart van Amundus, zoodat hij besloot niet aan te vallen, voordat hij het lot had geraadpleegd, en toen dit een ongunstigen afloop voorspelde, trok hij af om elders buit te zoeken. Al nemen wij deze onwaarschijnlijke verhalen ook niet als zuiver historisch aan, toch kunnen zij ons een bewijs zijn, dat Herigar al zijne krachten inspande het christendom in stand te houden, en zelfs verder te verbreiden. Maar ook onder de andere geloovigen waren er, die van harte christenen bleven en diep treurden over het verdrijven der priesters. Een voorbeeld daarvan zien wij in eene vrouw, Frideburg genaamd: zij bewaarde namelijk eenigen wijn, om op haar sterfbed te drinken, gelijk men bij het laatste oliesel gewoon was. Hare dochter Catla beval zij, na haren dood al hare goederen onder de armen te verdeelen, en daartoe naar Dorstad te gaan, waar, zooals zij gehoord had, veel armoede heerschte. Ook dit verhaal werd later opgesierd. Catla ging naar Dorstad en verdeelde alles op 4 denariën na, die zij voor eigen onderhoud bezigde, en ziet, den leegen zak, dien zij weggelegd had, vond zij later terug, gevuld met dezelfde som, die er in was geweest, op 4 denariën na.

Had het christendom dus veel geleden in Zweden, nog altijd waren er trouwe belijders overgebleven. Zoodra Bremen aan Ansgars aartsbisdom was toegevoegd, zocht hij iemand, dien hij naar Zweden kon zenden; want in den eersten tijd was het natuurlijk dat hij zelf niet kon gaan. Een kluizenaar, met name Ardgar, nam die taak op zich; hij kwam gelukkig in Zweden aan, en nog juist bij tijds om Herigar en Fredeburg op hun sterfbed te troosten en vreugde te verschaffen. Ardgar kreeg dadelijk van den koning verlof het christendom te prediken en de godsdienstigè plechtighe-

den te vieren. Deze toegevendheid behoeft geen verwondering te wekken, want van den beginne af hadden de Zweedsche koningen zich niet ongunstig gezind jegens het christendom betoond, en zij hadden ook niet medegewerkt aan de verdrijving van Gautbert en de zijnen. Dezen waren in een opstand verdreven, en natuurlijk waren in die 7 jaren de gemoederen reeds lang weder bekoeld. Ardgar bleef ondanks dien gunstigen stand van zaken slechts korten tijd in Zweden; de liefde tot het kluizenaarsleven deed hem weder spoedig naar de eenzaamheid terugkeeren, zoodat de Zweedsche christenen op nieuw van geestelijken beroofd waren. Ansgar kon dit niet verdragen, en wendde zich tot Gautbert met het verzoek, zijn vroegeren arbeid daar voort te zetten; maar deze achtte dit na het pas gebeurde minder raadzaam, en ried Ansgar zelf te gaan, „daar zijn aandenken bij de Sueven bemind was". Een droom, die ons een bewijs kan zijn, hoezeer hij zelf verlangde het te doen, sterkte hem in zijn plan, zoodat hij besloot zelf te gaan. In den droom verscheen hem namelijk zijn oude abt Adalhard, die, zoodra hij hem zag, uitriep: „hoort, eilanden en volken! God heeft u dezen man uitverkoren; in hem wil Hij zich verheerlijken; hem heeft Hij gegeven tot een licht der volken, opdat hij hun tot heil zij, tot aan het uiterste der aarde." Dat Adalhard gezegd had: „eilanden", was voor Ansgar eene blijkbare aanduiding van Scandinavië.

Hij vroeg Lodewijk ondersteuning ter volvoering van zijn plan, en deze zond hem als zijn gezant tot koning Olef, en ook Horich gaf hem eenen brief van aanbeveling mede. Gautbert gaf hem als blijk van zijne belangstelling zijn kleinzoon Erimbert mede.

Zoo vertrok hij in 852 en kwam na eene gelukkige reis

van 20 dagen te Birka aan, waar hij de christenen in de grootste spanning vond. Er was namelijk een man in de volksvergadering verschenen, die de Zweden vermaand had, liever meer offers te brengen aan hunne oude Goden, dan dat zij een nieuwen God zouden aanbidden. De gisting was zoo groot, dat zijne vrienden gevaar voor Ansgar duchtten en hem rieden, dadelijk weder te vluchten; maar Ansgar wees dat standvastig af. Op raad van een zijner vrienden noodigde hij nu den koning bij zich, overhandigde hem de geschenken van Lodewijk en de aanbeveling van Horich, en maakte hem met het doel zijner zending bekend. De koning verklaarde dat hij voor zich het christendom gunstig gezind was, maar durfde niets beloven, voor hij de Goden geraadpleegd en het gevoelen der volksvergadering vernomen had. Vastend en biddend wachtte Ansgar den uitslag af, maar toen de beslissende dag begon te naderen, sterkte een visioen, dat hij onder het bedienen der mis had, hem in zijn vertrouwen op een goeden uitslag. De dag, bestemd voor het raadplegen van het lot, brak eindelijk aan; de plechtigheid had plaats en viel gunstig uit, waarop een der aanzienlijken, die met Ansgar bevriend was, zich haastte hem dit te boodschappen.

Maar nu moest het gevoelen der volksvergadering nog gevraagd worden. In den beginne waren de gevoelens zeer verdeeld; maar terwijl men zoo in onzekerheid was, wat te doen, stond een oud man op en zeide: „wij weten van den God der christenen, dat Hij Zijne belijders veel hulp kan bewijzen. Velen van ons wenschten daarom christenen te worden, en hebben vele gevaren moeten trotseeren, om zich te Dorstad te laten doopen, en dat uit vrijen wil. Waarom zullen wij het dus nu verwerpen, nu het ons aangeboden

wordt? Zijn onze Goden ons niet gunstig, dan is het goed de gunst van dien God te verwerven, die allen helpt, die tot Hem bidden". Deze rede maakte diepen indruk, en de vergadering gaf hare toestemming tot het prediken van het christendom, en weldra volgde ook de toestemming van het andere gedeelte van Zweden (het eigenlijke Suecia; Birka lag namelijk in Gothia). De koning zelf deelde het besluit der vergadering aan Ansgar mede en schonk hem een gebouw om tot kerk te dienen; Ansgar kocht daarbij een huis voor den priester, stelde Erimbertus daartoe aan, en keerde nu, nadat hij zoo gelukkig geslaagd was, naar zijn aartsbisdom terug.

Boven verwachting gelukte het Erimbert het christendom onder de Zweden verder uit te breiden, vooral nadat zij in een krijg tegen een volk, dat aan hen onderworpen was geweest en zich nu aan die heerschappij onttrokken had, de overwinning behaald hadden, nadat zij volgens de beslissing van het lot de hulp van Christus hadden ingeroepen, toen zij in het naauw geraakt waren.

Ansgar was ook dezen keer weêr vooraf gesterkt door een visioen; hij droomde namelijk dat hij tegenwoordig was bij het lijden van den Heer, en toen hij nu zag hoe men den Heer mishandelde, kon hij het niet langer verdragen, wierp zich er tusschen en ving de slagen op, maar de Heer was grooter dan hij, en hoewel hij het lichaam op die wijze wist te beschermen, het hoofd kon hij onmogelijk verdedigen, en dit was hem een bewijs, dat het lijden, hetwelk men voor Christus ondergaat, grootendeels Hemzelf treft.

Nog pas was Ansgar van zijne Zweedsche reis teruggekeerd, toen Horich (854) op het slagveld stierf. Met hem sneuvelden de meeste aanzienlijke vrienden van Ansgar en het christendom. Horich werd opgevolgd door zijn zoon,

ook Horich genaamd, en deze was het christendom ongunstig gezind, daar hij den dood zijns vaders aan de wraak der goden toeschreef. Vooral Hovi, graaf (jarl) van Sleeswijk, was het, die deze gedachte bij hem aanwakkerde en toen den raad gaf, de christelijke kerk aldaar te laten verwoesten, terwijl hij haar voorloopig, daar zij op zijn grondgebied gebouwd was, had laten sluiten, en den priester het land had uitgejaagd.

Ansgar verneemt met schrik en diepe droefheid deze tijdingen, die hem eerst geheel ter neder drukken, doch door een visioen gesterkt vat hij het plan op om te doen wat hij kan, en besluit derhalve vooreerst naar den koning te gaan, en te trachten hem van gezindheid te doen veranderen. Zijne droefheid wordt echter plotseling in vreugde veranderd; — vóór hij zich nog op reis had begeven, komt er een gezantschap van Horich bij hem, met verzoek den priester terug te zenden, en tevens met het bericht, dat deze Horich niet minder dan zijn vader verlangt de genade van Christus en de vriendschap van Ansgar te verwerven. De reden van deze plotselinge verandering is niet bekend; volgens de waarschijnlijkste gissing zouden er staatkundige oorzaken aan ten grondslag liggen.

Ansgar bespoedigde nu zijne reis naar Horich, terwijl hij ten overvloede zekeren graaf Burghard medenam, een bloedverwant des konings, die veel invloed op hem had. De koning ontving Ansgar vriendelijk, stond alles toe, wat zijn vader vroeger had toegelaten, en gaf daarenboven vergunning tot het bouwen van eene tweede kerk te Ripa, waarbij een vaste priester werd aangesteld. Ook gaf hij verlof om een klok in de kerk te gebruiken, hetgeen vroeger verboden was, omdat de heidenen even als voor andere

dingen, zoo ook daarvoor eene bijgeloovige vrees koesterden. Deze vrees ontstond niet alleen, doordat zij aan al het heilige hunner vijanden eene voor hen verderfelijke kracht toekenden, maar ontsproot voornamelijk daaruit, dat de christenen zelven daaraan de kracht toeschreven om booze geesten, ja ook hunne goden te overwinnen. De koning begunstigde het christendom openlijk en zond zelfs geschenken aan den paus, die hem daarop een brief van dankbetuiging schreef, waarin hij hem vermaande het christendom aan te nemen. Of Horich aan die vermaning gehoor heeft gegeven, is niet met zekerheid bekend.

In Zweden bleef Erimbert intusschen nog eenigen tijd met vrucht voortwerken, totdat Gautbert hem met toestemming van Ansgar deed vervangen door Ansfried, een leerling van Ebbo van Rheims en priester van Gautbert. Ook deze werkte met ijver en vrucht gedurende 3 jaren onder de Zweden, maar de dood van Gautbert noodzaakte hem weder terug te keeren. Ansgar zond er nu zijn priester Raginbert heen, maar deze werd op weg naar Sleeswijk door roovers aangevallen en vermoord. Daarop koos Ansgar een anderen, met name Rimbert (niet zijn lateren opvolger). Deze kwam gelukkig over, en werd welwillend ontvangen. Ansgar had hem even als de vorigen vóór zijn vertrek vermaand om naar het voorbeeld van Paulus voor zijn eigen onderhoud te werken, maar hem het noodzakelijke medegegeven, en daarenboven geschenken, om vrienden voor het christendom te verwerven. Het ging Rimbert dan ook zeer voorspoedig, en hij bleef in Zweden tot na den dood van Ansgar, terwijl hij daar het christendom hoe langer hoe meer wist te verbreiden.

Nu de zending in beide landen zoo voorspoedig gelukte,

kon Ansgar zelf in zijn aartsbisdom blijven. Daar bleef hij echter onvermoeid werkzaam. Hij voerde uit Bremen voortdurend briefwisseling met de geestelijken, die hij had aangesteld, en ook nog met vele anderen; zijn hoofdwerk echter was zijne dioecese te verzorgen. Dikwijls reisde hij rond om de kerken te bezoeken, voor het bouwen van nieuwe te zorgen, maar vooral om te waken over het gedrag der christenen van zijne dioecese.

Diepe droefheid veroorzaakte het hem, toen eens de Noord-Albingiërs eenige christen-slaven, die uit Denemarken gevlucht waren, gevangen genomen en weder verkocht of zelven als slaven behouden hadden. Daar de aanzienlijksten van het land daaraan hadden deelgenomen, was het moeilijk voor Ansgar zich in die zaak te mengen, en hij was eenigen tijd in onzekerheid, wat hem te doen stond; maar in een droom scheen het hem, alsof Christus weder op aarde verschenen was en hij en vele anderen hem volgden, en overal waar de Heer kwam, vrede en rust, nergens tegenstand vonden. Nu aarzelt hij niet langer; vol vertrouwen op eene goede uitkomst gaat hij tot de Noord-Albingiërs, berispt hen en tracht de gevangenen weder te bevrijden. Zijn voorgevoel bedroog hem niet; hij slaagde volkomen.

Het stichten van kloosters was een der voornaamste middelen, om bij pas bekeerde heidenen het christendom te bevestigen en verder uit te breiden. Ansgar verzuimde dit middel niet. Eerst had hij er een te Hamburg laten bouwen; later hebben wij hem er een zien stichten te Ramsola; nu bouwde hij daar een tweede, en nog een ander richtte hij op te Briximon. Behalve de genoemde kloosters bouwde hij ook nog op verschillende plaatsen hospitalen voor armen en zieken, waarvan dat te Bremen het voornaamste was.

Onvermoeid bleef hij doorwerken, tot dat eene ziekte in zijne ingewanden hem op zijn 64e jaar dwong zijne werkzaamheid te verminderen. Wel verhinderde zijne krankte hem niet, om voortdurend brieven te schrijven, de scholen en hospitalen te bezoeken, en de godsdienstplechtigheden bij te wonen, maar zijne dioecese rond te reizen werd hem nu onmogelijk. In plaats van te verminderen, nam de ziekte in hevigheid toe en verzwakte hem hoe langer hoe meer, en deze zwakheid van lichaam veroorzaakte, dat zijn geest ook eenigszins beneveld werd. In het begin zijner krankte had hij namelijk tot degenen, die hem beklaagden, en ook tot eigen troost de woorden gedurig op de lippen genomen: „als wij het goede van den Heer ontvangen, waarom zouden wij dan het kwade niet ontvangen?" Nu begon hij echter twijfelmoedig te worden, en terwijl hij zich herinnerde, dat hem in een visioen de martelaarskroon beloofd was, meende hij, dat die kroon hem nu onthouden werd om zijne zonden.

Lang trachtte Rimbert, met wien hij meermalen hierover sprak, te vergeefs hem van deze gedachte af te brengen, door op zijn geheel moeitevol leven en op deze zware ziekte te wijzen, als meer dan genoegzaam, om hem tot martelaar te maken. Hij wilde in het eerst geen troost aannemen. Eindelijk evenwel schijnen de herhaalde gesprekken eenigen invloed gehad te hebben, want in een visioen vernam de zieke een stem, die hem toeriep: „geloof vast en twijfel niet! God zal uwe zonden te niet doen en Zijne beloften aan u vervullen".

Intusschen bestond er bijna geen twijfel meer, of weldra zou de dood een einde aan zijn leven maken, en nu zijn geest weêr opgeruimder was, begon hij met ijver te zorgen voor de belangen zijner dioecese. Daartoe verzamelde hij onder an-

deren al de stukken van pausen en vorsten omtrent zijne zending, zond ze aan Lodewijk en bijna alle bisschoppen uit diens rijk, en verzocht hun in een' nevengaanden brief, die stukken te bewaren in hunne bibliotheek, opdat zij of hunne nakomelingen die aan allen zouden kunnen bekend maken, wanneer dit noodig mocht zijn.

Nadat hij alles voor zijne dioecese verordend had, begon hij naar den dood te verlangen, want reeds drie maanden was hij nu aan het ziekbed gekluisterd, en hij was zoozeer vermagerd, dat bijna niets aan zijn lichaam was overgebleven dan zenuwen en beenderen. Hij bad daarom op het aanstaande feest van Maria-lichtmis van zijn lijden verlost te mogen worden. Op dien dag liet hij 3 waskaarsen van het beste was opsteken voor de altaren van Maria, Johannes den Dooper en Petrus; de gewone missen werden door de priesters gezongen, en hij schreef hun voor, hoe zij dien dag prediken moesten. Hij zelf gebruikte niets dan na het einde der groote openbare mis, en toen hij nu iets gegeten en gedronken had, begon hij zijne dienaren, die hij aan zijn bed liet komen, te vermanen en wekte hen op tot liefde voor de dienst van God. Daarmede bragt hij den geheelen nacht door.

Den volgenden morgen werden volgens gewoonte de litanie en de bepaalde psalmen voor hem gelezen, en toen verzocht hij ook nog de hymne „Te Deum laudamus" en de geloofsbelijdenis te zingen. Daarna ontving hij, nadat bijna alle aanwezige priesters de mis hadden gezongen, de sacramenten der stervenden, en bad daarbij voor allen, die hem ooit eenig leed hadden gedaan.

Nu begon de spraak hem te begeven; nog eenige malen bad hij: „God! wees mij zondaar genadig! Heer, in uwe handen beveel ik mijnen geest!" maar liet dit vervolgens door een

broeder zingen. Zóó, luisterende naar de woorden en met de oogen naar den hemel gericht, ontsliep hij. Dit geschiedde op den 3en Februarij van het jaar 865.

Zijn lijk werd met de gebruikelijke plechtigheden ter aarde besteld in de cathedraalkerk van Bremen, en algemeen was de droefheid over zijn dood, maar vooral treurden zijne geestelijken en het groot aantal menschen, die door hem beweldadigd waren.

Dat zijne verdiensten algemeen erkend werden, wordt daardoor bewezen dat hij niet lang na zijnen dood door paus Nikolaas I in de rij der heiligen werd opgenomen. Het jaar zijner heiligverklaring is niet met zekerheid bekend. Op het allerlaatst is het de dag van Maria-geboorte (8 September) van het jaar 867, want in dat jaar stierf Nikolaas, en wij vinden Ansgar dan ook reeds opgenoemd in een martyrologium van het jaar 874.

Ten slotte beschouwen wij Ansgar als schrijver, als geloofsprediker en als mensch.

Wij hebben gezien dat Ansgar voortdurend briefwisseling hield met de zendelingen in het noorden en met andere geestelijken, en dat hij zelfs niet ver van Bremen eene cel (oratorium) voor zich liet bouwen, waar hij heenging om in eenzaamheid te kunnen nadenken, en waar hij gewoon was te schrijven; van al zijne brieven is echter slechts één bewaard gebleven, namelijk de brief, dien hij aan Lodewijk en de bisschoppen in diens rijk zond ten geleide van de stukken aangaande zijne zending.

Volgens een bericht van de dertiende eeuw zou er ook nog een dagboek (diarium of manuale) van hem hebben bestaan, dat door Tymo, abt van Corvey, in dien tijd naar Rome zou

zijn gezonden. De bron, waarin wij dit vinden, is niet veel te vertrouwen. Bevat dit bericht echter waarheid, dan is het best mogelijk, dat het nog eens ontdekt wordt in eene der Italiaansche bibliotheken, en zulk een dagboek zou natuurlijk van groot belang zijn voor de kennis van Ansgar zelf en zijne geschiedenis.

Ansgar was gewoon bij verschillende gelegenheden psalmen op te zeggen, vóór de mis, bij het opstaan, bij het aankleeden, bij het naar bed gaan; voor elke gelegenheid had hij bepaalde psalmen, en als de psalm geëindigd was, deed hij een kort gebed. Al die gebeden verzamelde hij onder den titel van pigmenta 1). Gedurende zijn leven maakte hij niemand daarmede bekend, dan zijn vertrouwden vriend Rimbert. Langen tijd beschouwde men dit geschrift als verloren, hoewel een schrijver uit de 16e. eeuw het nog gekend had, totdat Dr. Lappenberg er vóór weinig jaren een gedrukt exemplaar van ontdekte in de bibliotheek van den senator Culeman te Hannover, en men later nog een handschrift vond in de bibliotheek te Praag. Het geschrift bevat niets van religieuse letterkundige waarde en het latijn is veel slechter dan dat der andere overgeblevene geschriften van Ansgar. Het zijn korte gebeden, meest gemaakt op den klank af van de beginwoorden der psalmen, waarbij zij behooren; de eenige waarde bestaat daarin, dat zij ons de vroomheid en godsdienstige denkwijze van Ansgar nader leeren kennen.

Het belangrijkste geschrift, dat wij van Ansgar bezitten, is zijn leven van Willehad, den eersten bisschop van Bremen.

1) De beteekenis van het woord pigmenta is onzeker; waarschijnlijk heeft Ansgar er mede bedoeld: balsem, wierook, als allegorischen naam voor gebed, die ook meermalen in den bijbel voorkomt.

Ansgar liet namelijk het gebeente van Willehad overbrengen naar zijne kathedraalkerk, en bij en na die overbrenging begonnen die beenderen vele wonderen te doen. Ansgar besloot tot leering der gemeente die wonderen te beschrijven, en liet daaraan eene levensgeschiedenis van den heilige voorafgaan. Hij vangt aan met het betoog, dat het prediken van den lof der heiligen moet dienen om Christus te verkondigen, Christus in hen te verheerlijken, en om hen als voorbeelden bij het nageslacht aan te prijzen, „en daarom," zegt hij, „ga ik het leven beschrijven van Willehad." Nadat hij nu eene schets gegeven heeft van Willehads levensgeschiedenis, komt hij tot het eigenlijk doel van zijn geschrift, namelijk tot de wonderen, „die", zegt hij, „God liet geschieden om de heiligheid van Willehad aan de menschen te bewijzen." Na eene korte voorrede somt hij al de mirakelen op, die bestaan in eene wonderdadige bewaring van zijn bisschopsstaf en beker, en in het genezen van een ontelbaar aantal zieken. Dat Ansgar aan die wonderen geloofde is ontwijfelbaar, maar moeilijk te verklaren, daar hij zich met eigene oogen kon overtuigen; want die genezingen begonnen eerst in 860 bij het overbrengen van het lijk. Sommige genezingen zijn misschien het gevolg geweest van de verzorging, die de zieken te Bremen ondervonden. Daarvoor pleit onder anderen de genezing in hoofdst. XIV vermeld, want daar wordt verhaald hoe een meisje van eene zware ziekte werd genezen, maar niet vóórdat zij 7 dagen in groot gevaar had verkeerd. Eene tweede verklaring is de voortdurende afwezigheid van Ansgar, die toen nog gezond was en in onvermoeide werkzaamheid zijne dioecese rondreisde. Zoo mogen namelijk sommige genezingen, die wel natuurlijk verklaard kunnen worden, maar die Ansgar aan het gebeente van Willehad toeschreef,

hem er toe gebracht hebben, om alle verhalen van dergelijke wonderen onvoorwaardelijk te gelooven. Ook moet men niet voorbijzien, dat, op enkele uitzonderingen na, de meeste personen, ten wier behoeve zij geschiedden, vrouwen waren.

Het latijn van dit geheele stuk is duidelijk en vloeijend, met slechts zeer weinig middeneeuwsche woorden vermengd, en in de *Histoire littéraire de la France* wordt van de voorrede gezegd, dat het, wat schoonheden van stijl betreft, een der beste letterkundige voortbrengselen van de negende eeuw is. Deze opmerking is van te grooter belang, daar in die tijden het schrijven van redelijk goed latijn een voldingend bewijs was voor bijzondere geleerdheid. Dat Ansgar voor zijnen tijd geleerd was en goed latijn schreef, behoeft ons niet te verwonderen, als wij er slechts op letten, hoe hij van zijne vroegste jeugd af met ijver geleerd had, daarna zelf onderwijzer werd, en later door drukke briefwisseling en andere schriften zijne studiën onderhield.

Heeft Ansgar zelf ook wonderen verricht? Met deze vraag kunnen wij beginnen hem te beschouwen als geloofsprediker; want volgens het algemeen gevoelen der middeleeuwen was dit noodzakelijk, om met vrucht aan de bekeering der heidenen te kunnen arbeiden. Er is in de voorafgaande levensgeschiedenis geen enkel wonder van hem verhaald, behalve de droomen en visioenen, die door Rimbert en latere levensbeschrijvers bepaaldelijk met wonderen werden gelijk gesteld, zoo zelfs dat een hunner 1) daarbij vermeldt, dat Ansgar door droomen en visioenen telkens vooruit wist wat hem gebeuren zoude. Ik heb in het bovenstaande verhaal

1) Gualdo.

de droomen en visioenen, waar mij de aanleiding duidelijk scheen, trachten te verklaren uit zijne gemoedsgesteldheid en uit de omstandigheden, waarin hij zich bevond. Behalve visioenen spreken de geschiedschrijvers en ook Rimbert nog van genezingen door de heilige olie. Opmerkelijk en een duidelijk bewijs der onwaarheid dezer verhalen is de omstandigheid dat Rimbert, bij het vermelden daarvan, de verklaring voegt, het van velen gehoord te hebben, maar het zelf nooit gezien te hebben, want het is ons bekend dat hij Ansgar overal vergezelde. Andere wonderen worden niet vermeld, behalve een voorval, dat als wonder wordt opgegeven, maar zeer goed verklaard kan worden. Wij vinden namelijk verhaald, dat Ansgar op een zondag gepredikt had tegen het werken op den zondag; dat echter op dien zelfden dag eenige landlieden, door het schoone weder uitgelokt, hooi verzameld hadden, en dat toen tegen den avond vuur van den hemel dat hooi verteerde. Zulke vermeende wonderen hadden altijd eene goede uitwerking, daar zij vrees en eerbied wekten voor den God der Christenen, die Zijne gezanten zoo zichtbaar hielp en het kwaad bestrafte.

Ansgar zelf, hoezeer hij ook aan wonderen geloofde, ontkende, dat hij wonderen kon doen, en zeide tot Rimbert: „indien God mij waardig keurt om wonderen te doen, zou ik Hem bidden mij dit wonder te vergunnen, dat ik door Zijne genade een goed mensch werd.” Daarentegen beschouwde hij zijne visioenen en droomen als stemmen van God om hem te vermanen en voor te lichten, ja, door het toegeven aan zijne fantasy ging hij zelfs zoo verre, dat hij, volgens de getuigenis zijner geschiedschrijvers, niets wilde ondernemen, vóórdat een gezicht of droom hem getoond had, wat hij moest doen; maar daardoor is het ook even verklaarbaar, dat hij nooit te vergeefs op zulk een visioen wachtte.

Dubbel gelukkig was het daarom dat zulk eene opgewekte fantazy gepaard ging met een helder verstand, want nu wekte zijne fantazy enthousiasme, terwijl hij door zijn verstand geleid werd bij de uitvoering van zijn werk.

Dat dit zoo is, blijkt duidelijk uit hetgeen wij weten van de wijze, waarop hij het christendom zocht te verbreiden, en uit den goeden uitslag, waarmede zijn arbeid gekroond werd. Uit de berichten omtrent zijne eerste reis hebben wij gezien, hoe hij de gewone taktiek der geloofspredikers volgde, door eerst aan de grenzen met het prediken te beginnen en eerst langzamerhand dieper in het land binnen te dringen. Alle hulpmiddelen greep hij aan, die aan zijn oogmerk dienstig konden wezen, en zoo waren dikwijls geschenken het middel om de harten der heidenen, ten minste voorloopig, te winnen. Zelfs schijnt hij het bovenvermelde verbranden van hooi door den bliksem benuttigd te hebben als middel, om de Christusprediking te bevorderen. Dat hij gematigd te werk ging en zoodoende vermeed de heidenen tegen zich in het harnas te jagen, wordt, dunkt mij, genoegzaam bewezen door het bovenvermelde getuigenis van Gautbert, dat zijn aandenken bij de heidenen in Zweden geliefd was. Bij dit alles kwam nu nog eene vurige welsprekendheid, die wij in zulk een man zouden moeten onderstellen, zelfs al berichtte zijn vriend Rimbert ons niet: „dat hij zóó schoon wist te prediken, dat zijne woorden nooit te vergeefs gesproken waren."

Maar boven alles bracht zijne persoonlijkheid er toe bij, om zijn werk goed te doen gelukken.

Vooreerst kunnen wij van hem, even als van de meeste geloofspredikers, zeggen, dat hij streng Roomsch was. Wat de beschuldiging betreft, dat hij minachting voor den paus

betoonde, door eerst zoo laat naar Rome te gaan, die is boven reeds weêrlegd. Wat zijn geloof betreft, uit al wat wij van hem weten, voornamelijk uit zijne schriften, blijkt dat hij volkomen met het geloof der Roomsche kerk instemde. Dat hij, zooals velen beweren, meer verlicht was, daar hij immers niet geloofde wonderen gedaan te hebben, geloof ik niet, want evenmin geloofden zijne tijdgenooten het van zich-zelven; zij geloofden het alleen van anderen, en dat deed Ansgar ook; alleen ried hij af de heiligheid van levenden te roemen, om hen niet in verzoeking te brengen 1). Ook in zijn dagelijksch leven toonde hij geheel middeleeuwsch Roomsch te zijn, al dwingt hij ons ook onwillekeurig bewondering af door eene zoo trouwe plichtsvervulling. Wij hebben in het begin reeds betoogd dat de Roomsche vorm van het christendom bijzonder geschikt was, om ingang te vinden bij de heidenen, en dit moest nu vooral wel het geval zijn, als Ansgar, zooals wij meenen te moeten aannemen, gematigd was, en dus daardoor het voornaamste struikelblok wegnam: de onverdraagzaamheid.

Een leven van strenge onthouding en zelfkastijding was dan ook volgens zijne middeleeuwsche beschouwingen het beste en vroomste leven. En nu hebben wij niet alleen het getuigenis zijner geschiedschrijvers, dat hij zulk een leven geleid heeft, maar daarenboven spreekt daarvoor zijn karakter. De zinnelijkheid was bij hem onderdrukt, de macht des vleesches verzwakt, en zijne fantazij zeer geprikkeld. De hoofddeugd van het praktische leven, de milddadigheid, werd ook door hem in de ruimste mate beoefend. Vele trekken worden ons daarvan medegedeeld: hij gaf b. v. de

1) Zie de voorrede vóór zijn *Vita Willehadi.*

tienden van al zijne inkomsten aan de armen; nooit zette hij zich aan tafel, of eerst verzorgde hij de armen van de plaats waar hij was; altijd droeg hij een buidel met geld aan zijn gordel, om dadelijk aalmoezen te kunnen uitdeelen. Maar niet alleen met geld, — ook door ongelukkigen op te zoeken en te vertroosten, de hospitalen te verzorgen, die hij had opgericht, of door alle middelen in het werk te stellen om den toestand van ongelukkigen te verbeteren (zooals in het bovenvermelde geval met de christen-slaven), kwam hij alle lijdenden en treurenden te hulp.

Bij al die deugden, mogen wij niet vergeten nog eens te wijzen op zijne onvermoeide werkzaamheid, die wij overal in zijne levensgeschiedenis hebben kunnen opmerken.

Maar meer dan alles valt in hem te roemen zijn onwankelbaar vertrouwen op God; want welke rampen hem ook mochten treffen, altijd bleef zijne hope gevestigd op God. Die zou hem wel te hulp komen; en als hij het goede ontving, moest hij ook het kwade aannemen. Slechts op zijn sterfbed zien wij dat vertrouwen een oogenblik aan het wankelen gebracht, maar in plaats van ons daarover te verwonderen bij zulk eene lichamelijke zwakte, moeten wij hem veeleer bewonderen, dat hij zoo spoedig reeds dat vertrouwen terugvond, om het niet weder te verliezen.

Zóó zien wij in Ansgar dus een man, die voor zijn tijd uitblonk door geleerdheid; die wel te veel toegaf aan zijne fantazy, maar toch bij alles geleid werd door een helder verstand; een man eindelijk, die wel geheel kind van zijn tijd was, maar boven allen uitmuntte door zijn edel karakter en ware vroomheid.

Het zaad, door hem uitgestrooid, trotseerde alle stormen. Vooral in de eerste eeuw na Ansgars dood zag het er slecht

uit voor de Deensche Christenheid, wegens den hernieuwden strijd tusschen de Denen en Duitschers. Vooral aan den ijver van Ansgars opvolger, Rimbert, schijnt men het te moeten toeschrijven, dat toen het christendom in Denemarken niet te gronde ging, want zijn levensbeschrijver verhaalt van hem, dat hij zich ondanks gevaren en moeijelijkheden niet weêrhouden liet de Deensche en Zweedsche christenen van tijd tot tijd op te zoeken, en dat hij bijna al wat hij bezat, zelfs altaargereedschappen, opofferde, tot loskooping van christelijke gevangenen. De Duitsche koning Hendrik I besloot eindelijk, daar de Denen zelfs in Saksen en Friesland drongen, in 934 tot een krijgstocht tegen hen, en overwon den toenmaligen koning Gorm geheel. Van deze gelegenheid maakte de aartsbisschop Unni gebruik, om op nieuw met ijver voor het christendom in Denemarken te werken, en het gelukte hem zelfs een van 's konings zonen te bekeeren. Latere vorsten verzetten zich echter weêr, en nieuwe oorlogen ontbrandden, vooral onder Otto I en II. Eerst onder Knut den Groote (1014—1035) en zijn opvolger werd het Christendom voor goed in Denemarken gevestigd.

Veel voorspoediger ging het in Zweden, waar Rimbert, Unni, en na hen Siegfried, de tweede apostel van Zweden, de christelijke zaden, door Ansgar uitgestrooid, wisten aan te kweeken, terwijl zij slechts weinig tegenwerking ondervonden.

Uit Zweden gingen zendelingen naar Noorwegen, en daar was reeds in het midden der tiende eeuw een christelijk koning, Hacon de Goede, die in Engeland was opgevoed. Na zijn dood kreeg het heidendom wel weêr voor korten tijd de overhand, maar het christendom bleef bestaan, totdat het onder Olaf den Heilige, een tijdgenoot van Knut den Groote, ook daar voor goed gevestigd werd.

Ook de kerstening van IJsland en Groenland kan als een gevolg van Ansgars werk beschouwd worden, want al waren er ook reeds vroeger zendelingen uit Ierland daarheen gegaan, het christendom werd er eerst voor goed door Noorweegsche zendelingen gevestigd.

Zoo was dus Ansgar door zijnen zelfopofferenden ijver in Gods hand het middel, waardoor geheel het noorden van Europa tot het christendom werd bekeerd, en met volle recht heeft de nakomelingschap hem dus apostel van het noorden genoemd.

W. F. W.

DE VLUGT NAAR EGYPTE.

Het plaatje, dat ons jaarboekje versiert, is geteekend naar een ivoren snijwerk van zeldzame schoonheid, dat thans in bezit is van Dr. C. C. J. de Ridder te Utrecht, maar waarvan de oorsprong overigens onbekend schijnt te wezen. De losheid, bijna zouden wij zeggen, de weekheid der teekening van de drie menschenfiguren doet ons vermoeden, dat het kunststuk niet ouder is dan van de eerste helft der zestiende eeuw. Hoewel de voorstelling geen verklaring behoeft, voegen wij er als tekst een der kerstliederen van onze vaderen bij, waarin de geboorte des Heeren, de togt der heilige familie naar Egypte enz. vermeld worden met al de naïviteit, die soortgelijke zangen in de vijftiende eeuw en het begin der zestiende plagt te onderscheiden.

Van vrouden 1) ons die kinder singhen
Des avondes, doe si heimwert 2) ginghen,
Dat God onze here gheboren wart
Op enen wel heilighen kerstesnacht.

---

1) Vreugde. 2) Huiswaarts.

Dat was die alrecoudeste nacht,
Die God der werelt ie 1) ghegaf,
Die God der werelt ie gheschiep.
In eenre cribben wert hi gheleit.

Te Bethlehem wert hi gheboren,
In eenre cribben wert hi vercoren.
Daer en was niemant nae noch bi
Dan Joseph ende die maghet Maria.

Maria en hadde haer niet bereit
Tot enigherhande wieghencleit,
Daer si haer lieve kint in want.
Joseph die tooch altehant

Die hosen 2) van den benen sijn,
Die men ons noch tAken latet sien,
Ende daertoe dat wel heilighe cleet,
Daer God sine menscheit in ontfenc.

Die coninc Herodes die toornde hem seer;
Hi sprac: hoe soude een armc deern
Een kint ghewinnen sonder man,
Dat heer waer over die werelt al?

Coninc Herodes, des doet ons noot,
Nu slaet ons alle die kinder doot,
En spaert noch coninc noch keisers kint,
So waer ghi se in den lande vint.

Een stemme al van den hemel quam
Tot Joseph, den wel heilighen man:
Schaffet u van heen 3), des doet ons noot,
Of Jezus Cristus blivet hier doot.

---

1) Ooit.
2) Kousen
3) Maak u weg.

Joseph die liep ende ran 1)
Dat hi een eselkijn ghewan,
Daer op sette hi dat maechdekijn
Mit haren wel lieven kindekijn.

Maria doe vaste voort ghereet 2)
Den langen wech, den smallen pat,
So veer al in dat Egyptenlant;
Daer waren si al onbecant.

Daer na over drie ende dertich iaren
Wert Jesus aen dat cruce gheslagen.
Dat cruce was XV voeten lanc.
Och Jesus Cristus was so cranc

Van gheiselen ende van swaren slaghen,
Dat hi dat cruce niet en conde ghedraghen.
Daer toe soude wi ons voeghen,
Dat wi tcruce mit hem droeghen.

---

1) Runnen = hardloopen.
2) Toen reed Maria haastig voort.

